

**Жоржета Назърска
Магдалена Гарванова
Светла Шапкалова**

**ОПАЗВАНЕ НА
НЕМАТЕРИАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО:
РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ
В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ**

**София
Издателство *За буквите – О писменехъ*
2016**

Монографията се издава според работната програма на НИП–2016–03 на УниБИТ.

Всички права запазени. Някоя част от тази книга не може да бъде използвана с цел разпространение или да се възпроизвежда с каквито и да било средства (графични, електронни или механични, включително фотокопиране, заснемане, запис на лента, или всяка друга система за съхранение и извличане на информация), без предварителното разрешение в писмена форма на издателя и авторите, освен в случаите на цитиране на отделни части в критични материали и/или рецензии.

© Жоржета Димитрова Назърска, автор, 2016
© Магдалена Златкова Гарванова, автор, 2016
© Светла Ангелова Шапкалова, автор, 2016
© За буквите – О писменехъ, издателство, 2016
ISBN 978-619-185-254-3

**Georgeta Nazarska
Magdalena Garvanova
Svetla Shapkalova**

**PRESERVATION OF THE INTANGIBLE
CULTURAL HERITAGE:
RELIGIOUS VALUES IN CONTEMPORARY
BULGARIA**

**Sofia
Za bukbite – O pismeneh Publishing House
2016**

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	9
------------------------	----------

I. КРИЗА НА РЕЛИГИОЗНИ ЦЕННОСТИ

<i>Магдалена Гарванова. Изследване на гъвкавостта на ценностната система на студенти богослови в периода 1995–2005 г.....</i>	15
---	-----------

<i>Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова. Кризата на религиозни ценности в съвременна България</i>	35
--	-----------

<i>Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова. Има ли криза на ценностите сред традиционните религиозни общности в България?</i>	75
---	-----------

<i>Жоржета Назърска, Светла Шапкалова. Криза на религиозните ценности в съвременна България: емпирично изследване сред духовници и миряни (2014).....</i>	89
---	-----------

<i>Жоржета Назърска, Светла Шапкалова. Изследване на религиозните ценности в съвременна България.....</i>	113
---	------------

<i>Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова. Ценностни сходства и различия между традиционните религиозни деноминации в България.....</i>	131
--	------------

II. НИВО НА РЕЛИГИОЗНОСТ

<i>Жоржета Назърска, Светла Шапкалова. Секуларизация или десекуларизация: ниво на религиозност на православно население в България според данни от православните храмови регистри (1989–2014).....</i>	151
--	------------

<i>Жоржета Назърска, Светла Шапкалова. Религиозни символи и религиозност на православните българи (средата на ХХ – началото на ХХI в.)</i>	174
--	------------

<i>Магдалена Гарванова. Религиозни убеждения във възникваща зрелост – българският случай</i>	185
--	------------

III. ОПАЗВАНЕ И СЪХРАНЯВАНЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ

<i>Жоржета Назърска, Светла Шапкалова. Биоетични възгледи и религиозни ценности в съвременна България</i>	205
<i>Светла Шапкалова. Религиозната книжнина в българските библиотеки.....</i>	221
<i>Светла Шапкалова, Магдалена Гарванова. Книгите по религия в личните библиотеки на студентите от УниБИТ</i>	234
<i>Светла Шапкалова. Религиозните културни различия на българите, отразени в личните им библиотечни колекции.....</i>	247
РЕЗЮМЕТА НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК	257
БЕЛЕЖКИ ЗА АВТОРИТЕ	265
РЕЦЕНЗИЯ.....	267

CONTENTS

PREFACE	9
----------------------	----------

I. CRISIS OF RELIGIOUS VALUES

<i>Magdalena Garvanova. Study on Students - Theologian's Value System Flexibility in the Period 1995–2005</i>	<i>15</i>
---	-----------

<i>Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova. The Crisis of Religious Values in Contemporary Bulgaria.....</i>	<i>35</i>
---	-----------

<i>Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova. Is There a Crisis of Values among the Traditional Religious Communities in Bulgaria?</i>	<i>75</i>
---	-----------

<i>Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova. Crisis of Religious Values in Contemporary Bulgaria: Empirical Study of Clergy and Laity (2014)</i>	<i>89</i>
--	-----------

<i>Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova. Study of Religious Values in Present Bulgaria.....</i>	<i>113</i>
---	------------

<i>Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova. Value Similarities and Differences among Traditional Religious Denominations in Bulgaria</i>	<i>131</i>
---	------------

II. LEVEL OF RELIGIOSITY

<i>Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova. Secularization or Desecularization: Level of Religiosity of the Orthodox Population in Bulgaria, according to Data from Orthodox Parish Registers (1989-2014)</i>	<i>151</i>
--	------------

<i>Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova. Religious Symbols and Religiosity of the Orthodox Bulgarians (mid. 20th - beginning of the 21st Century)</i>	<i>174</i>
---	------------

<i>Magdalena Garvanova. Religious Beliefs in Emerging Adulthood: the Bulgarian Case.....</i>	<i>185</i>
--	------------

III. PROTECTION AND PRESERVATION OF RELIGIOUS VALUES

<i>Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova. Bioethical Views and Religious Values in Contemporary Bulgaria.....</i>	<i>205</i>
--	------------

<i>Svetla Shapkalova. Religious Books in Bulgarian Libraries</i>	<i>221</i>
--	------------

<i>Svetla Shapkalova, Magdalena Garvanova. Religious Books</i>	
--	--

in Personal Book Collections of Students from the SULTSIT234

Svetla Shapkalova. Religious Differences of Bulgarians Reflected
in Their Personal Library Collections 247

ABSTRACTS257

NOTES ON THE AUTHORS265

REVIEW267

ПРЕДГОВОР

Религиозното културно наследство заема важен дял от националното и световното културно наследство. През XXI в. международните организации насочват вниманието си към опазването и устойчивото управление на обектите на световното културно наследство с религиозен характер (World Heritage properties of religious interest). Те обсъждат мерки за съхраняване на тяхната автентичност и цялост, вкл. специфичната им духовна значимост за цялото човечество. В нормативните документи са формулирани понятия, като *религиозни обекти* (църкви, манастири, джамии, синагоги, храмове, молитвени места, свещени местности, некрополи и др.) и *свещени места* (пространства със специфично духовно значение за отделни лица и общности); акцентира се върху религиозните общности като носители на *живо* религиозно наследство; обръща се внимание върху взаимното им уважение и диалог, като условие за съхраняване на традициите, устойчиво развитие и социална кохезия¹. Според документите на ЮНЕСКО и на Съвета на Европа, религиозното културно наследство е основополагащо за европейското културно наследство и при формиране на европейската идентичност, а 20% от Световната листа на културното наследство обхваща именно религиозни обекти. През 2011 г. ООН инициира специален форум за обсъждане на тези проблеми, завършил с приемането на т.нар. Киевска декларация на защита на религиозното културно наследство в рамките на Конвенцията за защита на световното културно наследство².

Като цяло дейността на световните и националните институции за опазване на културното наследство е съсредоточена върху *материалните* обекти на световното културно наследство с религиозен характер. У нас научните изследвания на материалния

¹ <http://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage/>

² http://www.silene.es/documentos/Kiev_final_statement_eng.pdf

дъл на религиозното културно наследство имат своята дълга традиция, развивана и днес от различни академични и музейни институции и в редица проекти с фундаментален или приложен характер. Отличителни особености на съществуващите и продължаващите да се публикуват проучвания са обособеното изследване на отделни деноминации и продуктите на тяхната религиозна дейност, без да се отчита начина им на общуване с други верски общности.

Нематериалното религиозно наследство обикновено е на втори план, като при неговото проучаване се набляга на устните традиции, на художествено-изпълнителското изкуство, на социалните обичаи, обреди и празненства. Встрани от вниманието както на Закона за културното наследство (2009)³, така и на изследвателите остава *системата от ценности*, предавана от поколение на поколение, пряко или косвено, чрез социалните и културните институции. По тази причина *религиозните ценности*, представляващи част от ценностната система, почти не са били обект на проучване. А през модерната и постмодерната епоха именно те са подложени на действието на различни деструктивни фактори: секуларизационният процес през ХХ в.⁴; Вторият демографски преход с присъщите му трансформации на структурата и функционирането на малките социални групи и появата на непрекъснати миграции⁵; атеистичната политика на комунистическия режим през 1944-1989 г.; икономическият и политическият преход от тоталитаризъм към демокрация; ефектите на постмодерността, засегнали българското общество през ХХI в. В проучванията много рядко се акцентира на нематериалното религиозно културно наследство на определени социални групи, като младите хора се визират избирателно. Висшето образование не е включено като сфера, в която се осъществява социализация на религиозни ценности. Интердисциплинарният подход почти не се използ-

³ <http://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135623662>

⁴ Berger, P., G. Davie, E. Fokas, eds. *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. – Surrey, Burlington: Ashgate, 2008; Taylor, Ch. *A Secular Age*. – Cambridge, London: Harvard University Press, 2007.

⁵ Атанасов, А. и кол. *Населението на България в началото на ХХI век : състояние и тенденции*. – София: АИ, 2011.

ва. Рядко се случва, наред с изследването на материалното културно наследство, да се изследва и нематериалното. Няма утвърдена практика сред научноизследователските колективи да се изследват и наблюдават духовните ценности.

Изхождайки от описаната непроученост на проблема и от категоричната теза на съвременните социални науки за криза на религиозността в края на XX и началото на XXI в., избрахме за обект на настоящия труд религиозните ценности, а за предмет – тях като нематериално културно наследство. Нашата цел е да изследваме – чрез инструментариума на науките за културното наследство, социологията, антропологията, библиографията и библиометрията – състоянието, опазването, съхраняването и социализацията на религиозните ценности, като констатираме евентуалната им застрашеност или, напротив, благоприятните условия за техния трансгенерационен трансфер. За целта се насочваме към решаване на няколко задачи: проучване на актуалното състояние на религиозните ценности сред духовенството, студентите по богословие, миряните, ангажирани с религиозни институции, и младите хора; проучване на опазването на религиозните ценности в рамките на семейството и храмовете; изследване на тяхното социализиране чрез дейността на културните институции. Нашата работна хипотеза, е че понастоящем състоянието на религиозните ценности, като нематериално религиозно наследство, се свързва със спад в духовно-нравствената ценностната система на хората и изявата им в обществото. Проблемът на съвременното е изменението на нравствените стойности. Етичният кодекс на Десетте Божии заповеди, наложен в годините като общочовешки норми на поведение, губи своето първостепенно значение. Наблюдава се съществена криза на религиозните ценности, утвърдени в годините. Фокусът на предлагания колективен труд е насочен към усвояването на религиозни знания и тяхното повлияване върху духовно-нравствените стойности на младите хора.

Настоящият труд включва самостоятелни проучвания, осъществени от авторския колектив през 2012-2016 г. Те са обединени от темата за религиозните ценности като нематериално културно наследство. Първата част е посветена на кризата в ценностната система на съвременните българи и в частност – на промени-

те в религиозните ценности, вкл. тяхното пълно отсъствие. Чрез количествени и качествени методи са обхванати традиционните религиозни деноминации. Втората част поставя на преден план нивото на религиозност като индикатор за наличие на религиозни ценности. Третата част проучва опазването и съхраняването на религиозните ценности в малките и големите социални групи и в културни институции като обществените библиотеки.

9.12.2016
гр. София

Авторките

I.

КРИЗА НА РЕЛИГИОЗНИ ЦЕННОСТИ

Изследване на гъвкавостта на ценностната система на студенти богослови в периода 1995–2005 г.¹

Магдалена Гарванова

Въведение

Годините на социалистическото управление в България през 1944–1989 г. са свързани с масова индустриализация, урбанизация и одържавяване на селската собственост, които, заедно с идеологически наложения атеизъм, водят до относително бърз и значителен спад на религиозността в страната (Богомилова 1999). Непосредствено след *нежните* революции в бившите посткомунистически държави, включително и в България, въпреки ниското равнище на религиозност на населението, се повишава значимостта на тези ценности, поради по-голямата свобода на вероизповедание (Богомилова 1999; Inglehart, Baker 2000). В световен аспект също се наблюдава десекуларизация или възраждане на религията, което налага преосмисляне на ефектите на т.нар. модернизационен процес на нивото на индивидуалното съзнание (Бъргър 2004).

Неслучайно редица автори се интересуват от диференциалните различия в ценностния профил на религиозните и нерелигиозните лица. Така например, Рокич констатира, че религиозните лица в сравнение с нерелигиозните определят като по-важни ценностите скромни, почитателни, великодушни, отзивчиви, но оценяват като по-незначими ценностите независим, амбициозен, интелигентен, удовлетворяващ капризите си (Rokeach 1969). Крос-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Българско списание по психология, 2012, №1-2, с. 82-101.

културните изследвания на Шварц установяват положителна корелация между религиозните нагласи и конформността, традицията и доброжелателността и отрицателна с хедонизма, себенастроеността, стимулацията, постижението и властта (Schwartz & Huisman 1995; Roccas, Schwartz 1997).

Стъпвайки върху теоретичния и емпиричен модел на ценностната система на Шварц (Schwartz 1992), който се счита за най-комплексния подход в съвременната психология², Байчинска анализира ценностите на студенти богослови във връзка със засилване ролята на религията в преходното общество. Нейните изследвания разкриват, че при тази социална група водещи са колективистичните нагласи и консервативно ориентираните мотивационни цели. Стремещт е към запазване на статуквото в социалните отношения, което се дължи на традиционно нравствената и духовно-просветителска дейност на тези лица (Байчинска 1996а, 1996б, 1998, 1999, 2000). Много по-слабо проучен е обаче въпросът дали ценностният модел на бъдещите духовници се променя в хода на социалните реформи в страната и доколко промяната е по посока на афиширания след 1989 г. социален проект за нарастващ индивидуализъм.

Цел, задачи и хипотези на изследването

Настоящото изследване *цели* да анализира относително дългосрочните изменения в ценностната система на студентите богослови в рамките на 10-годишен период – 1995–2005 г.³

² Ш. Шварц провежда обширно кроскултурно изследване на ценностите, което в периода 1988–2002 г. обхваща повече от 64000 души от 67 държави от всички континенти (Schwartz 2005). В него се включват и редица бивши социалистически страни, между които и България (Байчинска 1996а, б, 1998, 1999, 2000). Данните потвърждават базисното допускане на Шварц, че съдържанието и структурата на индивидуалната ценностна система има инвариативен характер, т.е. е относително независима от културни влияния (Schwartz 1992, 2005).

³ Богословската извадка от 2005 г. е част от проучване, осъществено от М. Гарванова (Гарванова 2008), а тази от 1995 г. е част от изследване на К. Байчинска (Байчинска 1994, 1996а, б, 1997, 1998, 1999, 2000).

По-конкретните *задачи* на изследването са свързани с изучаване на: 1) трансформацията в ориентацията към индивидуализъм/колективизъм при религиозните дейци; 2) изменения в интензитета и йерархията на ценностите на категориално, дименсионно и базално ниво по метода на Шварц (Schwartz 1992).

В съответствие с данни от литературата (вж. Байчинска, 1994, 1996а, б, 1997, 1998, 1999, 2000) са формулирани следните *хипотези*:

1. Очаква се засилване на индивидуалистичната ориентация при студентите богослови, изследвани през 2005 г. в сравнение с тези от началото на прехода – 1995 г.;

2. Допуска се като цяло увеличаване значимостта на индивидуално насочени ценностни категории, полюси на дименсии и интереси и респ. намаляване на интензитета на колективно ориентирани ценности в периода 1995-2005 г.

Предполага се, че в ценностната йерархия на съвременните богослови⁴ не са настъпили значителни изменения за този 10-годишен социално-исторически период, поради относителната стабилност на тази психична структура.

Изследвани лица

Студентите богослови формират специфична социално-професионална група, която се отнася към студентската общност и носи психосоциалните характеристики на младежката възраст. Поради специфичното присъствие на религиозните убеждения и на християнските ценности обаче може да се обособи като отделна социална прослойка, която изразява консервативната тенденция в личността и културата (Байчинска, 1996а, б, 1997, 1998, 1999, 2000).

С цел да се установят дългосрочните тенденции на промяна в ценностната система на богословите, настъпили под влияние на динамичните социални условия в България, са сравнени данни от две емпирични изследвания, проведени през 1995 и 2005 г. Студентите богослови и в двете проучвания са от Богословския факултет на *СУ Св. Кл. Охридски* – I-V курс, редовна и задочна форма

⁴ На някои места в разработката студентите богослови ще бъдат обозначавани за по-кратко като *богослови*.

на обучение. Респондентите в изследването от средата на 90-те години на миналия век са 105 (средна възраст 24,04, $sd=3,04$), а тези от повторното изследване достигат 145 (средна възраст 27,72, $sd=7,61$). По-подробното разпределение на лицата по пол и възраст е представено в Табл. 1.

Табл. 1. Разпределение на респондентите по пол и възраст (в %)

Пол	Възраст	Богослови	
		1995 г. (N=105)	2005 г. (N=145)
Мъже	до 29 г.	41,2	46,2
	30-44 г.	2,9	16,6
	45+ г.	-	-
	Общо	44,1	62,8
Жени	до 29 г.	53,9	17,2
	30-44 г.	2,0	20
	45+ г.	-	-
	Общо	55,9	37,2

Данните разкриват, че извадките на студентите богослови от 1995 и 2005 г. си приличат – липсват лица във възрастовата група 45+, което е характерно за студентската общност като цяло. Прави впечатление обаче, че за разлика от 1995 г. във второто изследване доминират мъжете, което вероятно е свързано с по-големите им шансове за професионална реализация в настоящата ситуация.

Методи

1) *Българска скала за индивидуализъм/колективизъм – БИК-скала* (Герганов и кол. 1996). Тази скала е разработена на базата на психосемантичния подход. Индивидуализмът, респ. колективизмът се определя като лично предпочитание към ценности, чиято семантика в поредица от експерименти се установява, че е свързана с индивидуалистичната ориентация (*богатство, успех, самочувствие*) или към ценности, смислово свързани с колективистичната ориентация (*традиционност, ред, сътрудничество, справедливост*).

От изследваното лице се изисква да направи избор по пред-

почитание на една от всеки две думи, представени в набор от 21 двойки (напр. *Кое предпочитате?* – ред или богатство; справедливост или успех; самочувствие или традиционност и т.н.). Двойките думи са образувани така, че да репрезентират всички възможни комбинации от посочените по-горе седем основни ценности, характеризиращи индивидуалистичната и колективистичната ориентация. Първият избор на дума във всяка двойка се кодира с 1, а вторият – с 2. Двойките, в които се повтаря една и съща дума, са максимално отдалечени една от друга. Всяка дума се повтаря еднакъв брой пъти отляво и отдясно в двойката. Чрез техниката на разгъване на Кумбс (Coombs 1964) по косвен начин от направените от респондентите предпочитания се извлича латентен общ континуум *индивидуализъм–колективизъм*, върху който се подреждат и субектите, и стимулите, представени като точки в семантичното пространство.

Първичните данни от БИК-скалата са обработени по алгоритъма за метрично решение на задачата за ранжиране на думите и лицата, разработен от Нишисато (Nishissato 1989) и изпълняван от компютърната програма DUAL SCALING. Дуалното скалиране позволява да се анализира както структурата на обектите, така и тази на изследваните лица. Седемте ценности, индикативни за индивидуалистичната и колективистичната ориентация, получават следните скалови стойности: богатство (-1,74); успех (-0,95); самочувствие (-0,56); сътрудничество (0,54); ред (0,84); традиционност (0,84) и справедливост (1,03). Те образуват биполярен континуум (дименсия) *индивидуализъм–колективизъм*, в краищата на който се разполагат богатството и справедливостта, а в средата и останалите ценности – успех, самочувствие, сътрудничество, ред и традиционност.

Чрез техниката на многомерното скалиране на изследваните лица е приписан бал, определящ характера и степента на ориентацията им към индивидуализъм или колективизъм. Колкото по-близо до единия или до другия полюс на тази дименсия се намира индивидуалният бал, толкова по-силно изразена е нагласата към индивидуализъм/колективизъм. С други думи коефициентите с отрицателен знак се отнасят до индивидуалистичната част на скалата (скалови стойности под 0,00), а тези с положителен знак – към

колективистичната (скалови стойности над 0,00).

2) *Метод за изследване на ценностите на Шварц – the Schwartz Value Survey (SVS; Schwartz 1992 – адаптиран за български условия от Байчинска, 1994).* Изследваното лице трябва да оцени значимостта на 56 ценности, използвайки 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на моите ценности). Значението на всяка една от тях се фиксира посредством допълнителна обяснителна фраза. Например: равенство (еднакви възможности за всички), вътрешна хармония (мир със себе си), власт (влияние и контрол върху другите) и др.

С помощта на мултидименционално скалиране Шварц анализира структурно-съдържателните връзки между ценностите, които на индивидуално ниво се групират в 10 основни ценностни категории – сигурност, конформност, традиция, доброжелателност, универсализъм, себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт (Schwartz 1992).

Сигурност – ценности, насочени към сигурност, хармония и стабилност в обществото, във взаимоотношенията и в самата личност: чувство за свързаност с другите, социален ред, семейна сигурност, умереност. *Конформност* – ценности, насочени към ограничаване на действията, които могат да наранят другите и да нарушат социалните очаквания или норми: изпълнителност, самодисциплинираност, учтивост, почитателност (почитащ родителите и по-възрастните). *Традиция* – ценности, изразяващи уважение и приемане на обичаите и идеите, които дадена култура или религия налагат на личността: зачитане на традициите, скромност, набожност, приемане на житейската участ.

Доброжелателност – ценности, насочени към запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти: отзивчивост, преданост, великодушие, честност, отговорност, искрено приятелство, истинска любов. *Универсализъм* – ценности, изразяващи стремеж към разбиране, толерантност и запазване на благополучието на всички хора и на природата: широки възгледи, социална справедливост (отстраняване на неправдите, грижи за слабите), равенство (еднакви възможности за всички), мир в света, красота, единение с природата, мъдрост,

опазване на околната среда.

Себенасоченост – ценности, изразяващи стремеж към независимост на мисленето и действието: творчество, свобода, самостоятелност, любопитство, независимост. *Стимулация* – ценности, свързани с поемането на риск: безстрашие, разнообразен живот, вълнуващ живот. *Хедонизъм* – ценности, обединени от стремеж към удовлетворяване на потребностите: удоволствие и наслаждение от живота (радост от храна, секс, развлечения).

Постижение – ценности, изразяващи стремеж към личен успех, който се определя като демонстриране на компетентност според социалните, а не според личните вътрешни стандарти: успешен, амбициозен, способен, влиятелен. *Власт* – ценности, изразяващи стремеж към социален статус и престиж, контрол върху хората и ресурсите: власт, авторитет, богатство, достойнство, обществено признание.

От гледна точка на тяхната цел посочените ценности категории се намират в отношения на взаимодопълнителност или на конфликт. Тези структурни отношения Шварц представя в кръгова диаграма, която отразява идеята за интегралния характер на ценностната система (Фиг. 1). Категориите, които са разположени една до друга, са взаимодопълващи, а тези, които са една срещу друга – са конфликтни (Schwartz 1992).

Десетте ценности категории формират две биполярни дименсии, които описват конфликтните отношения между тях. Първата дименсия, наречена от Шварц *себетрансцендентирание срещу себеутвърждаване*, характеризира отношението на индивида към другите хора. Тя противопоставя ценностите, акцентирани върху приемането на другите като равни и грижа за тяхното благосъстояние, на ценностите на личния успех и доминиране над другите. Себетрансцендентиранието обединява категориите универсализъм и доброжелателност, а себеутвърждаването – постижението и властта.

Втората дименсия *откритост към промени срещу консерватизъм* характеризира отношението на индивида към риска. Тя противопоставя ценностите, акцентирани върху независимата мисъл и действие, а също и желанието за промени, на ценностите на себеограничението, поддържането на традицията и стабил-

ността. Откритостта към промени обединява ценностите от категориите себенасоченост, хедонизъм и стимулация, а консерватизмът – ценностите от категориите традиция, сигурност, конформност (Schwartz 1992).

Фиг. 1. Теоретичен модел на ценностната система на индивидуално ниво (Schwartz 1992)

Структурният модел на ценностната система, предложен от Шварц, има пространствен характер. Двете половини на двумерното пространство на Фиг. 1 представят колективно- и индивидуално ориентираната мотивация. Разположените вдясно ценности – универсализъм, доброжелателност, традиция, конформност, сигурност, изразяват *колективните интереси*, а тези, разположени вляво – себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт, изразяват *индивидуалните интереси*. Колективните и индивидуално ориентираните ценности представляват най-дълбинната или базалната структура на ценностната система (Schwartz 1992).

Резултати и интерпретация

Изменения в ориентацията към индивидуализъм/колективизъм. С цел да се установят възможните изменения в индивидуалистично-колективистичната ориентация на богословите в рамките на 10-годишен период е използван t-тест на Стюдънт и d-критерий на Коен за оценка на различието в средните стойности на променливите. Получените резултати са систематизирани в Табл. 2.

Табл. 2. Средни стойности и стандартни отклонения на индивидуализма/колективизма при студентите богослови от 1995 и 2005 г. Представени са също и резултатите от t-теста, d-критерия на Коен и посоката на промяна в ценностната ориентация (= неизменност)

Социал-на група	Година (брой лица) N		Индивидуализъм/колективизъм 1995 г.		Индивидуализъм/колективизъм 2005 г.		t	p	d	Промяна
	1995 г.	2005 г.	\bar{x}	s.d.	\bar{x}	s.d.				
Богослови	105	145	0.40	0.94	0.40	0.95	0.00	1.000	0.0	=

На базата на данните, получени с БИК-скалата, се констатира, че в периода 1995–2005 г. при студентите богослови не настъпват значими изменения в ценностната ориентация индивидуализъм–колективизъм. Бъдещите православни служители запазват позицията си върху семантичния континуум *индивидуализъм–колективизъм*, което ги определя като *твърди колективисти* (скалови стойности с положителен знак). *Хипотеза 1* за възможното преместване на тази социално-професионална група към индивидуалистичната част на скалата под влияние на промените в макросоциалната рамка *не се потвърждава*.

Структурни изменения в ценностните категории. Подробно проследяване на динамиката в интензитета и йерархията на индивидуалистично- и колективистично насочените ценности на студентите богослови предоставя методиката на Шварц (Schwartz 1992). Резултатите от приложения t-тест на Стюдънт и d-критерий на Коен са изложени в Табл. 3.

Табл. 3. Средни стойности и стандартни отклонения на десетте ценностни категории при богословите, изследвани през 1995 и 2005 г. Представени са също и резултатите от t-теста, d-критерия на Коен и посоката на промяна в ценностите (↓ намаляване; = неизменност)

Ценностна категория	Богослови 1995 г. (N=105)		Богослови 2005 г. (N=145)		t	p	d	Посока на промяна
	\bar{x}	s.d.	\bar{x}	s.d.				
Сигурност	4.61	0.91	4.82	0.85	-1.85	0.065	0.2	=
Конформност	4.71	0.91	4.86	0.76	-1.45	0.150	0.2	=
Традиция	4.30	1.24	4.20	1.03	0.67	0.504	0.1	=
Доброжелателност	4.97	0.93	5.06	0.83	-0.81	0.418	0.1	=
Универсализъм	4.62	1.10	4.26	0.94	2.73	0.007	0.4	↓
Себенасоченост	4.95	0.85	4.50	1.25	3.31	0.001	0.4	↓
Стимулация	3.50	1.52	3.26	1.62	1.19	0.235	0.2	=
Хедонизъм	3.00	2.03	2.97	2.00	0.12	0.904	0.0	=
Постижение	4.41	1.24	4.32	1.23	0.58	0.560	0.1	=
Власт	3.22	1.57	3.10	1.47	0.64	0.525	0.1	=

От резултатите в Табл. 3 става ясно, че социално-историческото време оказва слабо влияние върху ценностната система на студентите богослови. Само 2 ценностни категории търпят значими изменения: универсализмът и себенасочеността намаляват своя интензитет, докато останалите 8: сигурност, конформност, традиция, доброжелателност, стимулация, хедонизъм, постижение и власт – не променят енергетичността си в периода 1995–2005 г.

Ако ценностните категории се анализират от гледна точка на интересите, които изразяват, се установява, че при колективно ориентираните категории само универсализмът се изменя като редуцира интензивността си. Традицията също понижава, а сигурността, конформността и доброжелателността повишават мотивационната си сила, но различията в средните стойности не са статистически значими. Прави впечатление, че в хода на реформите се заражда тенденция към обезценяване на всички индивидуално ориентирани ценностни категории в тази социално-професионална група – себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт, макар че измененията са статистически значими само при себенасочеността.

Може да се каже, че получените резултати описват ценностната система на студентите по богословие като гъвкава и устойчива на времето мотивационно-личностна променлива, както сочат и данните от БИК-скалата. Най-вероятно догматично-консервативната религиозна ориентация като начин на мислене и поведение определя относителната резистентност на ценностите на бъдещите духовници към променящите се условия на живот и труд в България. Именно невъзможността на църковната институция, както и на нейните представители, да даде адекватен отговор на предизвикателствата на новото време, я лишава от способността за гъвкави социални реакции и активна публична защита на общочовешки каузи (Богомилова 1999).

В подкрепа на горното твърдение е и фактът, че намалява интензитетът на универсализма при съвременните студенти по богословие в съпоставка с тези от 1995 г. Този резултат изненадва, имайки предвид универсалистките послания на християнската религия за състрадание към бедните и онеправдани хора и за хармонично съжителство с природната среда (Богомилова 1999). Понижаването на енергетичния потенциал на универсализма и на себепосочеността най-вероятно отразява процесите на адаптация на тази социална група към жизнените обстоятелства (Schwartz, Bardi 1997). Може да се допусне, че просоциалните ценности и ценностите, които представят независимостта в мисленето и действието, се оценяват от богословите като непостижими в актуалната социална ситуация, което води до намаляване на тяхната значимост.

Анализът на трансформационните процеси, които засягат не отделните ценностни категории, а ценностната система като единно, взаимосвързано цяло, става възможно чрез сравнение на структурните модели на ценностната йерархия на богословите от 1995 и 2005 г. За целта е приложен t-тест на Стюдънт за свързани извадки за всички двойки ценностни категории. Така се идентифицират онези от тях, които се отличават от гледна точка на интензивността си. На всяка категория е приписан ранг (от 1 до 10). Ценностната категория с най-висока средна стойност получава ранг 1, а тази с най-ниска – ранг 10. Категории, между които не се установяват значими различия в техните средни стойности, получават един и същи ранг. Обобщените резултати са представени в Табл. 4.

Табл. 4. Рангове на 10-те ценностни категории при богословите, изследвани през 1995 и 2005 г.

Богослови	Сигур.	Конф.	Трад.	Доброж.	Унив.	Себен.	Стим.	Хедон.	Постиж.	Власт
1995	4	4	6.5	1.5	4	1.5	8	9.5	6.5	9.5
2005	2.5	2.5	6.5	1	6.5	4.5	8.5	10	4.5	8.5

Резултатите от Табл. 4 разкриват, че в категориалната йерархия на съвременните богослови в съпоставка с тази от средата на 90-те години са налице известни изменения: сигурността, конформността и постижението стават все по-приоритетни и се изкачват, а универсализмът и себенаочеността слизат надолу в подредбата на ценностите. Традицията запазва ранга си, а доброжелателността, стимулацията, хедонизмът и властта се променят слабо – в рамките на единица. Сигурността и конформността се отнасят към консерватизма и заедно с доброжелателността отчитат *втвърдяването* на колективно ориентираните ценностни категории в ядро на ценностната система на студентите богослови от 2005 г. Това е логично от позицията на тяхната бъдеща духовно-религиозна дейност и води до спад в мотивите за независимост (себенаоченост).

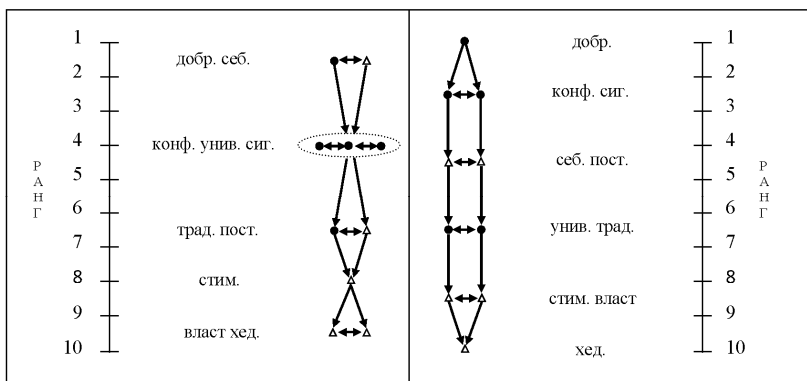
Най-вероятно нарасналият стремеж към професионална реализация и кариерно развитие намира израз в по-голямата важност, която се приписва на постижението като ръководен принцип в живота – резултат, характерен за студентската популация като цяло (Schwartz, Bardi 2001). Намалването на значимостта на универсализма – ценност, свързана с основните християнски добродетели (Богомилова 1999), може да се дължи на продължаващия процес на девалвация на нормите на социалистическото общество по отношение на равенството и социалната справедливост (Байчинска 2000).

Построяването на хоризонтално-вертикален модел на ценностната система, предложен от Байчинска (Байчинска 1994), дава още по-ясна представа за гъвкавостта на ценностните приоритети на богословите (Фиг. 2). Според този модел йерархичната структура на ценностната система има не абсолютен, а относителен характер. Тя се изгражда по вертикала от няколко равнища, различаващи се от гледна точка на своята значимост. Ценности-

те, намиращи се на различни вертикални равнища, са субординирани, т.е. те се оценяват като имащи различна значимост. Едновременно с това се допуска, че всяко вертикално ниво може да включва N на брой ценности с приблизително еднаква значимост. Тези ценности са координирани, смислово свързани и взаимно се допълват (Байчинска 1994).

От фигура 2а се вижда, че ценностната система на студентите богослови от 1995 г. е с относително ниска степен на вертикална диференцираност поради балансираното действие на принципа на субординация и на координация и включва 5 нива: на 1-во ниво са координирани конфликтните ценностни категории доброжелателност и себенасоченост (ранг 1,5), на 2-ро ниво са координирани конформността, универсализмът и сигурността, които принадлежат към колективните интереси (ранг 4), 3-то ниво се формира от мотивационно несъвместимите ценности на традицията и постижението (ранг 6,5), на 4-то ниво е субординирана стимулацията (ранг 8), а на последното V-то ниво са интегрирани индивидуално ориентираните ценностни категории власт и хедонизъм (ранг 9,5). Ценностната йерархия на богословите от средата на 90-те години може да бъде характеризирана като двулинейна, двувърха, от хоризонтално-вертикален тип, с ценностни приоритети – доброжелателност и себенасоченост (Байчинска 2000).

Сравнителният анализ на данните показва, че ценностната система на съвременните студенти по богословие (Фиг. 2б) вече се състои от 6 вертикални субординирани нива: на 1-во ниво доброжелателността запазва приоритетната си позиция (ранг 1) заедно с координираните колективно насочени ценностни категории конформност и сигурност на 2-ро ниво (ранг 2,5), себенасочеността изпада от първо равнище и с постижението, което увеличава енергетичния си потенциал, формират 3-то ниво (ранг 4,5), универсализмът също се обезценява и слиза надолу по вертикалната йерархия и заедно с традицията изграждат 4-то ниво (ранг 6,5), на 5-то и 6-то ниво застават съответно стимулацията, властта (ранг 8,5) и хедонизмът (ранг 10) – индивидуално ориентирани ценности, които, както и през 1995 г., се оказват в периферията на ценностната система на богословите.

а) богослови – 1995 г.

б) богослови – 2005 г.

Фиг. 2. Структурен модел на категориалната ценностна йерархия при богословите, изследвани през 1995 и 2005 г.

Ключов резултат от изследването е фактът, че в ценностната йерархия на студентите по богословие от 2005 г. липсват координирани конфликтни ценностни категории. Наблюдава се стройна, вътрешно непротиворечива система от ясно диференцирани по степен на важност ценности. В резултат на трансформационните процеси в ценностната йерархия приоритет имат ценностните категории, които изразяват колективните интереси. Това не е случайно, предвид обстоятелството, че религията в Централна и Източна Европа, в това число и в България, след падането на комунистическите режими има амбивалентни функции – от една страна, тя е израз на индивидуална духовна свобода, но, от друга – в колективистките си прояви съдържа алтернативни на модернизацията и плурализма тенденции (Богомилова 1999).

Може да се заключи, че ценностната йерархия на студентите богослови от 2005 г. възпроизвежда някои от характеристиките на ценностната подредба в тази социално-професионална група отпреди 10 години – двулинейна, от хоризонтално-вертикален тип, но от двувърха става едновърха, с увеличен брой вертикални нива – от 5 на 6. Приоритетно място заема доброжелателността, следвана от конформността и сигурността.

Структурни изменения в ценностните дименсии и интереси. Тенденциите към относителна стабилност и устойчивост в значимостта и йерархията на ценностните категории се наблюдават и при дименсионалната организация на ценностната система при студентите богослови. Данните за посоката на промяна в интензитета на полюсите на ценностните дименсии и интереси в периода 1995–2005 г. са отразени в Табл. 5.

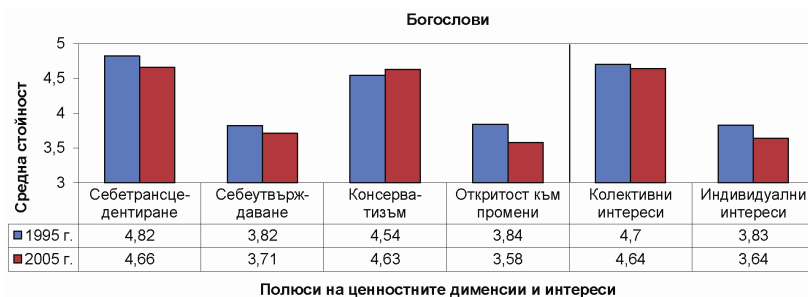
Табл. 5. Средни стойности и стандартни отклонения на полюсите на ценностните дименсии и интереси при богословите, изследвани през 1995 и 2005 г. Представени са също и резултатите от t-теста, d-критерия на Коен и посоката на промяна в ценностите (= неизменност)

Ценностни дименсии и интереси	Богослови 1995 г. (N=105)		Богослови 2005 г. (N=145)		t	p	d	Посока на промяна
	\bar{x}	s.d.	\bar{x}	s.d.				
I. Себетрансцендентиране	4.82	0.83	4.66	0.71	1.57	0.118	0.2	=
Себеутвърждаване	3.82	1.26	3.71	1.17	0.70	0.486	0.1	=
II. Консерватизъм	4.54	0.82	4.63	0.60	-0.89	0.377	0.1	=
Откритост към промени	3.84	1.22	3.58	1.34	1.58	0.115	0.2	=
Колективни интереси	4.70	0.71	4.64	0.58	0.70	0.483	0.1	=
Индивидуални интереси	3.83	1.14	3.64	1.12	1.28	0.203	0.2	=

Резултатите от Табл. 5 сочат, че при студентите богослови устойчиви на динамиката на социално-историческото време са както колективно ориентираните полюси – себетрансцендентиране и консерватизъм, така и индивидуално насочените – себеутвърждаване и откритост към промени. Като следствие от това, колективните и индивидуалните интереси също не изменят статистически значимо интензитета си в периода от 10 години. Може да се допусне, че религиозният фактор при бъдещите духовници оказва решаващо влияние върху техните жизнени мотиви, цели и поведенчески модели за функциониране в социалното пространство. Християнството като всяка религия е свързано с определена съвкупност от ритуални действия и традиционни практики, целящи изразяване чрез слово и действие на чувствата, очакванията и отношението на човека към Бога (Богомилова 1999). Религиозните убеждения са особено устойчиви във вре-

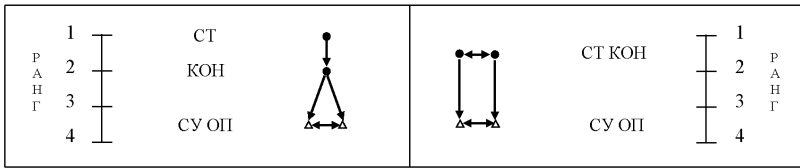
мето и персистират дори в западния модерен свят (Бъргър 2004; Inglehart, Baker 2000).

Стабилността в значимостта на ценностите на студентите богослови от 2005 г. при съпоставка с техните предшественици от 1995 г. на дименсионално и базално ниво на анализ се установява от Фиг. 3.

Фиг. 3. Средни стойности на отделните полюси на ценностните дименсии и интереси при богословите, изследвани през 1995 и 2005 г.

Получените резултати са аналогични от гледна точка на предположението, че студентите богослови възприемат консервативната тенденция в ценностната система – възприемат социалните промени изключително в техния негативен аспект и се опитват да запазят статуквото (Байчинска 1996а, 1996б, 1997, 1998, 1999, 2000). Сравнителният анализ на дименсионалните приоритети на бъдещите духовници (Фиг. 4), изследвани през началния (1995) и по-късен етап на общественния преход в страната (2005), дава още по-ясна представа за техните специфични социални функции, мотиви и жизнени цели. Ранговете на отделните ценностни дименсии са изведени на основата на подвойковото сравнение на средните стойности на променливите чрез t-теста на Стюдънт за свързани извадки.

а) богослови – 1995 г.

б) богослови – 2005 г.

Фиг. 4. Структурен модел на дименсионалната йерархия при богословите, изследвани през 1995 и 2005 г. Означенията са: СТ – себетрансцендентизиране; КОН – консерватизъм; СУ – себеутвърждаване; ОП – откритост към промени

Дименсионалната структура на ценностната система на студентите богослови от 1995 г. (Фиг. 4а) е от хоризонтално-вертикален тип, със средна степен на диференцираност и включва 3 субординирани нива: на 1-во ниво доминира себетрансцендентизирането (ранг 1), следвано на 2-ро ниво от консерватизма (ранг 2), а индивидуално ориентираните полюси – себеутвърждаване и откритост към промени – са координирани на последното 3-то ниво (ранг 3,5). Този тип дименсионална организация дава приоритет на хоризонталните отношения между хората и запазването на статуквото и се определя като *трансцендентален консерватизъм*. За него е характерно това, че индивидът мисли себе си преди всичко като еднакъв с другите и предпочита стабилността и сигурността в живота (Байчинска 1997, 2000). Социално-политическата трактовка на трансценденталния консерватизъм го доближава до ценностите на социалистическото общество (Байчинска 1997, 2000), както и до хоризонталния колективизъм на Триандис (Триандис 1996).

Дименсионалната йерархия в социално-професионалната група на съвременните студенти богослови запазва до голяма степен отличителните си особености от 1995 г. (Фиг. 4б). Вертикалната диференцираност на ценностната система обаче намалява от 3 на 2 нива в резултат на координацията между колективно ориентираните полюси – себетрансцендентизиране и консерватизъм, които формират 1-во ниво (ранг 1,5). Както през 1995, така и през 2005 г. ценностите на себеутвърждаването и откритостта към промени, които изразяват индивидуалните интереси, са интегри-

рани и получават ранг 3,5 или 2-ро ниво в ценностната подредба. Вероятно социалните реформи в България предизвикват т.нар. *консервативна реакция* (Игнатов 2006) от страна на бъдещите духовни лица, която се изразява в обединяването на всички колективни срещу всички индивидуални ценности. И в двете изследвания колективните интереси доминират над индивидуалните: $t=6.16$, $p=0.000$ (1995) и $t=9.67$, $p=0.000$ (2005). Типът на ценностната система на студентите богослови от 2005 г. продължава да бъде като този от средата на 90-те години на XX в. – *трансцендентален консерватизъм*, който поставя приоритета на груповите над индивидуалните цели.

От гледна точка на получените резултати може да се обобщи, че *хипотеза 2 частично се потвърждава* – налице е относителна стабилност в значимостта както на индивидуално-, така и на колективно ориентираните ценностни категории, дименсии и интереси при студентите богослови в периода 1995–2005 г., което най-вероятно води и до устойчивост в тяхната категорийна, дименсионална и базална ценностна йерархия.

Обобщение на резултатите

Съпоставката на данни от две емпирични проучвания, реализирани през 1995 и 2005 г., разкрива, че в ценностната система на студентите по богословие доминират *стабилните* над *динамичните* тенденции. Тази социална група изразява предпочитанията си към ценностите, свързани с колективистичната нагласа – традиционност, ред, сътрудничество и справедливост пред ценностите, свързани с индивидуалистичната нагласа – богатство, успех и самочувствие както през 1995 г., така и през 2005 г., което на базата на БИК-скалата ги определя като *твърди колективисти*.

Прилагането на SVS очертава сходни резултати. Значимостта както на индивидуално, така и на колективно ориентираните ценности остава неизменна в рамките на анализирания 10-годишен период. Изключение правят единствено ценностните категории себенасоченост и универсализъм, които понижават интензитета си. В ценностната йерархия на съвременните богослови приоритетно място заемат колективно насочените ценности доброжела-

телност, конформност и сигурност (категориална организация), ценностите на себетрансцендентирането и консерватизма (дименсионална структура) и превес имат колективните над индивидуалните интереси (базално ниво на анализ на ценностната система). С други думи, наблюдава се т.нар. *втвърдяване* на колективните ценности.

Може да се заключи, че богословите в действителност въплъщават консервативната тенденция в ценностната система – стремят се към запазване на статуквото и са поддръжници на равнопоставените социални отношения, което е тясно свързано с техните религиозни убеждения. В периода 1995–2005 г. обаче е налице тенденция към *обезценяване* на индивидуалистичните ценности, което силно контрастира на ценностите на модерното информационно общество. Това поставя под съмнение ресурсите на тази социално-професионална група позитивно да подкрепя новите потребности в българското общество след 1989 г. като стремежа към себеутвърждаване, независимостта в мисленето и действието, хедонизма и др. и да бъде значим социализиращ фактор в живота на съвременните млади.

Използвани източници

- Байчинска, К. 1994: Ценности. Ценностен стрес... Ценностна криза! – София: АИ.
- Байчинска, К. 1996а: Ценностният преход в светлината на колективизма/индивидуализма. // Социологически проблеми, № 1, с. 34–53.
- Байчинска, К. 1996б: Пътят към демокрация: свобода или равенство? // Политически изследвания, № 2, с. 115–124.
- Байчинска, К. 1997: Дименсионална организация на ценностната система на българите (типологично-структурен подход). // 25 години Институт по психология. Юбилеен сборник. – София: АИ, с. 85–102.
- Байчинска, К. 1998: Ценностната система на българина в условията на преход към демократично общество. // Факт, № 1, с. 16–27.
- Байчинска, К. 1999: Социалната промяна в България и ценностите на личността. // Списание на БАН, № 3–4, с. 34–40.
- Байчинска, К. 2000: Ценностите на българина и българската култура в прехода към демократично общество. Ръкопис. 245 с.
- Богомилова, Н. 1999: Религията – дух и институция. – София: АИ.
- Бъргър, П. Л. 2004: Десекуларизацията на света: глобален преглед. // Бър-

- гър, П.Л., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: КХ, с. 9–33.
- Гарванова, М. 2008: Промяна и стабилност в ценностната система на съвременния българин. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. – София.
- Герганов, Е. и кол. 1996: Психосемантичен метод за измерване на индивидуалистични и колективистични нагласи. // Социологически проблеми, № 1, с. 19–33.
- Игнатов, А. 2006: Ценностна промяна и ценностни конфликти в процеса на трансформация. // Философски алтернативи, № 5, с. 24–32.
- Триандис, Х. 1996: Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. // Социологически проблеми, № 1, с. 5–18.
- Coombs, C. H. 1964: *A Theory of Data*. – New York: Wiley.
- Inglehart, R., W. E. Baker 2000: *Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values*. // *American Sociological Review*, vol. 65, pp. 19–51.
- Nishissato, S. 1989: *Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications*. – Toronto: University of Toronto Press.
- Roccas, S., S. H. Schwartz 1997: *Church-State Relations and the Association of Religiosity with Values: A Study of Catholics in Six Countries*. // *Cross-Cultural Research*, vol. 31, pp. 356–375.
- Rokeach, M. 1969: *Value Systems and Religion*. // *Review of Religious Research*, vol. 11, pp. 2–23.
- Rokeach, M. 1973: *The Nature of Human Values*. – New York: Free Press.
- Schwartz, S. H. 1992: *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries*. // Zanna, M. P., ed. *Advances in Experimental Social Psychology*. – New York: Academic Press, vol. 25, pp. 1–65.
- Schwartz, S. H. 2005: *Basic Human Values: Their Content and Structure Across Countries*. // Tamayo, A., J. B. Porto, eds. *Valores e Comportamento nas Organizacoes*. – Petropolis, Brazil: Vozes, pp. 21–55.
- Schwartz, S. H., A. Bardi 1997: *Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe*. // *Political Psychology*, vol. 18, pp. 385–410.
- Schwartz, S. H., A. Bardi 2001: *Value Hierarchies across Cultures: Taking a Similarities Perspective*. // *Journal of Cross-Cultural Psychology*, vol. 32, pp. 268–290.
- Schwartz, S. H., S. Huismans 1995: *Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions*. // *Social Psychology Quarterly*, vol. 58, pp. 88–107.

КРИЗАТА НА РЕЛИГИОЗНИ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ¹

Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова

Въведение

През последните десетилетия в световен мащаб се наблюдава десекуларизация или възраждане на религиозните ценности, вярвания и убеждения (Бъргър 2004). В рамките на *Световното изследване на ценностите* – the World Values Survey (WVS) Ингелхарт и Бейкър дори установяват, че глобалната културна промяна се изразява както с увеличаване на значимостта на постматериал-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Кризата на религиозни ценности в съвременна България. // Назърска, Ж., Св. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2015, с. 27-53. Статията е реализирана в рамките на проект *Кризата на религиозните ценности в съвременна България*. Изказваме сърдечните си благодарности към: проф. д.ик.н. Стоян Денчев – Ректор на УниБИТ, Емил Велинов – директор на Дирекция *Вероизповедания* при Министерския съвет, Ахмед Ахмедов – бивш главен секретар на Главно мюфтийство, д-р Рупен Крикорян – председател на НСРОБ, пастор Евгений Найденов – бивш Ректор на Духовно училище *Св. Тривелий*, член на НСРОБ, пастор Николай Неделчев – председател на Съюза на евангелските църкви, член на НСРОБ, Бирали Бирали – зам.-главен мюфтия, член на НСРОБ, Роберт Джераси – член на НСРОБ, отец Петко Вълков – Католическа апостолическа екзархия, член на НСРОБ, д-р Марсел Израел – Израилтянски духовен съвет, член на НСРОБ, д-р Камелия Славчева – декан на Духовно училище *Св. Тривелий*, бивш секретар на НСРОБ, ставрофорен иконом Ангел Ангелов – викарий на Софийската Св. Митрополия, член на НСРОБ, Николай Чернев – член на НСРОБ, Елка Божова – експерт в КЗД и НСРОБ, доц. д-р Костадин Нушев – преподавател в Богословския факултет на *СУ Св. Климент Охридски*, проф. д.ф.н. Мони Алмалех – преподавател в НБУ, доц. д-р Георги Величков – преподавател в ЮЗУ *Неофит Рилски*, пастор Димитър Кърлев – Евангелска съборна църква *Словото* в Банско, Висшия евангелски богословски институт – Петдесятен факултет, както и на всички респонденти за оказаното съдействие при провеждане на емпиричното изследване.

ните ценности на рационалността, толерантността и междуличностното доверие, така и с трайното присъствие на някои традиционни ценности като религиозните, например, и то в редица икономически развити общества. Това, според тези автори, налага *частична ревизия на модернизационната теория*, която в дългосрочен аспект допуска пълна хегемония на светско-рационалните ценности и постепенното отмиране на религиозните преживявания и ритуали като регулатор на човешката дейност (Inglehart, Baker 2000).

Годините на тоталитарно комунистическо управление в България в периода 1944–1989 г. са свързани с масова индустриализация, урбанизация, ограмотяване на широки слоеве от населението и одържавяване на частната собственост, които, заедно с идеологически наложения атеизъм, водят до относително бърз и значителен спад на религиозността в страната (Ошавков 1968; Богомилова 1999). Непосредствено след *нежните* революции в бившите социалистически държави – въпреки ниското равнище на религиозност на населението, се отчита известно нарастване на духовните убеждения, поради по-голямата свобода на вероизповедание (Богомилова 1999; Inglehart, Baker 2000).

В българското общество латентната криза, наблюдаваща се още през 80-те години на ХХ в., се превръща в явна аномия след 10 ноември 1989 г. и обхваща всички сфери на обществения живот – икономика, култура, политика, наука, образование, религия (Фотев 1999). Като следствие от това се разгръщат редица негативни социални явления – политическа алиенация, пасивна гражданственост и затваряне в семейството, увеличаване на престъпността, безработицата и бедността, масова емиграция, слабо присъствие на религията в личния и социален живот на хората и т.н. (Владимиров и кол. 1998).

От друга страна, отварянето на държавата към Европа и света и присъединяването ѝ към някои транснационални институции като Европейския съюз и НАТО, отправя съществени геополитически и геокултурни предизвикателства за мултикултурализъм, религиозен плурализъм, етнокултурно сътрудничество, политическа консолидация, национална сигурност и др., където духовните и религиозните ценности играят ключова роля (Тахиров 2014).

Това определя в значителна степен интереса на богослови, социолози, философи, културолози и историци към проблема за религиозните идентичности и тяхната трансформация в постмодерната глобализационна информационна среда.

В изследователски план преобладават национални представителни или межкултурни проучвания, които акцентират върху доминиращите нагласи към религията в страната, като: принадлежност към определено вероизповедание, степен на религиозност, ниво на доверие в църковните институции и религиозните лидери, запознатост с религиозните обичаи и традиции и др. (Inglehart, Baker 2000; Inglehart, Welzel 2010; Митев, Ковачева 2014). Частично религиозните ценности на съвременния българин са обект на изследване в третата вълна на *Европейското социално изследване* – the European Social Survey, 2008 (ESS) (Паунов 2009) и в четвъртата вълна на *Европейското изследване на ценностите* – the European Values Study, 2008/2009 (EVS) (Коев 2009; Карамелска 2009а; Босаков 2009), в които участва и България.

Много по-малко са изследванията, посветени на традиционните колективни и религиозни ценности и тяхното състояние в днешното българско общество, където целевите групи са духовници, религиозни дейци, студенти по теология и т.н. – изразители на духовно-религиозна и нравствено-възпитателна дейност (Байчинска 2011; Гарванова 2012, 2013). Липсват анализи, засягащи кризата на религиозните ценности като риск за нематериалното културно-историческо наследство на нацията. Настоящото изследване, проведено 25 г. след началото на т.нар. български преход към демокрация, 10 години от членството на страната в НАТО и 7 г. от присъединяването към Европейския съюз, е *опит да се запълни подобна празнота* в социалните и хуманитарните науки, използвайки най-надеждните подходи към изследване на ценностите на Шварц (Schwartz 1992, 1994) и ценностната криза на Олеш (Oles 1989, 1991) сред религиозни и светски студентски извадки.

Концептуална рамка на изследването

Теоретичен модел на ценностната система на индивидуално ниво на анализ

Израелският изследовател Шалом Шварц разглежда ценностите като желани, транситуационни цели, които варират по значимост и функционират като ръководни принципи в живота на хората или групата. В започналото през 1988 г. мащабно кроскултурно изследване на ценностите до 2002 г. вземат участие повече от 64 000 души от 67 страни от всички континенти (Schwartz 2005, 2006), между които и България (Байчинска 2011). Използва се стратегията на специално подбрани или целеви извадки. Изследват се главно учители като представители на консервативната и студенти като изразители на модернизиращата тенденция в развитието на личността и обществото (Schwartz 1992, 1994). Кроскултурните анализи на Шварц доказват, че съдържанието и структурата на ценностната система има *универсален характер*, т.е. е относително независима от културни влияния, и на индивидуално ниво включва 10 основни ценностни категории. Те обединяват ценности с еднаква мотивационна цел:

Сигурност – ценности, насочени към сигурност, хармония и стабилност в обществото, във взаимоотношенията и в самата личност: чувство за свързаност с другите, социален ред, семейна сигурност, умереност.

Конформност – ценности, насочени към ограничаване на действията, които могат да наранят другите и да нарушат социалните очаквания или норми: изпълнителност, самодисциплинираност, учтивост, почителност (почитащ родителите и по-възрастните).

Традиция – ценности, изразяващи уважение и приемане на обичаите и идеите, които дадена култура или религия налагат на личността: зачитане на традициите, скромност, набожност, приемане на житейската участ.

Доброжелателност – ценности, насочени към запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти: отзивчивост, преданост, великодушие, честност, отговорност, искрено приятелство, истинска любов.

Универсализъм – ценности, изразяващи стремеж към разбиране, толерантност и запазване на благополучието на всички хора и на природата: широки възгледи, социална справедливост (отстраняване на неправдите, грижи за слабите), равенство (еднакви възможности за всички), мир в света, красота, единение с природата, мъдрост, опазване на околната среда.

Себенасоченост – ценности, изразяващи стремеж към независимост на мисленето и действието: творчество, свобода, самостоятелност, любопитство, независимост.

Стимулация – ценности, свързани с поемането на риск: безстрашие, разнообразен живот, вълнуващ живот.

Хедонизъм – ценности, обединени от стремеж към удовлетворяване на потребностите: удоволствие и наслаждение от живота (радост от храна, секс, развлечения).

Постижение – ценности, изразяващи стремеж към личен успех, който се определя като демонстриране на компетентност според социалните, а не според личните вътрешни стандарти: успешен, амбициозен, способен, влиятелен.

Власт – ценности, изразяващи стремеж към социален статус и престиж, контрол върху хората и ресурсите: власт, авторитет, богатство, достойнство, обществено признание (Schwartz 1992, 1994, 2005, 2006, 2007).

От гледна точка на тяхната мотивационна цел посочените ценностни категории се намират в отношения на взаимодопълнителност или на конфликт. Ценностните категории са взаимодопълващи или съвместими, ако реализацията на едната не възпрепятства реализацията на другата, т.е. ако имат сходни цели. Те са взаимоиключващи или конфликтни, ако реализацията на едната пречи за реализацията на другата. Тези структурни отношения Шварц представя в кръгова диаграма, която отразява идеята за *интегралния характер на ценностната система* (Фиг. 1). Категории, разположени една до друга, са взаимодопълващи, а тези, които са една срещу друга – са конфликтни (Schwartz 1992, 1994, 2005, 2006, 2007).

От Фиг. 1. се вижда, че конформността и традицията делят един и същ клиновиден отрязък в кръговата структура на ценностната система поради сходната мотивационна цел, която имат – подчиняване на Аз-а в името на социално утвърдените очаквания,

но се различават най-вече по обектите, които налагат тази субординация. Конформността е свързана със съобразяване с хората, с които се осъществяват чести взаимодействия – родители, учители, началници, а традицията – с по-абстрактни обекти – религиозни и културни обичаи и идеи (Schwartz 2005, 2006).

Фиг. 1. Теоретичен модел на ценностната система на индивидуално ниво (цит. по Schwartz 1992)

Структурният модел на ценностната система, предложен от Шварц, има пространствен характер. Двете половини на двумерното пространство на Фиг. 1 представят колективно- и индивидуално ориентираната мотивация. Разположените вдясно ценности – универсализъм, доброжелателност, традиция, конформност и сигурност, изразяват *колективните интереси*, а тези, разположени вляво – себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт, изразяват *индивидуалните интереси* (Schwartz 1992, 1994). Колективните и индивидуално ориентираните ценности представляват най-дълбинната или базалната структура на ценностната система (за организацията на ценностите на ниво дименсии и интереси вж. Гарванова 2013).

Понятието ценностна криза

Полският психолог Пьотр Олеш дефинира понятието *ценностна криза* като състояние на напрежение, свързано най-често със следните симптоми (Oles 1991; Hermans, Oles 1996):

1) *Невъзможност да се организират личностните ценности в консистентна система* – появява се, когато индивидът не може да определи ценностните си приоритети или преживява конфликт между важни ценности. Неконсистентността в ценностната система предизвиква чувство на неудовлетвореност от себе си;

2) *Чувство на загуба на ценностите* – изразява се или в откриване и интернализиране на нови ценности, или в дистанциране от приети в миналото ценности. Честа причина за това е социалният натиск и конфронтацията между нови и стари ценности;

3) *Отсъствие на съгласуваност между когнитивните, афективните и мотивационните аспекти на ценностите* – осъществява се, когато индивидът оценява високо определени ценности, но реагира на тях с негативни емоции или не е мотивиран да ги реализира. Това състояние се наблюдава, когато има несъгласуваност между организмичните нужди и възприетите ценности или когато фрустрацията на първичните потребности блокира реализацията на по-висшите;

4) *Чувство за нереализация на ценностите* – възниква, когато индивидът осъзнае неконсистентността между своите ценности и поведение. Това усещане може да бъде причинено от вътрешен конфликт, фрустрация на базисни нужди или социален натиск.

Ценностната криза най-често корелира с негативна Аз-концепция, чувство за личностна дезадаптивност, неудовлетвореност и разочарование от себе си, трудности в процеса на формиране и постигане на цели и реализиране на значими интерперсонални отношения (Oles 1989). Хората с прояви на ценностна криза приписват по-нисък интензитет на афектите, отнасящи се до себеутвърждаването, взаимодействието и интеграцията със значимите други и преживяват негативно психично благополучие в сравнение с тези без криза. Докато при първите се наблюдава непоследователност на оценките за миналото и бъдещето, при последните се констатира непрекъснатост на времевата перспектива (Hermans, Oles 1996). Тъй като според Олеш ценностната криза се

провокира от неадекватна структура и функциониране на ценностната система, той анализира кои ценности са въввлечени в този процес. Проведено от него изследване върху студентска извадка показва, че трудностите в оценяването са свързани със слабо чувство на реализация и приемане на тези ценности, които обикновено са приоритетни за индивидите – любов, морална доброта, вяра в Бог, семейство (Oles 1991).

Цел и задачи на изследването

Емпиричното проучване *цели* да анализира религиозни и колективни ценности и степен на ценностна криза при студенти от водещи вероизповедни и светски специалности в страната. По-конкретните *задачи* на изследването са свързани с:

1) Изучаване на йерархията на религиозни ценности при студентите от изследваните религиозни и светски общности;

2) Съпоставка на интензитета на колективните ценности категории сигурност, конформност, традиция и доброжелателност в отделните студентски извадки (актуална диагностика и динамична перспектива);

3) Определяне на степента на ценностната криза в анализиранияте религиозни и нерелигиозни групи във феноменологичен и времеви аспект.

Емпиричното изследване търси отговори на въпроси, отнасящи се до ценностния профил и ценностната саморефлексия на младите хора в България чрез сравнителен анализ на данни между отделните вероизповедни групи, съпоставка между студенти от религиозни и светски специалности и изследване на промяната в нагласите и убежденията на източноправославни и нерелигиозни студенти в хода на социалните процеси в страната в периода 1995, 2005, 2010 и 2014 г.

Хипотези на изследването

Въз основа на данни от литературата и предишни изследвания на авторите могат да се формулират следните *работни хипотези*:

1. Студентите от отделните религиозни и светски специалности ще ранжират религиозните ценности по различен, групово-специфичен начин, но ще се наблюдават и сходни ценностни модели, поради универсалните общочовешки религиозни послания (Богомилова 1999);

2. Колективните ценности ще са по-значими за студентите от религиозните в съпоставка с нерелигиозните специалности, тъй като теолозите изразяват консервативната тенденция в ценностната система (Байчинска 2011; Гарванова 2012, 2013);

3. Интензитетът на сигурността, конформността, традицията и доброжелателността ще бъде относително стабилен при източноправославните студенти (Гарванова 2012, 2013), докато при светската група младежи тези ценности вероятно ще понижават енергетичността си в периода 1995–2014 г., поради цялостния процес на индивидуализация на жизнените перспективи на младите хора в страната след 1989 г. (Пацева, Момов 1998; Митев, Ковачева 2014);

4. Вследствие на продължаващата аномия в съвременното българско общество (Фотев 2009) може да се допусне, че ценностната криза ще има завишени нива при всички изследвани групи. По-слаби прояви на ценностен стрес могат да се очакват при студентите от религиозните специалности, при които духовните убеждения като регулатор на социалното поведение осигуряват известна устойчивост на личността (Байчинска, Гарванова 2011; Гарванова 2013);

5. В хода на социално-икономическата трансформация в страната може да се предположи намаляване на степента на ценностната криза при настоящите източноправославни и нерелигиозни студенти в сравнение с тези от средата на 90-те години на XX в. като резултат от изграждането на по-адекватни жизнени стратегии и ценностни модели (Гарванова 2013).

Методика на изследването

Участниците в проучването попълват анкетна карта със средна продължителност до 10 минути, анонимно и без заплащане, с включени методики:

1) Списък с 9 *религиозни ценности*, изведени ad hoc на базата на проведени дълбочинни интервюта сред духовници: *вяра, надежда, любов, милосърдие, добродетелност, прошка, търпение, кротост, смирение*. Изследваното лице трябва да определи доколко важни са те за формирането на религиозни убеждения при миряните, като им припише ранг от 1 до 9, където 1 е най-маловажна, а 9 – изключително важна ценност;

2) Списък с 19 *колективни ценности* от Метод за изследване на ценностите на Шварц, който в оригиналния си вариант се състои от 58 ценности – Schwartz Value Survey, SVS (Schwartz 1992). Адаптиран е за български условия от Байчинска (1994) и намира широко приложение в българската научна и академична общност. Подборът на колективните ценности във въпросника е съобразен със задачите на изследването. Респондентът трябва да оцени значимостта на всяка една ценност като ръководен принцип в живота си, използвайки 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на моите ценности). Значението на ценностите се фиксира посредством допълнителна обяснителна фраза, напр.: равенство (еднакви възможности за всички), вътрешна хармония (мир със себе си), власт (влияние и контрол върху другите) и т.н. При по-следваща обработка данните се групират в 4 *променливи* – *сигурност, конформност, традиция и доброжелателност*. Колективно насочената категория универсализъм не е включена в анализите, тъй като съдържа ценности от смесен тип (Schwartz 1992);

3) *Въпросник за измерване на ценностна криза на Олеш* – Value Crisis Questionnaire, VCQ (Oles 1989), с българска адаптация от Байчинска и Гарванова (2006). Методът се състои от 25 айтема, първият от които е маскиращ и не се обработва. Ето някои от твърденията, които са подложени на оценка от страна на изследваното лице: 1) В живота си осъществявам тези ценности, на които наистина държа; 2) Мога ясно да определя кое е най-важното в моя живот; 3) Моите действия са често спонтанни и не служат на някаква желана от мен цел. Респондентът трябва да прочете всяко изречение и да реши дали то е вярно за него лично или не. Общият бал по скалата се изчислява, като на всеки айтем се приписва стойност 2, ако той е оценен като изразяващ криза, и 0 – в противен случай. Отговорът *Не знам* се оценява с 1. Суровият бал по скалата варира от 0 до 48, където: 0-6 –

без ценностна криза, 7-20 – средна степен на ценностна криза, а от 21-48 – силни прояви на ценностна криза (Oles 1991);

4) *Демографски блок* – пол, възраст, университет, специалност, година на следване, желание за работа по специалността, местоживеене и т.н.

Данните са въведени и обработени с помощта на статистическия софтуер – *SPSS v.16*. За проверка на издигнатите хипотези са използвани: дескриптивна статистика, еднофакторен дисперсионен анализ (One-Way ANOVA), LSD-тест за множествени сравнения на средните стойности (LSD Post Hoc Multiple Comparison Test) и корелационен анализ (Pearson Correlation).

Терен и изследвани лица

Проучването се проведе в периода октомври–декември 2014 г. и включва 228 *респонденти* (средна възраст $x=27,35$, $sd=11,10$), от които: мъже 112 (49,1%) и жени 116 (50,9%); живеещи в София 142 (62,3%), областен град 33 (14,5%), друг град 21 (9,2%) и село 32 (14%). Участниците са предимно студенти теолози, репрезентирани основните религиозни деноминации в България – източно православие (N=20; 8,8%), протестантство (N=44; 19,3%), израилтянство (N=11; 4,8%), арменогригорянство (N=10; 4,4%) и ислям (N=39; 17,1%)² от СУ Св. Климент Охридски, Висшия евангелски институт, Висшето духовно училище Св. Тривелий, Висшия ислямски институт, както и 104 (45,6%) студенти от различни светски специалности (*Информационни технологии в съдебната администрация, Комуникации и информирани, Информационни ресурси на туризма, Информационни фондове на културно-историческото наследство, Реклама, Философия, История* и др.) от УниБИТ, НБУ, ЮЗУ *Неофит Рилски* и др. Изборът на млади хора е продиктуван от допускането, че те носят ресурса на промяната в обществото и културата (Пацева, Момов 1998).

Предишни проучвания, реализирани със SVS и VCQ сред студентската популация, дават възможност за съпоставителен анализ на данните в динамичен аспект, където: източноправославни сту-

² Римокатолическата деноминация не е включена в настоящата разработка, поради забавяне на терена на изследването.

денти от Богословския факултет на СУ Св. Климент Охридски – 1995 г. (N=30), 2005 г. (N=30); студенти от светски специалности – 1995 г. (N=100), 2005 г. (N=100) и 2010 г. (N=100), селектирани от голяма база данни на случаен принцип от статистическия софтуер.

Резултати и интерпретация

Йерархия на религиозни ценности при български студенти от различни вероизповедни общности

За определяне на йерархията на религиозни ценности при различните религиозни деноминации е предпочетен подходът на Рокич, според който всяка ценност се оценява не сама за себе си, а спрямо другите ценности, т.е. като единица от едно взаимосвързано цяло (Rokeach 1973; Байчинска 1994). С други думи, анкетираните лица трябва да припишат ранг от 1 – най-маловажна ценност до 9 – изключително важна ценност на 9 думи-стимули, съобразно количествените съотношения между интензитета на отделните ценности, свързани в система. Получените резултати са представени в Табл. 1.

Табл. 1. Рангове на отделните религиозни ценности при изследваните вероизповедни групи студенти – 2014 г. (N=228), където 1 е най-маловажна ценност, а 9 – изключително важна ценност

Религиозна ценност	Религиозна деноминация						
	Източно-православна (N=20)	Протестантска (N=44)	Израилтянска (N=11)	Арменогригорянска (N=10)	Християнска – сбор (N=85)	Мюсюлманска (N=39)	Светска общност (N=104)
Вяра	8	9	7	9	9	9	9
Надежда	7	7	3	8	7	4	7
Любов	9	8	9	5	8	3	8
Милосърдие	6	3	8	6	7	7	5
Добродетелност	5	5	6	7	6	6	6
Прошка	4	6	4	4	5	5	4
Търпение	3	2	2	2	2	8	3
Кротост	1	1	1	3	1	1	1
Смирение	2	4	5	1	3	2	2

Данните в Табл. 1 разкриват най-голяма дистанция в ценностните предпочитания на източноправославните и мюсюлманите студенти, което се отчита и от EVS/2008 (Босаков 2009). Докато при първата общност най-приоритетни са ценностите, свързани с любовта, вярата и надеждата, при втората формация водещи са вярата, търпението и милосърдието. От друга страна, най-голямо е сходството между ценностните йерархии на източноправославните (както и цялата християнска група) и учещите светски специалности младежи, което може да се обясни с факта, че към източното православие се причислява по-голямата фракция от българското население.

Би могло да се каже, че ако Българската православна църква (БПЦ) в по-голяма степен ориентира своите морални послания към общочовешките ценности на вярата, надеждата и любовта, характерни за християнската ортодоксия като цяло, и в по-малка степен акцентира върху нископриоритетните ценности търпение, смирение и кротост, ще постигне по-голям социализационен ефект при формирането на религиозни нагласи сред младите хора, поради общите ценностни диспозиции между двете страни. Въпреки потенциала си да мобилизира културната и националната идентичност обаче, БПЦ е затруднена да реализира своя съвременен социален ангажимент и кауза и остава пасивна по отношение на редица обществено значими въпроси (Карамелска 2009б).

Друг интересен резултат от проучването е сходството и различието между отделните християнски деноминации по отношение на ценностните приоритети. Прави впечатление, че най-близко до източното православие е протестантството, следвано от арменогригорианството и израилтянството. Във всички вероизповедни групи водеща е вярата, но се наблюдават и специфични ценностни модели. Така например, докато надеждата се очертава като една от доминантните ценности при източноправославните студенти, тя се определя като ценност с нисък ранг от израилтянската общност. *Представените резултати подкрепят първата хипотеза на изследването* – отделните религиозни деноминации демонстрират групово-диференцирани, но и общи ценностни патерни. Анализът на значимостта на колективните ценностни категории очертава други показателни тенденции.

Интензитет на колективни ценности при български студенти от различни вероизповедни общности

Използването на серия еднофакторни дисперсионни анализи с независима променлива *тип религиозна деноминация* и зависимими променливи *тип ценностна категория* и тест за множествово сравнение на средните стойности дава възможност за сравнителен анализ на ценностните ориентации в изследваните групи. Данните за сигурността са систематизирани в Табл. 2.

Табл. 2. *Значимост на ценностната категория сигурност при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (Дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)*

Ценностна категория – СИГУРНОСТ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	4,89	0,82	3,20	6,60	5,76 (0,000)	I, II и III гр. с V и VI гр.
II гр.	Протестантска	44	4,87	0,86	2,80	6,00		
III гр.	Израилтянска	11	4,62	1,69	2,00	6,60		
IV гр.	Арменогригорианска	10	5,38	0,77	4,00	6,40		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,65	0,86	3,80	7,00		
VI гр.	Светска общност	104	5,44	0,84	2,40	7,00		
Общо		228	5,27	0,94	2,00	7,00		

От резултатите в Табл. 2 се вижда, че сигурността има най-силна енергетичност при мюсюлманската и светската общност и статистически значимо се различава от източноправославната, протестантската и израилтянската група, при които интензивността е по-слаба. Арменогригорианската деноминация заема междинна позиция по този показател. Като цяло, обаче, ценностите на стабилността и запазването на статуквото са приоритетни нагласи и убеждения сред българската популация (Паунов 2009), вероятно поради несигурните условия на живот и труд в страната след 1989 г. (Гарванова 2013). Помалки статистически достоверни разлики между религиозните формации се регистрират при ценностната категория конформност (Табл. 3).

Табл. 3. Значимост на ценностната категория конформност при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – КОНФОРМНОСТ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	5,45	0,71	3,75	6,50	2,56 (0,028)	III гр. с II, V и VI гр.; V гр. с VI гр.
II гр.	Протестантска	44	5,56	0,88	2,75	7,00		
III гр.	Израилтянска	11	4,75	1,56	1,50	6,50		
IV гр.	Арменогригорянска	10	5,45	0,64	4,25	6,00		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,90	0,88	3,00	7,00		
VI гр.	Светска общност	104	5,49	1,07	1,00	7,00		
Общо		228	5,53	1,01	1,00	7,00		

Данните в Табл. 3 показват, че студентите от мюсюлманското вероизповедание в най-голяма степен споделят ценностите на конформността, а тези от израилтянската деноминация – в най-малка степен. Този резултат се доближава до тенденциите, изведени от ESS, и позиционира исляма сред най-консервативните световни религии, а юдаизма – сред най-отворените към иновации и промяна (Паунов 2009). Между тях се нареждат останалите християнски (протестантска, източноправославна, арменогригорянска) и светски специалности, формирайки хомогенен от статистическа гледна точка клъстер. Не така стои въпросът обаче с ценностната категория традиция, която изразява религиозните обичаи и културните норми и показва големи вариации в оценката между изследваните субекти (Табл. 4).

Както и при конформността, традицията се оказва най-важна ценностна ориентация за мюсюлманската вероизповедна общност в съпоставка с останалите групи и вероятно разкрива процеса на укрепване и консолидация около ценностния характер на исляма, който се наблюдава през последните години у нас (Босаков 2009). На противоположния край отново застава израилтянската деноминация, което е в съответствие с динамичните тенденции на секуларизация в еврейската общност в глобален мащаб (Сакс 2004; Паунов 2009). Светската група студенти също приписва ниска валентност на традиционните ценности – констатация, свързана с неконвенционалните нагласи и стремежите към независимост и експериментиране през юношеската и младежката възраст (Папазова 2013; Митев, Ковачева 2014).

Табл. 4. Значимост на ценностната категория традиция при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – ТРАДИЦИЯ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	4,53	1,22	2,40	6,40	11,89 (0,000)	I гр. с III, V и VI гр.; II гр. с III и V гр.; III гр. с IV, V и VI гр.; V гр. с IV и VI гр.
II гр.	Протестантска	44	4,04	1,17	1,00	5,80		
III гр.	Израилтянска	11	2,69	1,29	0,00	4,80		
IV гр.	Арменогригорианска	10	4,26	1,32	2,80	6,80		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,33	0,73	3,80	7,00		
VI гр.	Светска общност	104	3,81	1,43	0,40	7,00		
Общо		228	4,14	1,40	0,00	7,00		

Статистическият анализ показва, че останалите три християнски деноминации заемат междинна позиция и се обособяват в относително самостоятелна група, където най-силен акцент върху спазването на обичаите и традициите се наблюдава при източноправославните студенти, изразяващи консервативна етика, следвани от арменогригорианците и протестантите. Последното вероизповедание се свързва с реформаторските църковни настроения и създаването на капиталистическа трудова етика в западните общества (Вебер 1993). За разлика от традицията, обаче, доброжелателността се очертава като ценност, независеща от деноминационната принадлежност (Табл. 5).

Табл. 5. Значимост на ценностната категория доброжелателност при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика и One-Way ANOVA)

Ценностна категория – ДОБРОЖЕЛАТЕЛНОСТ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ	
		N	X	SD	Min	Max	F	p
	Източноправославна	20	5,15	0,79	3,40	6,60	1,97	0,084
	Протестантска	44	5,75	0,78	4,20	7,00		
	Израилтянска	11	5,29	0,94	3,80	6,40		
	Арменогригорианска	10	5,56	0,65	4,80	7,00		
	Мюсюлманска	39	5,74	0,74	3,80	7,00		
	Светска общност	104	5,48	0,99	3,00	7,00		
Общо		228	5,54	0,89	3,00	7,00		

Резултатите от Табл. 5 показват липсата на статистически достоверни разлики в интензитета на ценностната категория доброжелателност при различните вероизповедни групи ($p > 0,05$), въпреки високите изравнени стойности при мюсюлманската и протестантската общност. С други думи, ценностите, изразяващи грижа за благополучието на хората от близкото обкръжение – семейство, роднини, приятели и т.н., не се отнасят само и единствено до религиозната идентичност, а засягат по-широк жизнен периметър. Докazan факт е, че референтните кръгове функционират като мощен социален капитал и културен ресурс за постигане на личен успех в българската посттоталитарна реалност (Гарванова 2013). Обединяването на източноправославната, протестантската, израилтянската и арменогригорианската деноминация в сборна християнска група също предлага любопитни констатации – Табл. 6-9.

Табл. 6. Значимост на ценностната категория сигурност при студенти от различни религиозни групи – 2014 г. (описативна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – СИГУРНОСТ								
Религиозна група		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, $p < 0,05$
I гр.	Християнска	85	4,90	0,99	2,00	6,60	12,34 (0,000)	I гр. с II и III гр.
II гр.	Мюсюлманска	39	5,65	0,86	3,80	7,00		
III гр.	Светска общност	104	5,44	0,84	2,40	7,00		
Общо		228	5,27	0,94	2,00	7,00		

От данните в Табл. 6 става ясно, че по отношение на сигурността се обособяват две контрастни групи: мюсюлманската и светската общност имат най-високи стойности по този показател, а студентите от християнските специалности – най-ниски. Важно е да се отбележи, че сигурността е базисна потребност (Маслоу 2001) и материална ценност (Inglehart 1997), която регистрира завишени нива през целия преходен период в България (Гарванова 2013).

Табл. 7. Значимост на ценностната категория конформност при студенти от различни религиозни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – КОНФОРМНОСТ								
Религиозна група		Дескриптивна статистика				Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест		
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Християнска	85	5,41	0,95	1,50	7,00	3,40 (0,035)	II гр. c I и III гр.
II гр.	Мюсюлманска	39	5,90	0,88	3,00	7,00		
III гр.	Светска общност	104	5,49	1,07	1,00	7,00		
Общо		228	5,53	1,01	1,00	7,00		

При конформността, за разлика от сигурността, се установяват по-слаби вариации между нивата на независимата променлива (Табл. 7). Мюсюлманската деноминация изразява най-силни предпочитания към поддържането на установения ред, консерватизма и запазването на статуквото, следвана от светската и християнската група, които съгласно LSD-теста попадат в общ ценностен клъстер.

Табл. 8. Значимост на ценностната категория традиция при студенти от различни религиозни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – ТРАДИЦИЯ								
Религиозна група		Дескриптивна статистика				Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест		
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Християнска	85	4,00	1,31	0,00	6,80	20,53 (0,000)	II гр. c I и III гр.
II гр.	Мюсюлманска	39	5,33	0,73	3,80	7,00		
III гр.	Светска общност	104	3,81	1,43	0,40	7,00		
Общо		228	4,14	1,40	0,00	7,00		

Традиционните ценности, към които се отнасят и религиозните убеждения, предизвикват най-голяма вариабилност в отговорите на анкетираните лица (Табл. 8). Отново мюсюлманската вероизповедна група доминира, както и при разгледаните вече колективни ценности. Подобно на конформността, християнската и светската общност приписват по-слаб, но сходен интензитет на ценностите на традицията, който според статистическата оценка ги причислява към обща ценностна формация.

На базата на представените дотук резултати може да се обобщи, че докато при студентите мюсюлмани се наблюдава тенденция към нарастващо значение на религиозната етика, при християнската група като че ли протича обратният процес – относително *изместване* и секуларизация на религиозните убеждения, израз на което е паритетната енергетичност на конформността и традицията със светската общност. Подобни посттоталитарни ценностни трансформации в религиозното самосъзнание на българина се отчитат и при EVS (Босаков 2009). Проведеното изследване обаче *улавя* симптомите на кризата на религиозните ценности при християнската група от позицията на студентите теолози – бъдещите религиозни дейци в страната. Допълнителен щрих към техния ценностен профил разкрива анализът на ценностната категория доброжелателност.

Табл. 9. Значимост на ценностната категория доброжелателност при студенти от различни религиозни групи – 2014 г. (описативна статистика и One-Way ANOVA)

Ценностна категория – ДОБРОЖЕЛАТЕЛНОСТ							
Религиозна група	Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ	
	N	X	SD	Min	Max	F	p
Християнска	85	5,52	0,82	3,40	7,00	1,30	0,274
Мюсюлманска	39	5,74	0,74	3,80	7,00		
Светска общност	104	5,48	0,99	3,00	7,00		
Общо	228	5,54	0,89	3,00	7,00		

Типът религиозна принадлежност не оказва статистически значимо влияние върху енергетичността на доброжелателността при християнската, мюсюлманската и светската общност $p > 0,05$, което затвърждава по-фундаменталния характер на тази ценностна ориентация (Табл. 9).

От получените данни става ясно, че е налице съществена социална дистанция в ценностните ѝ аспекти между мюсюлманската, християнската и нерелигиозната група, от една страна, и ценностно сходство между последните две фракции, от друга. Вероятно в условията на нормативна криза в България традиционната християнска светогледна система е най-уязвима и е в процес на трансформация. *Резултатите частично потвърждават втората хипотеза на изследването* – колективните ценности са реша-

ващ групоопределящ фактор за студентите мюсюлмани, но не и за православните им колеги, чиито ценностни предпочитания до голяма степен се доближават до светската младежка общност.

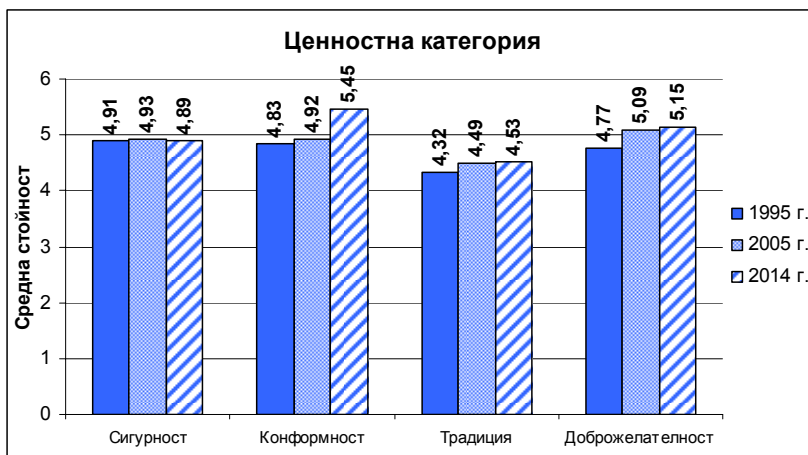
Динамика в колективните ориентации при източноправославни и светски студенти

Наличието на данни от изследвания от 1995 и 2005 г., получени със SVS върху източноправославни и светски студентски извадки, дава възможност за анализ на посоката на промяна или стабилност на колективните ценности в дългосрочна перспектива. Резултатите от приложения дисперсионен анализ с факторна променлива *социално-историческо време* и резултативни променливи *тип ценностна категория* и LSD-тест са представени в Табл. 10 и 11. и Фиг. 2 и 3.

Табл. 10. *Значимост на колективни ценностни категории при източноправославни студенти, изследвани през 1995, 2005 и 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)*

Ценност	Година		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
			N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
Сигурност	I гр.	1995 г.	30	4,91	0,87	2,60	6,00	0,02 (0,985)	---
	II гр.	2005 г.	30	4,93	0,91	1,20	6,00		
	III гр.	2014 г.	20	4,89	0,82	3,20	6,60		
	Общо		80	4,92	0,86	1,20	6,60		
Конформност	I гр.	1995 г.	30	4,83	0,88	2,25	6,00	4,30 (0,017)	I и II гр. с III гр.
	II гр.	2005 г.	30	4,92	0,66	3,00	6,00		
	III гр.	2014 г.	20	5,45	0,71	3,75	6,50		
	Общо		80	5,03	0,79	2,25	6,50		
Традиция	I гр.	1995 г.	30	4,32	1,11	1,60	5,80	0,28 (0,755)	---
	II гр.	2005 г.	30	4,49	0,94	2,60	6,00		
	III гр.	2014 г.	20	4,53	1,22	2,40	6,40		
	Общо		80	4,44	1,07	1,60	6,40		
Доброжелателност	I гр.	1995 г.	30	4,77	1,19	0,60	6,60	1,08 (0,346)	---
	II гр.	2005 г.	30	5,09	0,99	1,80	6,40		
	III гр.	2014 г.	20	5,15	0,79	3,40	6,60		
	Общо		80	4,98	1,03	0,60	6,60		

Данните в Табл. 10 разкриват високата устойчивост на колективните нагласи при източноправославните студенти – сигурността, традицията и доброжелателността остават неизменни, докато интензитетът на конформността се увеличава в рамките на разглеждания исторически период – 1995–2014 г. Относителната гъвкавост на ценностната система на студентите по богословие е съотносима и с други изследвания (вж. Гарванова 2012, 2013) и с голяма вероятност се дължи на консервативната социална функция на тази професионална група.

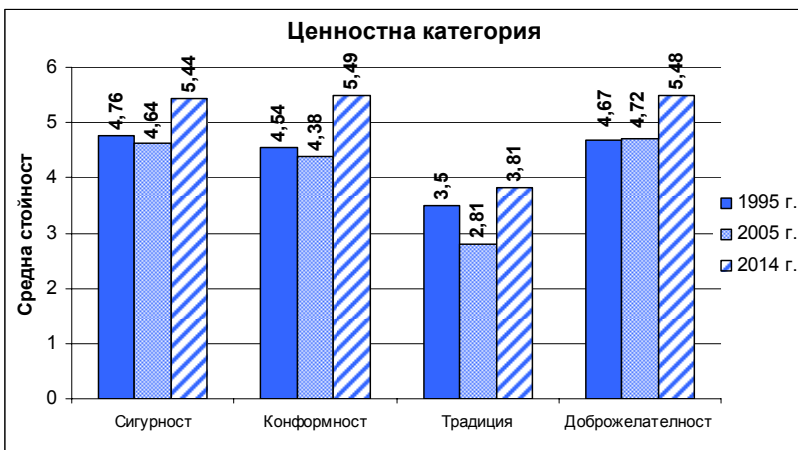
Фиг. 2. Интензитет на колективни ценностни категории при източноправославни студенти, изследвани през 1995, 2005 и 2014 г.

Визуализацията на изведените констатации ясно личи от Фиг. 2, където единствено конформността, насочена към съхраняване на установения ред и съобразяване с хората от близкото обкръжение, бележи статистически изразен пик. Различна ситуация разкриват данните в Табл. 11 за студентите от светските специалности.

Докато при студентите богослови очаквано преобладават статичните тенденции в колективните ориентации, техните колеги с нерелигиозна професионална насоченост имат динамичен ценностен профил (Табл. 11). При тях всички ценностни категории (сигурност, конформност, традиция и доброжелателност) регистрират възходящ тренд през 2014 г. в съпоставка с минал период/периоди, което ясно проличава от Фиг. 3.

Табл. 11. Значимост на колективни ценностни категории при студенти от светски специалности, изследвани през 1995, 2005 и 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценност	Година		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
			N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
Сигурност	I гр.	1995 г.	100	4,76	0,85	2,20	6,60	25,35 (0,000)	I и II гр. с III гр.
	II гр.	2005 г.	100	4,64	0,90	1,40	6,40		
	III гр.	2014 г.	104	5,44	0,84	2,40	7,00		
	Общо		304	4,95	0,93	1,40	7,00		
Конформност	I гр.	1995 г.	100	4,54	1,00	1,50	6,50	36,62 (0,000)	I и II гр. с III гр.
	II гр.	2005 г.	100	4,38	0,92	1,50	6,00		
	III гр.	2014 г.	104	5,49	1,07	1,00	7,00		
	Общо		304	4,81	1,11	1,00	7,00		
Традиция	I гр.	1995 г.	100	3,50	1,35	-0,20	6,40	15,02 (0,000)	II гр. с I и III гр.
	II гр.	2005 г.	100	2,81	1,20	0,20	5,20		
	III гр.	2014 г.	104	3,81	1,43	0,40	7,00		
	Общо		304	3,38	1,39	-0,20	7,00		
Доброжелателност	I гр.	1995 г.	100	4,67	1,09	-1,00	6,60	22,26 (0,000)	I и II гр. с III гр.
	II гр.	2005 г.	100	4,72	0,84	0,80	6,40		
	III гр.	2014 г.	104	5,48	0,99	3,00	7,00		
	Общо		304	4,96	1,04	-1,00	7,00		

Фиг. 3. Интензитет на колективни ценностни категории при студенти от светски специалности, изследвани през 1995, 2005 и 2014 г.

Този резултат не е в предполагаемата посока, предвид процесите на индивидуализация на жизнените планове и стратегии на съвременните младежи в сравнение с техните връстници от началните години на историческия преход към демократично управление и пазарна икономика. Вероятно новите младежки кохорти изразяват възраждането и възприемането на нови социални ценности в светлината на солидарността, справедливостта и доверието в социалните отношения – ерозирани по времето на тоталитаризма (Фотев 2009). Някои автори установяват, че младите хора в европейска България не са обременени нито с носталгия към социалистическото минало, нито с психологическата тежест на посттоталитарния преход (Митев 2007).

Тезата за зараждането на качествено нови социални ценности, дефицитни в днешното българско общество, обаче, изисква бъдещи задълбочени изследвания. Тук може само да се обобщи, че *емпиричните данни частично подкрепят третата хипотеза на проучването* – наблюдава се относителна стабилност на ценностния модел на източноправославните студенти и засилване на колективните ценностни убеждения на светските студенти в границите на 20-годишния период, което намалява междугруповата

диференциация между тях. Изследването на ценностната криза е друг важен ракурс към проблема за ценностното преустройство в страната от позицията на религиозните деноминации.

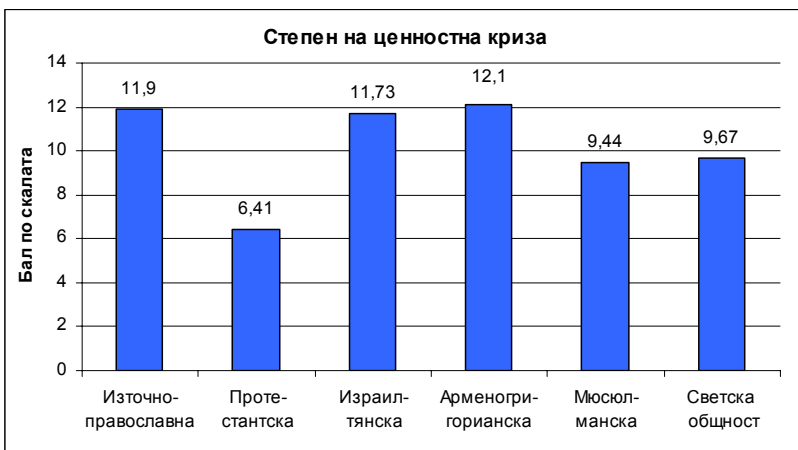
Степен на ценностна криза при български студенти от различни вероизповедни общности

За изследване на каузалните връзки между променливите *тип религиозна деноминация* и *степен на ценностна криза* е приложен еднофакторен дисперсионен анализ и тест за множествени сравнения на средните стойности. Получените показатели са отразени в Табл. 12 и 13. и Фиг. 4 и 5.

Табл. 12. Степен на ценностна криза при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

СТЕПЕН НА ЦЕННОСТНА КРИЗА								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	X	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	11,90	9,93	0	29	2,26 (0,049)	II гр. с I, III, IV и VI гр.
II гр.	Протестантска	44	6,41	5,62	0	25		
III гр.	Израилтянска	11	11,73	8,90	2	32		
IV гр.	Арменогригорианска	10	12,10	9,69	1	26		
V гр.	Мюсюлманска	39	9,44	8,15	0	32		
VI гр.	Светска общност	104	9,67	7,34	0	31		
Общо		228	9,40	7,74	0	32		

Ефектите на вероизповедната група са статистически значими по отношение на интензитета на ценностната криза – $p < 0,05$ (вж. Табл. 12). Както религиозните деноминации, така и светската общност имат завишен бал по този измерител – над 6 точки, което ги определя със средна степен на ценностна саморефлексия (Oles 1991). Би могло да се каже, че продължителната, дълбока и всеобхватна нормативно-ценностна стагнация в България отключва симптомите на ценностно напрежение на нивото на индивидуалното и груповото съзнание и води до усещане за дезадаптивност, неблагоприятно и негативна самооценка.

Фиг. 4. Степен на ценностна криза при студенти от различни религиозни деноминации, изследвани през 2014 г.

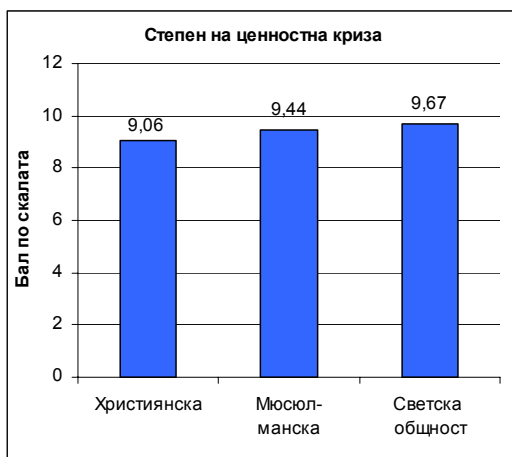
Приложеният математико-статистически анализ и графичното представяне на данните на Фиг. 4 показва, че най-ниска гранична стойност на ценностната криза се установява при протестантската група, следвана от мюсюлманската и светската общност. Най-високи са нивата при израилтянската, източноправославната и арменската фракция, въпреки че те се различават статистически значимо само с протестантската група. Според известния американски социолог на религията Питър Бъргър мюсюлманските и протестантските религиозни движения през последните десетилетия преживяват световен подем, защото в най-голяма степен отговарят на екзистенциалните въпроси за човешкото съществуване чрез средствата на трансцендентността (Бъргър 2004). Това вероятно обяснява и пониските равнища на ценностен стрес, особено при протестантското вероизповедание.

Обединяването на всички християнски деноминации в една група и съпоставката ѝ с мюсюлманската и светската общност разкрива липсата на статистически значими разлики между тях по отношение на ценностната криза – $p > 0,05$ (Табл. 13). Както религиозно-, така и нерелигиозно-ориентираните професионални

формации демонстрират завишени, средни оценки на ценностна криза (Фиг. 5). Очевидно аномичността в съвременното българско общество има светски и религиозно-духовни измерения, засягащи загубата на легитимността на всички социетални структури (Фотев 1999).

Табл. 13. Степен на ценностна криза при студенти от различни религиозни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика и One-Way ANOVA)

СТЕПЕН НА ЦЕННОСТНА КРИЗА							
Религиозна група	Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ	
	N	X	SD	Min	Max	F	p
Християнска	85	9,06	8,10	0	32	0,15	0,864
Мюсюлманска	39	9,44	8,15	0	32		
Светска общност	104	9,67	7,34	0	31		
Общо	228	9,40	7,74	0	32		

Фиг. 5. Степен на ценностна криза при студенти от различни религиозни и светски групи, изследвани през 2014 г.

Релацията между променливите сигурност, конформност, традиция, доброжелателност и степен на ценностна криза очертава кои колективни ценности са свързани с ценностната само-

рефлексия при източноправославната деноминация – традиционната и в този смисъл най-уязвима от случващите се процеси и явления религиозна институция в страната (Табл. 14).

Табл. 14. Коефициенти на корелация на Пирсън между колективни ценностни категории и степен на ценностна криза при източноправославни студенти, изследвани през 2014 г.

		Сигурност	Конформност	Традиция	Доброжелателност	Степен на ценностна криза
Сигурност	Pearson Correlation	x	0,094	-0,035	0,114	-0,022
	Sig. (2-tailed)		0,692	0,883	0,633	0,926
	N		20	20	20	20
Конформност	Pearson Correlation		x	0,550*	0,033	-0,638**
	Sig. (2-tailed)			0,012	0,891	0,002
	N			20	20	20
Традиция	Pearson Correlation			x	0,351	-0,550*
	Sig. (2-tailed)				0,129	0,012
	N				20	20
Доброжелателност	Pearson Correlation				x	-0,029
	Sig. (2-tailed)					0,904
	N					20
Степен на ценностна криза	Pearson Correlation					x
	Sig. (2-tailed)					
	N					

* Correlation is significant at the 0,05 level (2-tailed).

** Correlation is significant at the 0,01 level (2-tailed).

От корелационната матрица, отразена в Табл. 14, се вижда, че единствената статистически достоверна взаимовръзка между ценностните категории е при конформността и традицията, което още веднъж доказва структурно-съдържателната близост на тези ценности от теоретичния модел на Шварц (Schwartz 2005, 2006). Коефициентът на корелация на Пирсън r разкрива умерена положителна зависимост между двете променливи. По-интересни са обаче статистически значимите корелационни индекси между конформността, традицията и ценностната криза. Умерената отрицателна връзка между изследваните величини води до заключението, че увеличената енергетичност на ценностите, които утвърждават следването на нормите и стандартите на вътрешните групи, религията и културата, намалява ценностния дисонанс (и обратно). Възможно обяснение на подобна находка е постигането на висока конгруентност между колективните ценности на индивида и общоподелените групови идеали, което редуцира усещането за ценностна дисфункция (Гарванова 2013). Корелацията между сигурността, доброжелателността и ценностната криза има нива на значимост доста над критичния праг на грешката от 0,05 и показва липса на статистически достоверна релация между променливите.

Данните в общи линии подкрепят четвъртата хипотеза на изследването – наблюдават се завишени прояви на ценностно напрежение във всички сравнявани групи. Единствено студентите от протестантското и в известна степен тези от мюсюлманското вероизповедание регистрират по-ниски оценки на ценностна криза. Анализът на промяната в степента на преживяване на ценностна саморефлексия под влияние на социално-историческите процеси е още един щрих към картината на ценностната реорганизация в България от средата на 90-те години на XX в. до настоящия момент.

Динамика в ценностната криза при източноправославни и светски студенти

За изучаване на причинно-следствените връзки между променливите *степен на ценностна криза* и *социално-историческо време* са използвани ANOVA и Post Hoc-тестове, обобщени в Табл. 15. (за източноправославните студенти), Табл. 16 (за светските студенти) и Фиг. 6 (съпоставка между двете групи).

Табл. 15. Степен на ценностна криза при източноправославни студенти, изследвани през 1995, 2005 и 2014 г. (deskриптивна статистика и One-Way ANOVA)

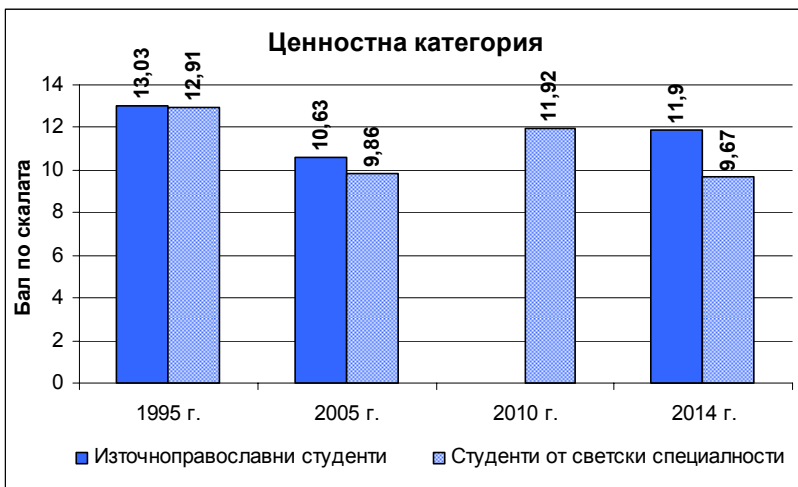
СТЕПЕН НА ЦЕННОСТНА КРИЗА							
Година	Deskриптивна статистика					Дисперсионен анализ	
	N	X	SD	Min	Max	F	p
1995 г.	30	13,03	8,37	2	28	0,49	0,610
2005 г.	30	10,63	9,93	0	35		
2014 г.	20	11,90	9,93	0	29		
Общо	80	11,85	9,31	0	35		

Както се установява от Табл. 15, в периода 1995–2014 г. ценностното напрежение е с относително постоянна средна степен на интензивност, вероятно поради устойчивия характер на колективните ценности в източноправославната група (Табл. 10). Динамиката в колективните ориентации при светските студенти (Табл. 11), от своя страна, оказва съществено влияние върху оценката на ценностната криза.

Табл. 16. Степен на ценностна криза при студенти от светски специалности, изследвани през 1995, 2005, 2010 и 2014 г. (deskриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

СТЕПЕН НА ЦЕННОСТНА КРИЗА									
Година		Deskриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест		
		N	X	SD	Min	Max	F	p	LSD, p<0,05
I гр.	1995 г.	100	12,91	8,98	0	36	3,51	0,015	I гр. с II и IV гр.
II гр.	2005 г.	100	9,86	8,85	0	40			
III гр.	2010 г.	100	11,92	8,78	0	42			
IV гр.	2014 г.	104	9,67	7,34	0	31			
Общо		404	11,08	8,58	0	42			

Анализът на резултатите от Табл. 16 показва, че в дългосрочен аспект се очертава тенденция към намаляване на интензивността на ценностната криза, въпреки че нивата остават в средната част на скалата, което до голяма степен се дължи на нарастващата важност на ценностите на сигурността, конформността, традицията и доброжелателността в тази социална общност. Съпоставка между студентите с религиозна и светска ориентация може да се направи на Фиг. 6.

Фиг. 6. Степен на ценностна криза при източноправославни и светски студенти, изследвани през 1995, 2005, 2010 и 2014 г.

Въпреки че различията по години между двете групи студенти не са статистически значими – $p > 0,05$, може да се спекулира, че ценностната криза при източноправославните младежи има по-силни прояви, отколкото при нерелигиозната професионална общност, което в контекста на Веберианската парадигма е индикация за загубеното господство на църковната институция в българското общество и нейната легитимна система от убеждения (Вебер 1992; Фотев 1999). Това налага *частичното приемане на петата хипотеза на изследването* – докато при православните студенти ценностното напрежение остава непроменено през годините на прехода, при светската група се очертава дългосрочна тенденция към снижаване на ценностния дисонанс.

Заклучение

Проведеното в края на 2014 г. емпирично изследване сред 228 студенти от различни религиозни общности (източноправославна, протестантска, арменогригорианска, израилтянска и мюсюлманска) и светски специалности имаше за цел да очертае ди-

ференциалните различия в религиозните и колективните ценности и степента на ценностна криза при анализираните групи лица във феноменологичен и динамичен аспект.

Резултатите от изследването разкриват наличието на групово-специфични и общи ценностни модели както между отделните християнски деноминации, така и между обединената християнска, ислямска и светска общност. Очертаните находки, свързани най-вече с общосподелените религиозни послания като вяра, надежда и любов между християнската и светската формация, са свидетелство за потенциалните личностни ресурси на младите религиозни дейци да бъдат значим фактор във формирането на индивидуалната и колективната идентичност на православните християни, като загърбят следваната от БПЦ от десетилетия насам *идеология на мълчанието* (Карамелска 2009б). В противен случай може да се прогнозира, че църковната институция и нейните служители няма да успеят да компенсират духовните дефицити в светогледната система на личността.

Друг аспект на кризата на религиозните и духовните ценности в съвременна България, очертана чрез самооценките на бъдещите православни свещеници, е тенденцията към секуларизация на колективните ориентации сигурност, конформност, традиция и доброжелателност. Докато при мюсюлманската фракция се установява *твърдяване* и *укрепване* на колективните убеждения, при сборната християнска вероизповедна група, обединяваща източноправославните, протестантските, арменогригорианските и израилтянските студенти, като че ли се наблюдава обратният процес на разширяване на влиянието на светските нагласи, в резултат на което се неутрализират ценностните различия със студентите от нерелигиозните специалности. Тази констатация вероятно е симптом на загубата на смисъла (Франкъл 2000), легитимността (Фотев 1999) или харизматичното господство (Вебер 1992) на християнската общност и може да се счита рисков фактор за нематериалното религиозно културно-историческо наследство в страната.

Във всички сравнявани религиозни и светски групи, с изключение на протестантското и отчасти мюсюлманското вероизповедание, е налице повишено ценностно напрежение – доказателство за продължаващата всеобща социетална криза, която се отра-

заява на индивидуално и групово ниво. Проучването показва също така, че някои религиозни деноминации като източноправославната, арменогригориянската и израилтянската са по-уязвими и при тях ценностната криза вероятно има не само екзистенциални, но и институционално-общностни измерения. При източноправославната група ценностната криза остава стабилна в периода 1995–2014 г., поради относителната устойчивост на колективните ценности. Отрицателната умерена корелация между конформността, традицията и ценностната саморефлексия разкрива голямата чувствителност и нуждата от възвръщане на значимостта на ценностите на консерватизма и статуквото в настоящата действителност за тази социално-професионална група. В същата насока, но с обратен знак са тенденциите при студентите от светските специалности. При тях енергетичността на ценностната криза намалява с годините на прехода, повлияна в значителна степен от увеличената интензивност на колективните ценности сигурност, конформност, традиция и доброжелателност. Може да се обобщи, че възможността за реализирането на основни религиозни, духовни или колективни ценности понижава преживяването на неконсистентност, несъгласуваност и дисонанс в ценностната система, поради конгруентността между индивидуалните потребности и стандартите на социалната среда.

Ценностната криза обаче може да се разглежда като *междино състояние*, което увеличава риска от дезорганизация на Аз-а, но в същото време предлага възможности за личностна промяна и позитивно себеразвитие (Hermans, Oles 1996; Байчинска, Гарванова 2006, 2011; Байчинска 1994, 2011; Гарванова 2013). Едни от възможните пътища за нейното преодоляване при православната общност е по-масовото изучаване на религията в ранните социализиращи институции като детски ясли, детски градини и начални и основни училища, тъй като е известно, че ценностните приоритети, в това число и религиозните убеждения, се формират в ранното детство и трудно се променят в хода на психосоциалното развитие на личността, защото функционират подсъзнателно като безусловни рефлексии (Хофстеде 2001). Необходимо е също така тясното сътрудничество на църковните институции със семейството за възпитание в дух на солидарност и колективно благопо-

лучие, което ще даде на младите духовници усещане за социална значимост, призвание и мисионерски дух.

Накрая е важно да се отбележи, че представеното емпирично изследване има пилотен характер. Разширяването на респондентската база на проучването, в съчетание с по-комплексен изследователски дизайн с включени качествени методики като фокус-групи и дълбочинни интервюта, би дало възможност за по-детайлен анализ на протичащите ценностни трансформации във всяка една водеща религиозна деноминация в страната.

Използвани източници

Байчинска, К. 1994: Ценности. Ценностен стрес... Ценностна криза! – София: АИ.

Байчинска, К. 2011: Ценностите на съвременната българска култура. – София: Гутенберг.

Байчинска, К., М. Гарванова 2006: Ценности и ценностна криза в прехода към демократично общество в България. // Българско списание по психология, № 2, с. 54-69.

Байчинска, К., М. Гарванова 2011: Ценностната криза – социално-исторически, личностни, възрастови и екзистенциални аспекти. // Българско списание по психология, № 1-2, с. 6-29.

Богомилова, Н. 1999: Религията – дух и институция. – София: АИ.

Босаков, В. 2009: Ценностни ориентации на мюсюлманите в България. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 197-217.

Бъргър, П. 2004: Десекуларизацията на света: глобален преглед. // Бъргър, П., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: Критика и хуманизъм, с. 9-33.

Вебер, М. 1992: Социология на господството. Социология на религията. – София: УИ.

Вебер, М. 1993: Протестантската етика и духът на капитализма. – София: Хермес – 7.

Владимиров, Ж. и кол. 1998: България в кръговете на аномията. – София: Софийски новини.

Гарванова, М. 2012: Изследване на гъвкавостта на ценностната система на студенти богослови в периода 1995–2005 г. // Българско списание по психология, № 1-2, с. 82-101.

Гарванова, М. 2013: Трансформация в ценностите на съвременния българин. – София: За буквите – О писменехъ.

- Карамелска, Т. 2009а: Нагласите към религията в България според Европейското изследване на ценностите 2008. // http://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100789/catid,67/id,9114/view,article/.
- Карамелска, Т. 2009б: Православни ценности и социално участие. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 172-196.
- Коев, К. 2009: Ценностни трансформации и преживявания на несигурността. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 65-84.
- Маслоу, Е. 2001: Мотивация и личност. – София: Кибеа.
- Митев, П.-Е. 2007: Младите хора в европейска България. Основни резултати от национално социологическо изследване. // Митев, П.-Е. и кол., съст. Младите хора в европейска България. – София: Център за изследване на населението при БАН, Институт за социални ценности и структури *Иван Хаджийски*, с. 25-55.
- Митев, П.-Е., С. Ковачева. 2014: Младите хора в европейска България. Социологически портрет 2014. – София: Фридрих Еберт.
- Ошавков, Ж. 1968: Процесът на преодоляването на религията в България. Социологическо изследване. – София: БАН.
- Папазова, Е. 2013: Личностни характеристики и социални проблеми в юношеството. – София: Институт за изследване на населението и човека при БАН, Емайви Консулт.
- Паунов, М. 2009: Ценностите на българите: съвременен портрет на европейски фон (по първични данни от European Social Surveys 2008). – София: Стопанство.
- Пацева, М., М. Момов. 1998: Ценностно инициране на 90-те години в България. – София: АГАТА-А.
- Сакс, Дж. 2004: Юдаизъм и политика в съвременния свят. // Бъргър, П., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: КХ, с. 77-95.
- Тахиров, М. 2014: Времена и културно общуване. – София: За буквите – О писменехъ.
- Фотев, Г. 1999: Криза на легитимността. – София: УИ, АИ.
- Фотев, Г. 2009: Преоценка на ценностите в българското общество. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 11-30.
- Франкъл, В. 2000: Увод в логотерапията. Смесът в живота. – София: Планета 3.
- Хофстеде, Х. 2001: Култури и организации: софтуер на ума. – София: Класика и стил.
- Hermans, H., J. M., P. K. Oles. 1996: Value Crisis: Affective Organization of

Personal Meanings. // *Journal of Research in Personality*, № 30, pp. 457-482.

Inglehart, R. 1997: Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. – Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R., W. E. Baker. 2000: Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. // *American Sociological Review*, № 65, pp. 19-51.

Inglehart, R., C. Welzel 2010: Changing Mass Priorities: the Link between Modernization and Democracy. // *Reflections*, № 8 (2), pp. 551-567.

Oles, P. K. 1989: Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW): Podrecznic. – Warszawa: Laboratorium Technik Diagnostycznych PTP.

Oles, P. K. 1991: Value Crisis: Measurement and Personality Correlates. // *Polish Psychological Bulletin*, № 22, pp. 53-64.

Rokeach, M. 1973: *The Nature of Human Values*. – New York: Free Press.

Schwartz, S. H. 1992: Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. // Zanna, M.P., ed. *Advances in Experimental Social Psychology*. – New York: Academic Press, vol. 25, pp. 1-65.

Schwartz, S. H. 1994: Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? // *Journal of Social Issues*, № 50, pp. 19-45.

Schwartz, S. H. 2005: Basic Human Values: Their Content and Structure across Countries. // Tamayo, A., J. B. Porto, eds. *Valores e Comportamento nas Organizacoes*. – Petropolis: Vozes, pp. 21-55.

Schwartz, S. H. 2006: Les valeurs de base de la personne: Theorie mesures et applications. // *Revue Française de Sociologie*, № 47, pp. 249-288.

Schwartz, S. H. 2007: Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences Across Nations. // Jowell, E. et al., eds. *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey*. – London: SAGE, pp. 169-203.

ПРИЛОЖЕНИЕ

АНКЕТНА КАРТА

Уважаема госпожо, уважаеми господине!

Университетът по библиотекознание и информационни технологии със съдействието на Дирекция *Вероизповедания* към Министерския съвет провежда изследване сред студенти богослови, което цели да установи техните **религиозни ценности и нагласи**.

Проучването е **анонимно** и информацията в него ще бъде използвана само за целите на проекта.

Няма верни или грешни отговори, затова попълвайте въпросите **спонтанно и искрено**, изхождайки единствено от Вашите лични убеждения.

Попълването на анкетната карта ще Ви отнеме не повече от **10 минути**.

Предварително Ви благодарим за отзивчивостта!

Q1. Прочетете внимателно списъка от 9 религиозни ценности. Вашата задача е да определите доколко важни са те за формирането на религиозни убеждения при миряните, като използвате цифрите от 1 до 9, където 1 е най-маловажна, а 9 – изключително важна ценност.

	Вяра	Надежда	Любов	Милосърдие	Добродетелност	Прошка	Търпение	Кротост	Смирение
Ранг									

Q2. Моля, отговорете на въпроса: *За Вас лично кои ценности са важни като ръководен принцип в живота Ви и кои са по-малко важни?*

Използвайте списъка с ценности, който ще намерите по-надолу. В скобите след всяка ценност има кратко обяснение, което ще Ви помогне да разберете нейното значение. Вие трябва да определите колко важна е всяка ценност лично за Вас в качеството си на ръководен принцип във Вашия живот. Използвайте една от следните оценки:

-1 - противоположна на моите ценности

0 - не е важна

1 - съвсем малко важна

2 - малко важна

3 - донякъде важна

4 - важна

5 - доста важна

6 - много важна

7 - най-важна

За всяка ценност впишете в квадратчето срещу нея една цифра от -1 до 7. Опитайте се да различавате колкото се може по-добре значимостта на различните ценности, като използвате всички цифри. Естествено можете да използвате една цифра повече от един път.

1. Социален ред (стабилност в обществото)	
2. Национална сигурност (защитеност на страната ни от врагове)	
3. Услужливост (връщане на услугите)	
4. Семейна сигурност (защитеност на хората, които обичам)	
5. Чист (спретнат, стегнат)	
6. Учтивост (вежливост, добри маниери)	
7. Самодисциплина (самоограничение, устойчивост на изкушения)	
8. Почтителен (уважаващ родителите и по-възрастните)	
9. Изпълнителен (изпълняващ задълженията си)	
10. Зачитане на традициите (запазване на утвърдените обичаи)	
11. Умерен (избягващ крайностите в чувствата и действията)	
12. Набожен (придържаш се към религиозна вяра)	
13. Скромен (сдържан, умерен)	
14. Приемащ житейската си участ (приемащ обстоятелствата на своя живот)	
15. Предан (верен на приятелите си, на някаква група)	
16. Великодушен (готов да прощава на другите)	
17. Честен (естествен, искрен)	
18. Отзивчив (работещ за благо на другите)	
19. Отговорен (на когото може да се разчита)	

Q3. Този въпросник се състои от 25 изречения. Прочетете внимателно всяко едно от тях и решете дали то е вярно за Вас или не. След това отбележете своя отговор като подчертаете (Underline) буквата В, ако изречението е вярно или буквата Н – ако изречението не е вярно за Вас. Старайте се да избягвате отговора Не знам – означен със знака за въпрос (?).

	Вярно	Не знам	Не е вярно
1. В живота си се ръководя от конкретни потребности и интереси, а не от ценности и идеали.	В	?	Н
2. В живота си осъществявам тези ценности, на които наистина държа.	В	?	Н
3. Мога ясно да определя кое е най-важното в моя живот.	В	?	Н
4. Моите действия са често спонтанни и не служат на някаква желана от мен цел.	В	?	Н
5. Това, което ценя, ми е донесло голямо удовлетворение.	В	?	Н
6. Наистина не знам кое е важно и ценно в моя живот и кое не е.	В	?	Н
7. Често изпитвам конфликт между различни ценности.	В	?	Н
8. Имам достатъчно много енергия и жар, за да реализирам своите ценности.	В	?	Н
9. Сега ценя още повече това, което съм приел/а за най-важно в моя живот.	В	?	Н
10. Имам чувството, че не реализирам нещо съществено в моя живот.	В	?	Н
11. На път съм да открия това, което е най-важно в живота.	В	?	Н
12. Често ме мъчат съмнения относно ценностите и целите, които съм избрал/а.	В	?	Н
13. Когато си мисля за моя живот ми се струва, че все още съм верен/а на ценностите, които съм избрал/а.	В	?	Н
14. Трудно ми е да определя кое е било ценно в моя живот досега.	В	?	Н

D4. Специалност (моля, посочете).....

D5. Година на следване (моля, посочете).....

D6. След завършване на образованието си бихте ли работили по специалността? (отбележете с X верния отговор)

1. Да
2. Не
3. Не знам/ Не мога да преценя

D7. Местоживеене (отбележете с X верния отговор)

1. Столица
2. Областен град (моля, посочете).....
3. Друг град (моля, посочете)
4. Село

Благодарим Ви за участието!

ИМА ЛИ КРИЗА НА ЦЕННОСТИТЕ СРЕД ТРАДИЦИОННИТЕ РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ?¹

Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова

Въведение

В социалните науки преобладават изследванията, които търсят връзката между ценности и религия по отношение на особеностите на протестантската трудова етика, принадлежността към определено вероизповедание, степента на религиозност, нивото на доверие в църковните институции и религиозните лидери, запознатостта с религиозните обичаи и традиции и ценностните ориентации и др. Така например, Рокич констатира, че религиозните лица в сравнение с нерелигиозните определят като по-важни ценностите скромен, почтителен, великодушен, отзивчив, но оценяват като по-незначими ценностите независим, амбициозен, интелигентен, удовлетворяващ капризите си (Rokeach 1969). В тази насока някои кроскултурни изследвания установяват положителна корелация между религиозните нагласи и конформността, традицията и доброжелателността и отрицателна с хедонизма, себенасочеността, стимулацията, постижението и властта (Schwartz, Huismans, 1995; Roccas, Schwartz 1997).

Много по-малко са проучванията, които разглеждат ценностните приоритети на религиозни дейци, духовници, студенти по теология и други лица – изразители на духовно-религиозна и нравствено-възпитателна дейност (Байчинска 2011; Гарванова 2012, 2013; Назърска, Шапкалова 2015). Настоящото изследване търси отговори на слабо изучени в литературата въпроси, свър-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Психологични изследвания, 2016 (под печат).

зани с кризата на ценностите при традиционните религиозни общности в България от позицията на студентите – носители на новите тенденции в културата и обществото.

Концептуална рамка на изследването

Теоретичен модел на индивидуалната ценностна система

Според израелския изследовател Шалом Шварц съдържанието и структурата на ценностната система има *универсален характер*, т.е. е относително независима от културни влияния, и на индивидуално ниво включва 10 основни ценностни категории. Те обединяват ценности с еднаква мотивационна цел (Schwartz 1992, 1994, 2005, 2006, 2007):

Сигурност – хармония и стабилност в обществото, във взаимоотношенията и в самата личност; *конформност* – ограничаване на действията, които могат да наранят другите и да нарушат социалните очаквания или норми; *традиция* – приемане на обичаите и идеите, които дадена култура или религия налагат на личността; *доброжелателност* – запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти; *универсализъм* – разбиране, толерантност и запазване на благополучието на всички хора и на природата; *себенасоченост* – независимост на мисленето и действието; *стимулация* – поемане на риск; *хедонизъм* – удовлетворяване на потребностите; *постижение* – стремеж към личен успех, който се определя като демонстриране на компетентност според социалните, а не според личните вътрешни стандарти; *власт* – социален статус и престиж, контрол върху хората и ресурсите.

Ценностните категории универсализъм, доброжелателност, традиция, конформност и сигурност изразяват *колективните интереси*, а останалите – себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт, спадат към *индивидуалните интереси* (Schwartz 1992, 1994).

В перспективата на християнската етика най-важните ценности са *Вяра*, *Надежда* и *Любов*, които се интерпретират в духовно-нравствен смисъл. Вярата в Бога може да твори и да създава; надеждата е отражението на Божията милост, а любовта е Божията изява на

човешките добродетели. Знанията по катехизис са в основа на аксиологичната ценностна система на хората (Коев и Бакалов 2001).

Понятието ценностна криза

Полският психолог Пьотр Олеш дефинира понятието *ценностна криза* като състояние на напрежение, свързано най-често със следните симптоми (Oles 1991; Hermans, Oles 1996):

1) *Невъзможност да се организират личностните ценности в консистентна система* – появява се, когато индивидът не може да определи ценностните си приоритети или преживява конфликт между важни ценности;

2) *Чувство на загуба на ценностите* – изразява се или в откриване и интернализиране на нови ценности, или в дистанциране от приети в миналото ценности;

3) *Отсъствие на съгласуваност между когнитивните, афективните и мотивационните аспекти на ценностите* – осъществява се, когато индивидът оценява високо определени ценности, но реагира на тях с негативни емоции или не е мотивиран да ги реализира;

4) *Чувство за нереализация на ценностите* – възниква, когато индивидът осъзнае неконсистентността между своите ценности и поведение. Това усещане може да бъде причинено от вътрешен конфликт, фрустрация на базисни нужди или социален натиск.

Тъй като според Олеш ценностната криза се провокира от неадекватна структура и функциониране на ценностната система, той анализира кои ценности са въввлечени в този процес. Проведено от него изследване върху студентска извадка показва, че трудностите в оценяването са свързани със слабо чувство на реализация и приемане на тези ценности, които обикновено са приоритетни за индивидите – любов, доброта, вяра в Бог, семейство (Oles 1991).

Цел и задачи на изследването

Емпиричното проучване *цели* да анализира колективни ценности и степен на ценностна криза при студенти от традиционни вероизповедни съсловия в страната (източно православие, протестантство, арменогригорянство, израилтянство и ислям), като си поставя следните *задачи*:

1) Съпоставка на интензитета на колективните ценностни категории сигурност, конформност, традиция и доброжелателност в отделните студентски извадки;

2) Определяне на степента на ценностната криза в изучаваните религиозни общности.

Хипотези на изследването

1. Значимостта на сигурността, конформността, традицията и доброжелателността ще бъде най-силна при източноправославните и мюсюлманските студенти в сравнение с другите изследвани групи, поради консервативния характер на тези вероизповедания (Паунов 2009).

2. При студентите от всички религиозни специалности може да се очакват ниски нива на ценностна криза, тъй като духовните убеждения като регулатор на социалното поведение осигуряват известна устойчивост на личността (Байчинска, Гарванова 2011; Гарванова 2013).

Методика на изследването

1) Списък с *19 колективни ценности* от Метод за изследване на ценностите на Шварц, който в оригиналния си вариант се състои от 58 ценности – Schwartz Value Survey, SVS (Schwartz 1992). Подборът на колективните ценности във въпросника е съобразен със задачите на изследването. Респондентът трябва да оцени значимостта на всяка една ценност като ръководен принцип в живота си, използвайки 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на моите ценности). Отделните айтеми се групират в *4 променливи – сигурност, конформност, традиция и доброжелателност*. Колективно насочената категория универсализъм не е включена в анализите, тъй като съдържа ценности от смесен тип (Schwartz 1992);

2) *Въпросник за измерване на ценностна криза на Олес* – Value Crisis Questionnaire, VCQ (Oles 1991). Методът се състои от 25 айтема, първият от които е маскиращ и не се обработва. Респон-

дентът трябва да прочете всяко изречение и да реши дали то е вярно за него лично или не. Общият бал по скалата се изчислява, като на всеки айтем се приписва стойност 2, ако той е оценен като изразяващ криза, и 0 – в противен случай. Отговорът *Не знам* се оценява с 1. Суровият бал по скалата варира от 0 до 48, където: 0-6 – без ценностна криза, 7-20 – средна степен на ценностна криза, а от 21-48 – силни прояви на ценностна криза (Oles 1991);

3) *Демографски блок* – пол, възраст, университет, специалност, година на следване, желание за работа по специалността, местоживеене и т.н.

Изследвани лица

Проучването с пилотен характер се проведе в периода октомври–декември 2014 г. и включва 124 студенти (средна възраст $M=30,61$; $SD=13,70$), от които: мъже 82 (66,1%) и жени 42 (33,9%); живеещи в София 64 (51,6%), областен град 22 (17,7%), друг град 11 (8,9%) и село 27 (21,8%). Респондентите репрезентират основни религиозни деноминации в България – източно православие ($N=20$; 8,8%), протестантство ($N=44$; 19,3%), израилтянство ($N=11$; 4,8%), арменогригорианство ($N=10$; 4,4%) и ислям ($N=39$; 17,1%)² от СУ Св. Климент Охридски, Висшия евангелски институт, Висшето духовно училище Св. Тривелий и Висшия ислямски институт³.

Резултати и интерпретация

Интензитет на колективни ценности при студенти от традиционни вероизповедни общности

Използването на серия еднофакторни дисперсионни анализи с независима променлива *тип религиозна деноминация* и зави-

² Поради забавяне на терена на изследването, римокатолическата деноминация не е включена в статията.

³ В изследването участват и 104 студенти от различни светски специалности, които не са представени в настоящата разработка, заради ограничения в обема на публикацията (Гарванова, Шапкалова 2015).

сими променливи *тип ценностна категория* и тест за множествово сравнение на средните стойности на статистическия софтуер SPSS v.16 дава възможност за сравнителен анализ на ценностните ориентации в изследваните групи. Данните за сигурността са обобщени в Табл. 1.

Табл. 1. Значимост на ценностната категория сигурност при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (Дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – СИГУРНОСТ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	M	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	4,89	0,82	3,20	6,60	5,04 (0,001)	I, II и III гр. с V гр.
II гр.	Протестантска	44	4,87	0,86	2,80	6,00		
III гр.	Израилтянска	11	4,62	1,69	2,00	6,60		
IV гр.	Арменогригорианска	10	5,38	0,77	4,00	6,40		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,65	0,86	3,80	7,00		

От резултатите в Табл. 1 се вижда, че сигурността има най-силна енергетичност при мюсюлманската общност, като статистически значимо се различава от източноправославната, протестантската и израилтянската група, при които интензивността е най-слаба. Арменогригорианската деноминация заема междинна позиция по този показател. Като цяло обаче ценностите на стабилността и запазването на статуквото са приоритетни нагласи и убеждения сред българската популация (Паунов 2009), вероятно поради несигурните условия на живот и труд в страната след 1989 г. (Гарванова 2013). По-малки статистически достоверни разлики между религиозните формации се регистрират при ценностната категория конформност (Табл. 2).

Данните в Табл. 2 показват, че студентите от мюсюлманското вероизповедание в най-голяма степен споделят ценностите на конформността, а тези от израилтянската деноминация – в най-малка. Този резултат се доближава до тенденциите, изведени от *Европейската социално изследване* – European Social Survey, ESS и позиционира исляма сред най-консервативните световни религии, а юдаизма – сред най-отворените към иновации и промяна (Паунов 2009). Между тях се нареждат останалите християнски специалности (протестантс-

ка, източноправославна, арменогригорянска). Не така стои въпросът обаче с ценностната категория традиция, която изразява религиозните обичаи и културните норми и показва най-големи вариации в оценката между изследваните субекти (Табл. 3).

Табл. 2. Значимост на ценностната категория конформност при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – КОНФОРМНОСТ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика				Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест		
		N	M	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	5,45	0,71	3,75	6,50	3,61 (0,008)	I, II, IV и V гр. с III гр.
II гр.	Протестантска	44	5,56	0,88	2,75	7,00		
III гр.	Израилтянска	11	4,75	1,56	1,50	6,50		
IV гр.	Арменогригорянска	10	5,45	0,64	4,25	6,00		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,90	0,88	3,00	7,00		

Табл. 3. Значимост на ценностната категория традиция при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

Ценностна категория – ТРАДИЦИЯ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика				Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест		
		N	M	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	4,53	1,22	2,40	6,40	15,41 (0,000)	I и II гр. с III и V гр.; III гр. с IV и V гр.; IV гр. с V гр.
II гр.	Протестантска	44	4,04	1,17	1,00	5,80		
III гр.	Израилтянска	11	2,69	1,29	0,00	4,80		
IV гр.	Арменогригорянска	10	4,26	1,32	2,80	6,80		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,33	0,73	3,80	7,00		

Както при сигурността и конформността, традицията се оказва най-важна ценностна ориентация за мюсюлманската вероизповедна общност в съпоставка с останалите групи и вероятно разкрива процеса на укрепване и консолидация около ценностния характер на исляма, който се наблюдава през последните години у нас (Босаков 2009). На противоположния край отново застава израилтянската деноминация, което е в съответствие с динамичните тенденции на секуларизация в еврейската общност в

глобален мащаб (Сакс 2004; Паунов 2009). Статистическият анализ показва, че останалите три християнски деноминации заемат междинна позиция и се обособяват в относително самостоятелен клъстер, където най-силен акцент върху спазването на обичаите и традициите се наблюдава при източноправославните студенти, които по презумпция са изразители на консервативната тенденция в ценностната система (Байчинска 2011; Гарванова 2012, 2013), следвани от арменогригорианците и протестантите. Последното вероизповедание се свързва с реформаторските църковни настроения и създаването на капиталистическа трудова етика в западните общества (Вебер 1993). Резултатите за доброжелателността също очертават интересни тенденции (Табл. 4).

Табл. 4. Значимост на ценностната категория доброжелателност при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика и One-Way ANOVA)

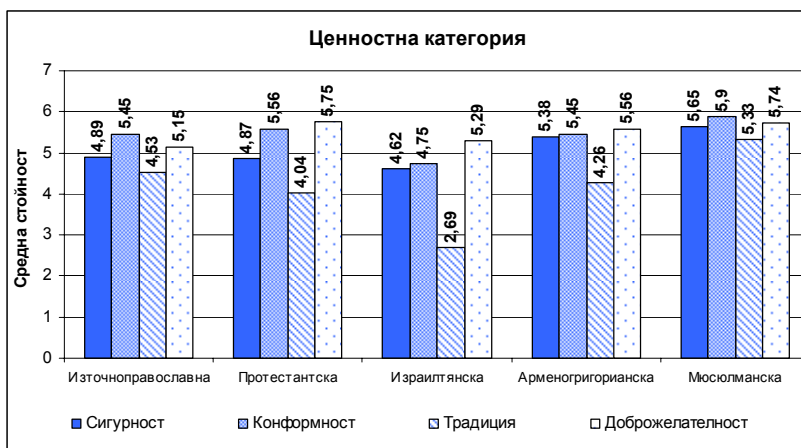
Ценностна категория – ДОБРОЖЕЛАТЕЛНОСТ								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	M	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	5,15	0,79	3,40	6,60	2,85 (0,027)	I гр. с II и V гр.
II гр.	Протестантска	44	5,75	0,78	4,20	7,00		
III гр.	Израилтянска	11	5,29	0,94	3,80	6,40		
IV гр.	Арменогригорианска	10	5,56	0,65	4,80	7,00		
V гр.	Мюсюлманска	39	5,74	0,74	3,80	7,00		

Резултатите от Табл. 4 разкриват наличие на статистически значими разлики в интензитета на ценностната категория доброжелателност между отделните вероизповедания ($p < 0,05$). Обособяват се две контрастни групи – най-високи изравнени стойности имат мюсюлманската и протестантската общност, а най-ниски – източноправославните студенти. Арменогригорианската и израилтянската деноминация се вклиняват между тях. Колебливата позиция на източното православие по отношение на ценностите, които се отнасят до преодоляването на индивидуалните егоистични съображения в името на благоденствието на другите хора, се потвърждава и в ESS (Паунов 2009).

Подобна констатация обаче повдига някои въпроси, свърза-

ни с нагласите и убежденията на младите членове на Българската православна църква – БПЦ, която от години е затруднена да реализира своя съвременен обществен ангажимент и кауза за социална солидарност и интеграция (Карамелска 2009). Социално-просветната мисия на Църквата продължава да се извършва частично и спорадично. Така например, през последните 25 г. БПЦ създаде няколко образователни концепции, но все още липсва цялостна образователна политика. Слаба е и социалната дейност на църковната институция по отношение на социално слабите и хората в неравностойно положение. Духовниците не реализират напълно своята душепастерска мисия, което създава условия за дефицит на духовно-нравствени ценности сред миряните.

Може да се каже, че православието в България изживява криза вследствие на дългия период на репресия от страна на комунистическата държава. В съвременната ситуация църквата продължава да е капсулирана, слабо адаптивна и отсъстваща от социалния живот в страната. Често младите свещеници демонстрират безразличие, отчуждение или разочарование от липсата на реална промяна в дейността на БПЦ.

Фиг. 1. Средни стойности на ценностните категории при студенти от различни религиозни деноминации, изследвани през 2014 г.

Визуализацията на данните на Фиг. 1 и тяхното обобщение

спомага *частично да се приеме втората хипотеза на изследването* – колективните ценности са мощен групоопределящ фактор за студентите мюсюлмани в сравнение с православните студенти, при които се установява известна секуларизация на традиционните убеждения. Вероятно в условията на нормативен вакуум в България традиционната християнска светогледна система е най-уязвима и е в процес на трансформация, което доказват и резултатите за ценностната криза.

Степен на ценностна криза при студенти от традиционни вероизповедни общности

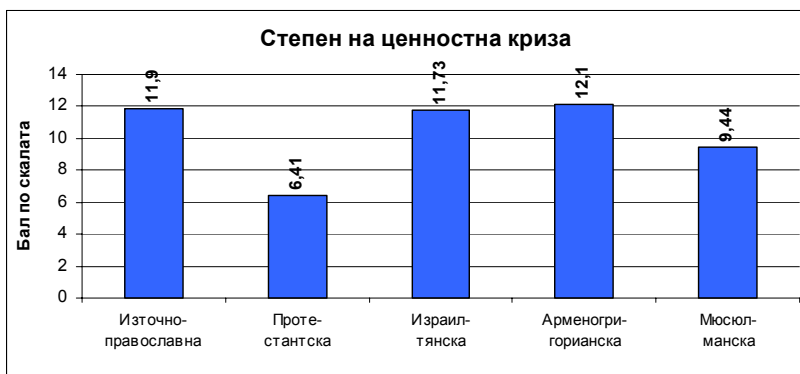
За изследване на каузалните връзки между променливите *тип религиозна деноминация* и *степен на ценностна криза* е приложен еднофакторен дисперсионен анализ и тест за множествени сравнения на средните стойности. Получените показатели са отразени в Табл. 5 и Фиг. 2.

Табл. 5. Степен на ценностна криза при студенти от различни вероизповедни групи – 2014 г. (дескриптивна статистика, One-Way ANOVA и Post Hoc Multiple Comparison Test)

СТЕПЕН НА ЦЕННОСТНА КРИЗА								
Религиозна деноминация		Дескриптивна статистика					Дисперсионен анализ и Post Hoc-тест	
		N	M	SD	Min	Max	F, (p)	LSD, p<0,05
I гр.	Източноправославна	20	11,90	9,93	0	29	2,60 (0,040)	II гр. с I, III и IV гр.
II гр.	Протестантска	44	6,41	5,62	0	25		
III гр.	Израилтянска	11	11,73	8,90	2	32		
IV гр.	Арменогригорианска	10	12,10	9,69	1	26		
V гр.	Мюсюлманска	39	9,44	8,15	0	32		

Ефектите на вероизповедната група са статистически значими по отношение на интензитета на ценностната криза – $p < 0,05$ (Табл. 5). Всички религиозни деноминации имат завишен бал по този измерител – над 6 точки, което ги определя със средна степен на ценностна саморефлексия (Oles 1991). Би могло да се каже, че продължителната, дълбока и всеобхватна ценностна криза в България (Фотев 2009) отключва симптомите на ценностно напрежение на нивото на индивидуалното и груповото съзнание и

води до усещане за дезадаптивност, неблагоприятие и негативна самооценка.

Фиг. 2. Степен на ценностна криза при студенти от различни религиозни деноминации, изследвани през 2014 г.

Приложеният математико-статистически анализ и графичното представяне на данните на Фиг. 2 разкрива, че най-ниска гранична стойност на ценностната криза се установява при протестантската група, следвана от мюсюлманската общност. Най-високи са нивата при израилтянската, източноправославната и арменската фракция, въпреки че те се различават статистически значимо само с протестантската група. Според известния американски социолог на религията Питър Бъргър мюсюлманските и протестантските религиозни движения през последните десетилетия преживяват световен подем, защото в най-голяма степен отговарят на екзистенциалните въпроси за човешкото съществуване чрез средствата на трансцендентността (Бъргър 2004). Това вероятно обяснява и по-ниските равнища на ценностен стрес, особено при протестантското вероизповедание.

Данните не подкрепят втората хипотеза на изследването – наблюдават се завишени прояви на ценностно напрежение във всички религиозни групи. Единствено студентите от протестантското и в известна степен тези от мюсюлманското вероизповедание регистрират по-ниски оценки на ценностна криза.

Заклучение

Проведеното в края на 2014 г. емпирично изследване сред 124 студенти от различни религиозни общности (източноправославна, протестантска, арменогригорианска, израилтянска и мюсюлманска) имаше за цел да очертае диференциалните различия в колективните ценности и степента на ценностна криза при анализиранияте групи лица.

Важна находка от изследването е, че кризата на ценностите в съвременна България, очертана чрез самооценките на бъдещите православни свещеници, е тенденцията към секуларизация на колективните ориентации сигурност, конформност, традиция и доброжелателност. Докато при мюсюлманската фракция се установява *втвърдяване* и *укрепване* на колективните убеждения, при християнските вероизповедни групи като че ли се наблюдава обратният процес на разширяване на влиянието на светските нагласи. Тази констатация вероятно е симптом на загубата на смисъла (Франкъл 2000), легитимността (Фотев 1999) или харизматичното господство (Вебер 1992) на лидерите на християнската общност и може да се счита за рисков фактор за нематериалното религиозно културно-историческо наследство в страната.

Във всички сравнявани религиозни групи, с изключение на протестантското и отчасти мюсюлманското вероизповедание, е налице повишено ценностно напрежение – доказателство за продължаващата всеобща социетална криза, която се отразява на нивото на индивидуалното съзнание. Проучването показва също така, че някои религиозни деноминации като източноправославната, арменогригорианската и израилтянската са по-уязвими и при тях ценностната криза вероятно има не само екзистенциални, но и институционално-общностни измерения.

Едни от възможните пътища за преодоляването на ценностната криза при православната общност е по-масовото изучаване на религията в ранните социализиращи институции като детски градини и начални и основни училища, тъй като е известно, че ценностните приоритети, в това число и религиозните убеждения, се формират в ранното детство и оказват влияние върху развитието на личността в периода на зрелостта (Schwartz 2012). Необходимо е също така тясно сътрудничество на църковните институции със семейството за

възпитание в дух на солидарност и колективно благополучие, което ще даде на младите духовници усещане за социална значимост, призвание и мисионерски дух. Не на последно място БПЦ, Националният съвет на религиозните общности в България и държавните институции могат да работят съвместно за изграждане на цялостна национална стратегия за преодоляване на духовната криза в страната.

Използвани източници

Байчинска, К. 2011: Ценностите на съвременната българска култура. – София: Гутенберг.

Байчинска, К., М. Гарванова 2011: Ценностната криза – социално-исторически, личностни, възрастови и екзистенциални аспекти. // Българско списание по психология, №1-2, с. 6-29.

Босаков, В. 2009: Ценностни ориентации на мюсюлманите в България. // Фотев, В., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 197-217.

Бъргър, П. 2004: Десекуларизацията на света: глобален преглед. // Бъргър, П. Л., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: КХ, с. 9-33.

Вебер, М. 1992: Социология на господството. Социология на религията. – София: УИ.

Вебер, М. 1993: Протестантската етика и духът на капитализма. – София: Хермес – 7.

Гарванова, М. 2012: Изследване на гъвкавостта на ценностната система на студенти богослови в периода 1995–2005 г. // Българско списание по психология, №1-2, с. 82-101.

Гарванова, М. 2013: Трансформация в ценностите на съвременния българин. – София: За буквите – О писменехъ.

Гарванова, М., Св. Шапкалова 2015: Кризата на религиозни ценности в съвременна България. // Назърска, Ж., Св. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, с. 27-53.

Карамелска, Т. 2009: Православни ценности и социално участие. // Фотев, Г. съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 172-196.

Коев, Т., Г. Бакалов 2001: Християнски справочник. – София: Анибус.

Назърска, Ж., Св. Шапкалова 2015: Криза на религиозните ценности в съвременна България: емпирично изследване сред духовници и миряни (2014). // Назърска, Ж., Св. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, с. 54-72.

- Паунов, М. 2009: Ценностите на българите: съвременен портрет на европейски фон (по първични данни от European Social Surveys 2008). – София: Стопанство.
- Сакс, Дж. 2004: Юдаизъм и политика в съвременния свят. // Бъргър, П. Л., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: КХ, с. 77-95.
- Фотев, Г. 1999: Криза на легитимността. – София: УИ, АИ.
- Фотев, Г. 2009: Преоценка на ценностите в българското общество. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 11-30.
- Франкъл, В. 2000: Увод в логотерапията. Смисълът в живота. – София: Планета 3.
- Hermans, H. J. M., P. K Oles 1996: Value Crisis: Affective Organization of Personal Meanings. // *Journal of Research in Personality*, vol. 30, pp. 457-482.
- Oles, P. K. 1991: Value Crisis: Measurement and Personality Correlates. // *Polish Psychological Bulletin*, vol. 22, pp. 53-64.
- Roccas, S., S. H. Schwartz 1997: Church-State Relations and the Association of Religiosity with Values: A Study of Catholics in Six Countries. *Cross-Cultural Research*, vol. 31, pp. 356-375.
- Rokeach, M. 1969: Value Systems and Religion. // *Review of Religious Research*, vol. 11, pp. 2-23.
- Schwartz, S. H. 1992: Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. // Zanna, M. P. ed. *Advances in Experimental Social Psychology*. – New York: Academic Press, vol. 25, pp. 1-65.
- Schwartz, S. H. 1994: Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? // *Journal of Social Issues*, vol. 50, pp. 19-45.
- Schwartz, S. H. 2005: Basic Human Values: Their Content and Structure across Countries. // Tamayo, A., J. B. Porto, eds. *Valores e Comportamento nas Organizacoes*. – Petropolis, Brazil: Vozes, pp. 21-55.
- Schwartz, S. H. 2006: Les valeurs de base de la personne: Theorie mesures et applications. // *Revue Française de Sociologie*, vol. 47, pp. 249-288.
- Schwartz, S. H. 2007: Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences across Nations. // Jowell, R. et al., eds. *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from The European Social Survey*. – London: SAGE, pp. 169-203.
- Schwartz, S. H. 2012: Values and Religion in Adolescent Development: Cross-National and Comparative Evidence. // Tromsdorff, G., X. Chen, eds. *Values, Religion, and Culture in Adolescent Development*. – New York: Cambridge University Press, pp. 97-122.
- Schwartz, S. H., S. Huismans 1995: Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. // *Social Psychology Quarterly*, vol. 58, pp. 88-107.

КРИЗА НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ: ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ СРЕД ДУХОВНИЦИ И МИРЯНИ (2014)¹

Жоржета Назърска, Светла Шапкалова

Въведение

През септември-декември 2014 г. екип от УниБИТ² със съдействието на Националния съвет на религиозните общности в България (НСРОБ) и финансовата подкрепа на Дирекция *Вероизповедания* при Министерския съвет на РБ³ проведе емпирично изследване сред духовниците, миряните и младежите (студенти) от няколко вероизповедни общности – православни, католици, протестанти, арменогригорианци, израилтяни и мюсюлмани. Неговите основни цели бяха: да се установят техните настоящи религиозни ценности и нагласи и да се проучат мненията на целевата група относно наличието на криза на ценностите, нейните причини и евентуални начини за преодоляване.

Нашата част от изследването избра за целева група духовниците и миряните сред общностите на католиците, протестантите, арменогригорианците, израилтяните и мюсюлманите. Идеята беше окончателните данни да се сравнят с тези за православните духовници, събрани в актуално предишно емпирично изследване⁴.

¹ Първоначална редакция е публ. в: Назърска, Ж., Св. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2015, с. 54-74.

² Екипът се състоеше от Светла Шапкалова (ръководител на проекта), Жоржета Назърска и Магдалена Гарванова (участници).

³ Благодарим на ръководството на Дирекция *Вероизповедания* към МС в лицето на нейния директор д-р Емил Велинов.

⁴ Емпиричното проучване е проведено през 03.10.2014 г. в рамките на нау-

За целта беше предпочетен качествен метод на изследване – анонимна анкета от отворен тип (с възможност за свободни отговори), която се попълва от самите интервюирани. Посредници между екипа учени и респондентите станаха ръководителите на вероизповедните общности – повечето членове на НСРОБ⁵, които, базирайки се на своите контакти и авторитет, без затруднение убедиха евентуалните събеседници в ползата от сътрудничество на проекта.

През септември 2014 г. екипът специално състави два отделни въпросника – за духовните лица и за миряните (енорияшите, членовете на религиозните общности) (Приложения 1 и 2). И двата започват с демографски блок за респондентите: тяхната възраст, образование, местоживееене, стаж като свещенослужители, посещавано молитвено място. Този за духовниците обхваща 8 въпроса, а за миряните – 7 въпроса. И в двете анкети въпросите се групират в две ясно обособени групи. Първата е посветена на основните религиозни ценности, които дадена религия (вероизповедание) поставя на преден план, които респондентите смятат, че притежават, и които се стремят да формират у своите вярващи или деца. Втората група въпроси е ориентирана към наличието на криза в религиозните ценности, причините за нея и начините за нейното преодоляване.

В рамките на два месеца анкетите бяха събрани, обработени и анализирани. В много малка част от тях има непопълнени отговори или социологически данни. Броят на анкетираните е отразен в следната таблица:

чен проект *Нематериалното религиозно наследство в криза: проучване на духовните ценности в съвременна България*, финансиран от УниБИТ по линия на Наредба 9 на МОН за НИД. То включва участието на 102 православни духовници. Основните изводи от това проучване са публикувани в Назърска, Ж., Св. Шапкалова. Изследване на религиозните ценности в съвременна България. // *Ценности, парадигми и предизвикателства в между-религиозните отношения*. – София: НСРОБ, 2015, с. 68-79.

⁵ Изразяваме своята благодарност за съдействието към: Бирали Бирали (зам.-главен мюфтия), отец Петко Вълв (Католическа апостолическа екзархия), Рупен Крикорян (Арменска апостолическа православна църква), Камелия Славчева (ВДУ *Св. Тривелий*), рав Йозеф Саламон (Еврейски център *Роар Хабад*) и пастор Димитър Кърлев (Евангелска конгрешанска църква *Словото* – Банско).

Табл. 1.

Вероизповедна общност	Духовници	Миряни	Общо
Католици	2	0	2
Протестанти	4	4	8
Арменогригорянци	3	4	7
Мюсюлмани	11	23	34
Израилтяни	1	0	1
Общо	21	31	52

Независимо от нееднакъв брой анкети по религиозни общности⁶, смятаме, че емпиричният материал е надежден и дава информация за религиозните нагласи на анкетиранията лица.

Анкети с духовни лица

В течение на нашата работа анкетирахме 17 духовни лица, от които 2 католици (свещеник и дякон), 4 протестанти (3 пастори и 1 проповедник от Баптистката и Конгрешанската църква), 3 арменогригорянци (свещеник, дякон и певец в църковен хор), 11 мюсюлмани (10 имами и 1 ваиз), и 1 израилтянски равин.

Табл. 2.

Вероизповедна общност	Средна възраст (г.)	Средна продължителност на трудов стаж (г.)	Образование – висше (%)	Образование – средно/средно специално (%)	Образование – основно (%)	Место-работа – голям град (бр.)	Место-работа – малък град (бр.)	Место-работа – село (бр.)
Католици	35	3,5	100	0	0	1	0	1
Протестанти	47,8	18	75	25	0	1	3	0
Арменогригорянци	56,6	20	66,6	33,3	0	3	0	0
Мюсюлмани	38,6	10	57,1	28,6	14,3	2	3	3
Израилтяни	37	15	100	0	0	1	0	0
Общо	43	13,3	79,7	17,4	2,9	8	6	4

⁶ Самите религиозни общности в страната са с различна численост и организация. При някои от тях данни не можах да се съберат по обективни причини.

От горната таблица, където са обобщени основните данни за тях⁷, може да се добие представа за нашата извадка. Тя включи както млади, така и много опитни духовници, хора с високо образование и несъмнен престиж сред своите вярващи в малки и големи населени места.

Подбор и ранжиране на религиозните ценности

При анализ на анкетите на духовните лица се констатира, че при различните вероизповедания посоченият брой базови религиозни ценности (за религиозната общност, за самите духовници и за вярващите) варира от 10 до 26. Това се дължи понякога на детайлното конкретизиране на ценностите, но и на посочването на човешки качества като ценности (напр. *достъпност, посвещение, изобретателност*).

Католическите духовници се фокусират най-вече върху: *любов към Бога (религиозност), любов към ближния, смирение, търпеливост, кротост, честност, постоянство, надежда, взаимопомощ*. Тази класация най-пълно съвпада с ранжирането, което прави по-старото поколение (на 40-54 г.), докато по-младото (25-39 г.) набляга най-вече на *любовта към ближните*.

Протестантските пастори и проповедници акцентират на религиозни ценности като: *любов към Бога (вяра), търпеливост, посвещение, богобоязливост, милостивост, последователност, смиреност, почтеност*. По-възрастните духовници (40-54, 55-69, 70+ г.), освен на *вярата*, наблягат на ценности като *търпеливост и милостивост*, докато по-младите (25-39 г.) – на *жертвоготовност и богобоязливост*.

Духовниците от Арменската православна апостолическа църква подреждат най-важните за тях ценности така: *вяра, уважение, човеколюбие, смирение, скромност, честност, търпимост и добродетелност*. Прави впечатление, че по-младата генерация (40-54 г.) набляга на *религиозността*, докато по-старата (55-69 г.) – на *уважението*.

⁷ Данните са само за онези, които са отговорили. Градовете са София, Шумен, Кърджали, Момчилград, Банско, а селата Бърдарски геран (Обл. Враца), Пашови (Обл. Пазарджик), Островец (Обл. Кърджали) и Струйно (Обл. Шумен).

Мюсюлманските духовници се концентрират на няколко основни религиозни ценности: *вяра в Бог, честност, толерантност, търпимост, уважение към другите и целомъдреност*. Всъщност това е изборът на възрастовата група (25-39 г.), която преобладава сред духовниците. Само един духовник, принадлежащ на възрастовата група 70+ г., настоява за ценността *ученолюбие*.

Израилтянският равин смята, че приоритет трябва да се даде на ценности като: *вяра, честност, достойнство и умереност*.

Ако бъдат обобщени описаните резултати, най-много привърженици събират ценности като: *религиозност (вяра), смиреност, търпеливост и честност*. Те са следвани от втората група: *любов към ближния, взаимна помощ и уважение към другите*. В допълнение се посочват: *кротост, надежда, скромност, търпимост, добродетелност, самоотверженост и толерантност*.

Фиг.1.

Важно е да се отбележи, че цитираните ценности напълно съвпадат с религиозната етика на християнството, исляма и юдаизма, и са представителни с оглед желания личен етос на духовенството от изследваните изповедания и с този на техните вярващи.

Схващания за кризата на религиозни ценности

Според респондентите католически духовници, причините за кризата на ценности трябва да се търсят най-вече във вътрешен план, а именно в кризата на семейството, училището и Църквата (*в семейството и училищата сега няма стремеж за възпитание на новото поколение в християнски ценности, ДК1*⁸). Наред с това обаче не са за пренебрегване външните фактори. Към тях те причисляват консуматорското общество, отчуждението и индиферентността, както и диктатурата на моралния релативизъм, който поставя живота *без основа, цел и посока* (ДК1). В този смисъл духовниците коментират и пречките, които срещат в своята работа с вярващите. Тревожат ги манталитетът на отрицание и недоверие, индивидуализмът, самочувствието, че всеки е творец на собствения си живот, нежеланието да се поемат отговорности, безразличието към духовното, атеизмът и секуларизацията.

Протестантските духовници търсят корените на кризата многоизмерно. Те отбелязват изначалната грешна природа на човека; индивидуализма, свързан със затваряне на хората в себе си, заестост и страх да се ангажират с религиозни каузи; лошия пример, който дават самите духовни лица; секуларизационния процес; принизената роля на семейството; либерализма; комерсиализацията на живота; новите медии и комуникации, създали *отвореното общество*.

Арменските духовници изтъкват като източници за кризата две основни явления – материализмът и секуларизацията, довела до неуважение към Църквата и клира. В ежедневната си работа те основно се сблъскват с недобросъвестността на своите вярващи.

⁸ Тук и нататък в текста респондентите ще се отбелязват с абrevиатура, чиито символи обозначават – първата буква Д = духовенство, М = миряни; втората буква К = католици, П = протестанти, А = арменогригорианци, М = мюсюлмани, И = израилтяни; цифрата накрая е номер на анкетата от съответната група.

Мюсюлманските духовници разглеждат причините за кризата на ценности многоизмерно. Във вътрешен план те подчертават разпадането на традиционното семейство и липсата на диалог между поколенията в него, отдалечаването на децата от идеалите на родителите. Не са отминати и човешките слабости – нерешителност, безволие и пасивност. Споменава се също честото отсъствие на религиозните лидери, имамите, които не успяват да привлекат интереса на хората и затова те не посещават молитвите им. Същевременно се отдава заслуженото на външни фактори. Материализмът, изразяващ се в ламтеж за земни блага и оценката на хората според тяхното богатство, е една от опасностите. Важен катализатор на кризата е и секуларизационният процес – неверието или слабата вяра, дистанцирането на хората от храмовете. Отчита се мястото на бедността и безработицата, на недостатъчното четене и информираност, на зловредната роля на медиите.

Израилтянският равин смята, че в основата на кризата са консуматорското общество, при което материалното начало надделява над духовното, както и секуларизацията, която кара хората да се отдръпват от Бога.

Начини за преодоляване на кризата на религиозни ценности

В анкетите си католическите духовници твърде общо описват добри примери за религиозна добродетелност на своите вярващи – оказване на помощ на нуждаещи се, отделяне на време и труд в полза на Църквата. Като цяло те виждат преодоляването на кризата като общо дело – на семейството, на училището и на самите себе си. Според тях, *младите днес са гладни и жадни за ценности и ги търсят често в погрешни посоки, поради липсата на духовни водачи* (ДК2). Именно те трябва адекватно да преосмислят традиционните ценности и да ги приспособят (*преведат*) към съвременната ситуация без да губят техните основни характеристики (ДК1). Само така новото поколение, което не е живяло времето на комунизма, може да се освободи от *робския манталитет* и от страха от *другия* (различния в културно отношение).

Протестантските духовници споделят, че са обнадеждени от редица положителни знаци – споделянето на вярата, щедростта и

любовта на миряните, тяхната безкористна помощ и грижата им за болни, сираци и вдовици. Те смятат, че жертвоготовността на вярващите и усилията им да споделят вярата си с другите е залог за успех в борбата срещу кризата на ценностите. Повечето се спират на методи като молитвата, проповедта, поучението, личния пример и разговор, поста. Според някои от тях, примерът на Исус Христос трябва да е водещ за християните, когато те искат да живеят по библейските закони. Според други, църквата трябва да остави политиката и да се грижи за душите на хората, а семейството да се върне към традиционната си функция на възпитател.

Арменските духовни лица смятат, че присъствието на неделни служби е знак, че техните вярващи не са загубили своите религиозни ценности. Според тях, преодоляването на кризата на ценностите трябва да стане чрез изучаване на религия в начален училищен курс и с възпитаване на повече уважение към клира.

Мюсюлманските духовници посочват редица конкретни примери за религиозна добродетелност на своите вярващи: оказване на помощ на нуждаещи се, спазване на пост, постоянство в молитвите, поддържане на добри взаимоотношения с околните и висок морал. Те са на мнение, че собственото им вероизповедание вече работи против кризата на ценностите, като организира лекции, семинари, Коран-курсове, издава религиозна книжнина и периодика. Според духовниците, именно те са лидерите, които трябва да инициират процесите на обновление: *ние сме длъжни да им покажем правия път, нищо друго. Това е техен избор. Ние не можем да променим света* (ДМ4). Именно затова са нужни млади хора за имами (ходжи). Втора насока е задължителното изучаване на религия в училищата, така че *всички вярващи да се запознаят с ценностите на всички религии, защото всички те повеляват добро и забраняват злото* (ДМ6). Някои от респондентите се надяват, че и държавата би могла да помогне в процеса на нравствена промяна, като посредници и създава атмосфера на доверие и справедливост. Срещат се и мнения, че медиите и семейството също могат да съдействат позитивно.

Израилтянският равин предписва като лек срещу кризата на ценности спазването на Божиите заповеди от Тората, умереността във вярата, традиционното обучение и религиозната книжнина.

Анкетни с миряни (енориаши, членове на религиозните общности)

Събраните анкети с миряни са общо 27: на 23 мюсюлмани (19 турци и 4 българи мюсюлмани), 4 арменогригорцианци и 4 протестанти (конгрешани). Представената по-долу таблица дава представа за техния социален профил.

Табл. 3.

Вероизповедна общност	Средна възраст (г.)	Образование – висше (%)	Образование – средно/средно специално (%)	Образование – основно (%)	Место-живеене – голям град (бр.)	Место-живеене – малък град (бр.)	Место-живеене – село (бр.)
Протестанти	55,8	50,0	50,0	0	0	4	0
Арменогригорцианци	66,3	75	25	0	4	0	0
Мюсюлмани	41,2	22,2	61,1	16,7	1	10	12
Общо	54,4	49,1	45,2	5,6	5	14	12

Фактът, че респондентите са от различни възрастови групи, и че имат разнообразно занятие, образование и местожителство⁹, е само от полза на проучването.

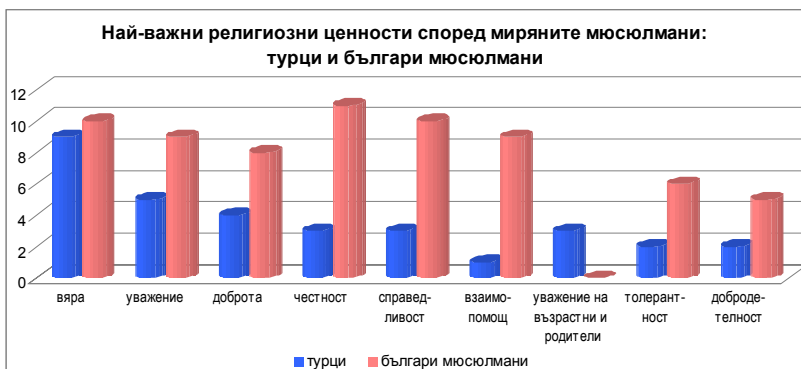
Подбор и ранжиране на религиозните ценности

Респондентите мюсюлмани светски лица подреждат най-важните за тях религиозни ценности по следния начин: *вяра (религиозност), уважение към другите хора, честност, справедливост, взаимопомощ (солидарност)*. Следват ги: *състрадателност, доброта,*

⁹ Мюсюлманите живеят в Благоевград, Шумен, Велинград, Кърджали, Момчилград, Костандово, както и в села до 5000 души (Драгиново и Дорково, Обл. Пазарджик) и до 1000 души (Бутрева, Кандови, Алендарова, Обл. Пазарджик; Сипей, Обл. Кърджали; Градище, Тушовица и Вехтово, Обл. Шумен). Професиите на респондентите са твърде различни: учители, счетоводители, чиновници, предприемачи, работници (стругар, монтьор), шофьори, готвачи и др. Арменците са от София, като са по професия бижутери, журналисти, пенсионери и чиновници. Протестантите са от Банско и по занятие са: юристи, социални работници, пенсионери.

толерантност, скромност, уважение към немюсюлманите, щедрост, уважение към по-възрастните и родителите, търпение, смирение, отговорност, моралност, самотверженост, добротворство, ученолюбие, традиционализъм, избягване на харам.

Между турците и българите мюсюлмани се наблюдава почти пълно съвпадение в изброените ценности, но и различия в тяхното подреждане по важност. Турците поставят на челните пет места *вяра, уважение към другите, доброта, честност и справедливост*, докато българите мюсюлмани – *честност, вяра, справедливост, взаимопомощ, уважение, доброта*.

Фиг. 2.

Възрастовият срез на анкетите дава следните резултати. Най-много на брой и най-конкретни в посочването на ценностите са възрастовите групи 40-54 г. и 55-69 г., докато по-младите (15-24 и 25-39 г.) са доста лаконични и неопределени в отговорите си. При споменатите две възрастови групи се забелязва също силно дисперсиране на ценностите (посочени са средно по 18 от човек).

Като цяло отделните възрастови групи споменават основните за религията си ценности, но се наблюдават и известни различия между тях. 15-24-годишните ги подреждат като *взаимно уважение, религиозност, ученолюбие, щедрост*; кохортата на 25-39 г. – като *доброта, честност, религиозност, добротворство, избягване на харам, взаимопомощ*; за групата на 40-54 г. най-важни са *взаимно уважение, честност, справедливост, религиозност*; и за

най-възрастните (55-69 г.) – *придържане към традициите (консервативност/традиционализъм).*

Светските лица арменогригорянци наблягат най-вече на следните ценности: *любов, вяра, надежда, смиреност, честност и почтеност.* Групата на 55-69-годишните се фокусира върху *любов, вяра и надежда*; а на 70+-годишните – на *любов, вяра и надежда, смиреност, честност и почтеност.*

Част от респондентите протестанти разграничават *религиозни ценности* от *религиозни добродетели*, основавайки се на позицията религия – вяра. Те смятат, че *религията е мъртво нещо, тя е далеч от живота ми*, че ценностите *обединяват вредни традиции, ритуали, суеверия, които са далеч от Христовото учение*, че те са *човешки философии*. Добродетелите се коренят в *чистата вяра, а Библията е съвършеният морален кодекс на християнина* (МП2). Останалите светски лица протестанти открояват ценности като: *любов към Бога (вяра), любов към хората, търпеливост, покорство, милосърдност, смиреност, честност, почитане на възрастните.* Най-младите (25-39) се спират на *любов към ближните и честност*, 40-54-годишните – на *търпеливост и покорност*, а 55-69-годишните – на *любов към Бога, любов към ближните и състрадателност.*

Мнение за кризата на религиозни ценности и начините за нейното преодоляване

Респондентите арменогригорянци смятат, че причините за кризата на религиозни ценности могат да се открият преди всичко в политическите и икономическите условия. Те се спират на смяната в политическата власт, корупцията и безработицата. Друг фактор според тях е секуларизационният процес, който свързват със слаба вяра. *Ако са вярващи, няма да ерозират религиозните ценности*, казва един от анкетираните (МА3).

Светските лица арменогригорянци посочват малко примери за религиозна добродетелност на своите едновременци: живеят интерес към проповедите, взаимопомощта и следването на 10-те Божии заповеди. Те си представят, че преодоляването на кризата може да стане със задължително изучаване на религия в училище, с лекции и беседи, и с методична възпитателна работа в семейството.

Някои от респондентите мюсюлмани са конкретни, когато описват примери за религиозна добродетелност за себе си и своите едновеерци: помощ на бедни, жени, стари хора, самотници и сираци; доброволен труд в социални кухни; честност в търговските сделки; справедливост в работата и у дома; редовно посещение на джамията; даване на милостиня; религиозно възпитание на децата. Други се задоволяват с твърде общи фрази: *зачитам човешкото в човека* (ММ9), *помогнал съм на някои хора, доколкото съм могъл и с каквито средства съм имал* (ММ8).

Цитираните респонденти смятат, че кризата на ценностите може да се свърже с различни причини. За едни тя е последица от комунистическия режим и атеистичната пропаганда, когато *хората забравиха вярата* и когато е липсвало религиозното образование в училище. За други проблемите идват от времето на демокрацията. Преходният период е характеризирани с рязък спад на образователния ценз на обществото, липса на всякакъв контрол, преобладаващо чувство на безнаказаност и отпадане на възпитанието като основна грижа на семейството. Акцент се поставя върху индивидуализма – завистта, недоверието, озлоблението, егоизмът в човешките отношения, безразличието и пасивността. Важна причина според анкетираните е материализмът (*обичането на земното*), отричането от духовното, възвеличаването на парите и забогатяването. Секуларизацията се смята за друг ключов фактор, довел до безверие и светски начин на живот. Не на последно място е посочена политическата обстановка – липсата на доверие към държавата и политическото противопоставяне.

Според респондентите, понастоящем ръководството на мюсюлманското вероизповедание извършва значима дейност за преодоляване на кризата на ценностите в собствената си общност, организирайки лекции, сбирки, обучение на деца и възрастни, Коран-курсове, издаване на религиозни книги, брошури и периодика, разпространение на религиозни филми, обучение в средните духовни училища и Висшия ислямски институт, и тържествени сунети. Анкетираните утвърждават, че само с *търпение, надежда и здрава работа* (ММ13) кризата би могла да се преодолее. Почти всички споделят мненията, че *религията е извор на духовност и нравственост* (ММ10), на *толерантност, щедрост, честност и справедливост към всички* (ММ8).

Респондентите описват възможните начини за преодоляване на кризата, като посочват преди всичко личния пример и поведение, възпитанието в семейството, задължителното религиозно образование от специално обучени преподаватели, и издаването на религиозна книжнина. Не са малко онези, които се надяват на законите в страната – те трябва да се зачитат, да се прилагат строго и еднакво към всички, да са насочени към изкореняване на корупцията сред властимащите. *Който е вярващ, от него може да се очаква само нещо добро, нещо нормално* (ММ15), утвърждават анкетираните и подчертават, че религиозните ценности са общочовешки. Затова те трябва да се отстояват единно от всички вярващи, независимо от вероизповеданието им, за да се създаде една добра среда (ММ7). Откликването на всеки зов за помощ (*да си помагаме малко повече*, ММ14) е лайтмотив при други анкети. Един от респондентите дори сочи собствения си опит: *Когато човек се доверява силно на всевишния Аллах, кризата отминава и не се усеща даже, [...] при силна вяра всяко общество ще достигне възхода си* (ММ23).

Светските лица протестанти посочват редица примери за религиозна добродетелност сред едноверците си – създаване на здрави християнски семейства, възпитаване на вярващо поколение, помощ за нуждаещи се хора. Те виждат корените на ценностната криза в комунистическия режим, който затваря храмовете, репресираще свещениците и всява страх у вярващите. На второ място се коментират отраженията на секуларизацията, която прекъсва интимната връзка с Бога, възпрепятства братската любов и се изражда в идолопоклонство. Не са подминати фактори като либерализма (*толерантност, която клони към анархия*) и материализма, който подменя духовните с материални ценности и извежда на преден план лакомията, завистта, враждата и блудството.

Респондентите протестанти смятат, че *нация без вяра в Бога ще загине* (МПЗ) и *вярата в Бог ще върне обществото ни към истинския – не религиозния, а духовния морал* (МП4). Те описват, че в момента изходът от ценностната криза е намерен в проповядването и изучаването на Божието слово, в създаването на неделни училища за всички възрасти и на молитвени групи.

Сред респондентите не липсват песимисти, които твърдят, че

към този момент само Божията суверенна намеса може да преодолее тази криза (МП1). Въпреки това, анкетираните посочват, че виждат потенциал за преодоляването ѝ в работата на няколко институции. Ако християнските семейства възпитават с любов и пример децата си и им посочват разликата между добро и зло, ако църквата влезе в своята роля – да реагира моментално според библейските ценности на всичко, което се случва днес (МП1), ако училището и медиите се фокусират от материалното и чалгата към Бога и духовните ценности, тогава положителният изход би бил гарантиран.

Обобщени данни за анкетираните

Подбор и ранжиране на религиозните ценности

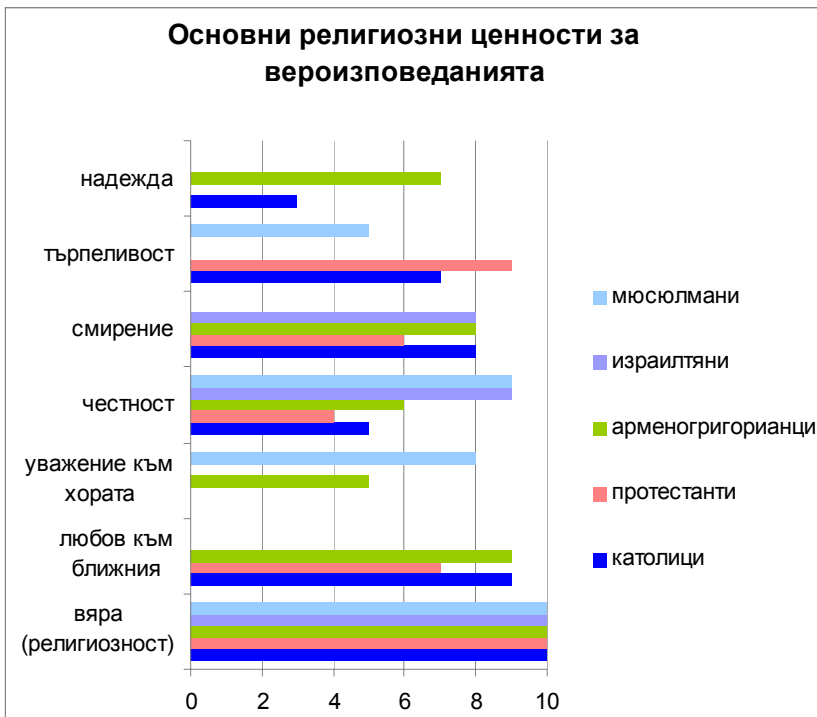
Респондентите католици (духовници) поставят на преден план: *любов към Бога (религиозност), любов към ближния и смирение*, а след тях нареждат *търпение, кротост, честност, постоянство (последователност), надежда и взаимопомощ*.

Респондентите протестанти (духовници и светски лица) смятат, че основни религиозни ценности са: *любов към Бога (религиозност), търпеливост и смирение*. След тях споменават също: *взаимопомощ, жертвоготовност, милосърдност, честност, посвещение (отговорност), богобоязливост, почтеност и последователност*.

Респондентите арменогригорианци (духовници и светски лица) настояват, че неотменими религиозни ценности са: *вяра (религиозност), любов към ближните, смирение и надежда*, следвани от: *честност, уважение към хората, почтеност, точност, трудолюбие, добронамереност, състрадание, човеколюбие, скромност, търпимост, добродетелност*.

Респондентите мюсюлмани (духовници и светски лица) смятат за най-важни следните ценности: *вяра (религиозност), честност, уважение към хората (добронамереност)*, следвани от *справедливост, толерантност, търпеливост*.

Респондентите израилтяни (духовници) подреждат ценностите в следната последователност: *вяра, честност, достойнство и умереност*.

Фиг.3.

Мнение за кризата на религиозни ценности и начините за нейното преодоляване

Като цяло анкетираните светски лица арменогригорианци, мюсюлмани и протестанти смятат, че кризата на религиозните ценности произтича от няколко съществени фактора. На преден план са поставени секуларизационният процес, индивидуализмът и материализмът – все белези на постмодерната епоха. Не е пренебрегнат и комунистическият режим със своята атеистична пропаганда.

Изход от кризата повечето анкетирани виждат в следните насоки на дейност – работата на духовенството, религиозното образование в средните училища, възпитанието в семейството, обучението на възрастните и издаването на религиозна литература.

Сравнение на емпиричните данни от проекта с други проучвания

Описаните резултати от емпиричното изследване могат да се съпоставят с други проучвания.

Подобно по насоченост е анкетно проучване на православни духовници, извършено от нас през пролетта на 2014 г.¹⁰ Тогава са интервюирани 102 духовни лица (91 енорийски свещеници и 11 монаси)¹¹.

Табл. 4.

Вероизповедна общност	Место-работа – голям град	Место-работа – малък град	Место-работа – село	Месторабота – манастир
Източноправославни	57	19	15	11

Анкетираните духовници посочват, че основните ценности за тях са *силна вяра, скромност, търпеливост, благочестие и целомъдрие*. Наред с тях са посочени: *духовна извисеност, честност, всеотдайност, състрадателност и образованост (ученолюбие)*. На практика тези ценности почти напълно съвпадат с избора на духовниците от другите изповедания.

Коментирайки своите трудности при работа с православните вярващи, духовниците посочват аналогични причини, както своите колеги от останалите вероизповедания: кризата в семейната институция, която не изпълнява пълноценно ролята си на възпитател; характерните за постмодерната епоха атеизъм, безбожие и ниска ре-

¹⁰ Емпиричното проучване е проведено през 03.10.2014 г. в рамките на научен проект *Нематериалното религиозно наследство в криза: проучване на духовните ценности в съвременна България*, финансиран от УниБИТ по линия на Наредба 9 на МОН за НИД. Вж. Назърска, Ж., Св. Шапкалова. Изследване на религиозните ценности в съвременна България. // *Ценности, парадигми и предизвикателства в междурелигиозните отношения*. – София: НСРОБ, 2015, с. 68-79.

¹¹ Духовниците служат в София, Сливен, Ст. Загора, Враца, Плевен, Пазарджик, Асеновград, Кюстендил, Перник, Дупница, Копривщица, Лом, Трън, Елхово, Баня, Якоруда, Долна Баня, Нови Искър, Брегово, Павликени. Монасите са от Троянския, Германския, Осеновлашкия, Кремиковския, Курилския, Клисурския, Обрадовския, Бдинския манастир, този в Нови Искър, манастира *Св. Георги Зограф* в Атон.

лигиозност (*маловерие във вярата*); материализмът, изразяващ се в алчност за къщи и пари; секуларизмът; низките страсти, които са се превърнали в обществена норма (*неморалното стана модел за ценност*, казва един от анкетиранияте); комунизмът, през който дълго време не е работено с душите на хората.

Същевременно обаче православният клир посочва фактори, които не се установяват при другите респонденти. Те се цитират като оправдание за собствената неефективна работа – суеверие-то, окултизма и магьосничеството, както и дейността на т.нар. *секти*¹². Освен че е показателно за начин на мислене, ориентиран към търсене на проблемите извън собствената институция и себе си, това твърдение дава и отговор на въпроса защо БПЦ няма визия за преодоляването на кризата на ценностите. Неслучайно в своите анкети православните духовници посочват, че виждат изхода от кризата на религиозни ценности в: преподаването на учебния предмет *Вероучение* в средните училища¹³, в проповедите на свещениците и в подкрепата на държавата¹⁴.

Резултатите от нашето емпирично проучване по проекта до голяма степен кореспондират с няколко местни социологически проучвания.

Обобщавайки българските резултати от Европейското изследване на ценностите от 2008 г., Т. Карамелска пише за наличието на слаба и дифузна религиозност на населението в страната, като вярващите хора поставят на преден план ценности като честност, любов към Бога и ближните и милостивост¹⁵.

Представителното социологическо изследване *Нагласи на*

¹² Новите религиозни движения, асоциирани неправилно преди всичко с протестантските църкви.

¹³ Вероятно се има предвид преподаване на религиозни лица в часовете по ЗИП *Религия-Християнство*.

¹⁴ Това становище, многократно изказано в анкетите, буди сериозно недоумение, предвид разделението на църква и държава още от края на 40-те години на XX в., утвърдено с последната Конституция (1991) и Закона за вероизповеданията (2002).

¹⁵ Карамелска, Т. Нагласите към религията в България според Европейското изследване на ценностите (2008). // *Християнство и култура*, 2009, № 39, с. 34-35. Тези ценности не са експлицитни, но се подразбират в описаното строго осъждане на лъжата, евтаназията, аборта и смъртното наказание.

мюсюлманите в България – 2011, извършено от социологическа агенция *Алфа Рисърч* по поръчка на НБУ¹⁶, показва, че мюсюлманите в страната имат ниска степен на религиозност и преобладава битовият ислям, но същевременно съществува ядро от силно религиозни хора¹⁷, които са дълбоко убедени, че вярващите хора са по-нравствени от нерелигиозните (66,7%), че религията е важна ценност в живота (81%) и че е безусловно необходимо да се уважават възрастните хора (99,5%), духовниците (83,3%) и религиозните учители (87,1%)¹⁸.

В свое проучване от 2011 г. В. Босаков установява, че в рамките на мюсюлманската общност в страната се наблюдава мобилизация в религиозните практики на млади хора между 18-24 г. и живеещи в селата. Сред тях се установява високо ниво на вътрешна интегрираност към ценностните ориентири, слабо влияние на светските ценности и извеждане на религията като средство за оценка за всички останали ценности и отношения на индивида. Сред тази група мюсюлмани са формирани ясни критерии за добро и зло, които не се вписват в релативистката морална перспектива и които те предават на своите деца. Изобщо семейството е превърнато в пространство на религиозен морал, а той структурира нови модели на социално участие и форми на солидарност¹⁹.

Заключения

В известната скала на Шварц религиозните ценности се позиционират в рамките на групите *консерватизъм* и *себетрансцендентирани*, т.е в сферата на колективните интереси. Тук попадат

¹⁶ Иванова, Е. Ислямизирани Балкани. Динамика на разказите. – София: НБУ, 2014, с. 226-254. В него са обхванати 64% турци, 10,1% българи мюсюлмани, 6,9% роми и 7% мюсюлмани.

¹⁷ Пак там. За дълбоко религиозни се самоопределят 28,5%; всеки ден посещават джамия 2,8%; ежедневно правят намаз 13,8%; биха се саможертвали в защита на религията си 4,4%.

¹⁸ Пак там, с. 233, 235, 242.

¹⁹ Босаков, В. Религия и ценности (пример с българските мюсюлмани). // Многообразие в единството, <<http://www.tksi.org/SUB/papers/2-2/2-2-29.pdf>>, с. 205-208.

умереността, изпълнителността, дисциплираността, учтивостта, уважението към другите (вкл. към възрастните и родителите), скромността, придържането към традициите, вярата, отзивчивостта, честността, отговорността, любовта, грижливостта към по-слабите и др.²⁰

Група от религиозни ценности според Шварц	Ценностни ядра според Шварц	Най-често посочени ценности от респондентите в емпиричното изследване	Най-често посочени ценностни ядра от респондентите
Консерватизъм	Сигурност	Умереност Надежда Достойнство	израилтяни арменогригорианци
	Конформност	Уважение (към другите хора, родителите и възрастните) Смирение Търпеливост/ Кротост Толерантност/ Търпимост	католици протестанти мюсюлмани
	Традиция	Скромност Вяра Постоянство Последователност	всички
Себетрансцендентиране	Доброжелателност	Честност Отговорност/Посвещение/ Точност Любов Жертвоготовност/ Състрадателност	католици мюсюлмани арменогригорианци
	Универсализъм	Грижа за слабите/ Милосърдност Взаимопомощ Човеколюбие	протестанти

Нашето изследване показва, че респондентите от всички вероизповедания посочват такива религиозни ценности, които са изцяло в областта на колективните интереси и могат да се определят като стари (традиционни) както за собствената им деноми-

²⁰ Тук и нататък цит. по Гарванова, М. Трансформация в ценностите на съвременния българин. – София: За буквите-О писменехъ, 2013, с. 28 сл.

нация, така и за представените от тях религии. Вярващите духовници и миряни смятат, че именно тези ценности са истинските и определящите, защото произтичат от Бога и от свещените книги, докато ценностите, бележещи индивидуални интереси (с ядра *себеутвърждаване* и *откритост към промени*) са гледани като второстепенни и маловажни в човешкия живот. Не се наблюдава дистанциране от старите ценности, нито издигане на нови.

Анкетираните лица реалистично констатират, че съществува ценностна криза, която те свързват с фактори като глобализация, консуматорско общество, секуларизация и индивидуализъм. Оценката им за тях обаче е крайно негативна, което означава, че те имат ясни ценностни ориентири, които не желаят да променят.

Начините, които анкетираните духовни и част от светските лица обсъждат за възможността да се управлява кризата, потвърждават, че тяхната религиозна ценностна система е запазена в цялост. Духовниците от католическата, протестантската, израилтянската и мюсюлманската деноминация смятат, че именно тяхната дейност е решаваща за възвръщане на религиозните ценности. Наред с това те смятат за важна подкрепата на семейството, училището и медиите. Единствено арменогригорианският клир не вижда своето участие в това трудно дело.

Същевременно обаче се наблюдават някои симптоми на ценностна криза. Младите мюсюлмани (15-29 г.) и арменогригорианците като цяло трудно ранжират на ценностите, като първите се колебаят между над 10 разновидности, а вторите се концентрират около трите традиционни: *вяра, надежда и любов*, без да правят опит за конкретизирането им. Сред миряните протестанти пък се среща противопоставяне на религиозни добродетели и ценности на основата на опозицията религиозно – светско.

В повечето отговори на духовниците и миряните отсъства конкретика или се избягва даване на отговори за примери на добродетелност у едноверците и у самите лица. Това издава най-малкото съмнение в собствената ценностна система и чувство за нереализиране на ценностите в поведението.

Не на последно място в отговорите на респондентите често се прокрадва разочарование от поведението на техни съверци – от тяхната незаинтересованост, заетост, отчуждение, недоверие,

недобросъвестност, дори неуважение към клира. Макар това да не са ценности, свързани със *себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт* (според скалата на Шварц), те свидетелстват за ерозиране на ценностни ядра като *традиция, доброжелателност и конформност*.

Направените анкети не могат да дадат категоричен отговор²¹ при коя група от респондентите ценностната криза е най-силна. Като цяло тя се чувства повече сред светските лица и при онези верски общности, които са малобройни и с ниска степен на религиозност (израилтяни и арменогригорианци). Ако се съпостави обаче степента на тази криза с констатираната в средите на православното духовенство, тя е сравнително ограничена и се локализира сред най-възрастните духовни и светски лица.

Ако резултатите от изследването се разгледат през перспективата на науките за културното наследство, наличието на ценностна криза води нематериалното религиозно културно наследство до риск. Съчетана с мощен секуларизационен процес и с ефектите на глобализацията, тя поставя на изпитание отделните вероизповедания. От друга страна, стратегиите за преодоляване на кризата, описани от представителите на отделните вероизповедания, дават сериозни възможности тази криза да бъде преодолена чрез дейността на самите религиозни институции, семейството, средните училища, медиите и др.

²¹ Проблемът е както в нееднакъв брой анкети от различните деноминации, така и в качествения характер на изследването.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1.

ВЪПРОСНИК ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ СРЕД ДУХОВНИЦИТЕ

Университетът по библиотекознание и информационни технологии със съдействието на Дирекция *Вероизповедания* при Министерския съвет и Националния съвет на религиозните общности в България провежда изследване сред духовниците, което цели да установи техните **религиозни ценности и нагласи**.

• Проучването е **анонимно** и информацията от него ще бъде използвана само за целите на проекта и **няма да бъде цитирана**.

• **Личните данни** са нужни само с оглед на социологическата им обработка.

• Попълването на въпросника ще Ви отнеме не повече от **15 минути**.

• Молим Ви да отговорите на въпросите **в свободен текст!**

Предварително Ви благодарим за отзивчивостта!

Храм/ Молитвен дом, в който служите:

Населено място:.....

Звание/ длъжност:

Вероизповедна общност: (моля, подчертайте)
източноправославна, мюсюлманска, протестантска, римокатолическа, арменогригорианска, израилтянска, друга

Възраст:

Образование (степен, място) :

Години стаж като духовник:.....

1. Според Вас кои религиозни ценности би трябвало непременно да формира у себе си духовникът от Вашето изповедание?

2. Посочете с кои свои религиозни ценности Вие служите за образец на своите вярващи?

3. Кои религиозни ценности се стремите да формирате у Вашите вярващи?

4. Какви препятствия срещате в работата си сред вярващите за формиране на религиозни ценности?

5. Посочете с примери постъпки, които свидетелстват за притежание на религиозни добродетели у Вашите вярващи?

6. Какви според Вас са причините за ерозиране на религиозните ценности у вярващите днес?

7. Как според Вас съвременният духовник преодолява кризата на религиозните ценности днес?

8. По какви начини според Вас може да се преодолее кризата на религиозни ценности в днешното българско общество?

Приложение 2.

ВЪПРОСНИК ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ СРЕД ЕНОРИАШИТЕ/ МИРЯНИТЕ/ ЧЛЕНОВЕТЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ОБЩНОСТИ

Университетът по библиотекознание и информационни технологии със съдействието на Дирекция *Вероизповедания* при Министерския съвет и Националния съвет на религиозните общности в България провежда изследване сред енорияшите/ миряните/ членовете на религиозните общности, което цели да установи техните **религиозни ценности и нагласи**.

• Проучването е **анонимно** и информацията от него ще бъде използвана само за целите на проекта и **няма да бъде цитирана**.

• **Личните данни** са нужни само с оглед на социологическата им обработка.

• Попълването на въпросника ще Ви отнеме не повече от **15 минути**.

• Молим Ви да отговорите на въпросите **в свободен текст!**

Предварително Ви благодарим за отзивчивостта!

Вероизповедна общност: (**моля, подчертайте**)
източноправославна, мюсюлманска, протестантска, римокатолическа, арменогригориянска, израилтянска, друга
Населено място:.....
Професия:
Възраст:
Образование:
Храм/ Молитвен дом/ Молитвено място, към които се числите (които посещавате най-често):

1. Според Вас кои религиозни ценности би трябвало непременно да формират у себе си миряните от Вашето изповедание?
2. Кои религиозни ценности се стремят да формирате у Вас самия и у Вашите деца?
3. Посочете кои религиозни ценности смятате, че притежавате лично Вие?
4. Посочете няколко примера за осъществяване на Вашите собствени религиозни добродетели в личния и в общественя Ви живот?
5. Какви според Вас са причините за ерозиране на религиозните ценности у вярващите днес?
6. Как Вашето вероизповедание преодолява кризата на религиозните ценности днес?
7. По какви начини според Вас може да се преодолее кризата на религиозни ценности в днешното българско общество?

ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ¹

Жоржета Назърска, Светла Шапкалова

Теоретична рамка

Ценностната система е обект на изследване от редица социални и хуманитарни науки – социология, философия, антропология, психология, теология. Те приемат, че ценностната йерархия е относително стабилна психична структура, която се формира през ранното детство и трудно се променя през индивидуалния жизнен път.

Психологическите теории интерпретират ценностите като черти, мотиви, нагласи, жизнени цели, каузални атрибуции, убеждения, очаквания, намерения, модели на поведение, насоченост на интересите и желанията и т.н. Олпорт, Върнън и Линдзи разглеждат ценностите като определен критерий за типология на личността. През 30-те години на XX в. те конструират една от първите психологически скали за тяхното измерване. Авторите третират ценностите повече като интереси или мотиви, отколкото като желани цели. Скалата измерва шест основни типа ценности или интереси: теоретични, икономически, естетически, социални, политически и религиозни².

През втората половина на XX в. се оформят два основни подхода за изследване на ценностите. Структурно-енергетичният (на

¹ Първоначални редакции са публ. в: Хинкова, Б., Ж. Назърска, съст. Нови информационни технологии в образователния процес. – София: За буквите – О писменехъ, 2015, с. 213-221; Ценности, парадигми и предизвикателства в междурелигиозните отношения. – София: НСРОБ, 2015, с. 68-79.

² Гарванова, М. Трансформация в ценностите на съвременния българин. – София: За буквите - О писменехъ, 2013, с. 13.

Рокич и Ингlexарт) отнася религиозните ценности или към инструменталните ценности, или към материалните ценности, присъщи на традиционните общества. Към тях се причисляват ценности като: сигурност, благополучие, привързаност към реда и силната власт. Структурно-съдържателният подход (на Хофстеде, Триандис и Шварц) поставя религиозните ценности или в типа ценности на отношенията с Бог (Хофстеде), или в групата ценности, задоволяващи нуждите от социална координация и от съхраняване на социалните групи. Според скалата за измерване на ценности на Шварц и Билски, религиозните ценности формират 10 типа универсални ценности. В четири от тях може да бъдат открити традиционните религиозни ценности, а именно в типовете доброжелателност, приспособяване, сигурност, традиция (*benevolence, conformity, security, tradition*). Тази скала на Шварц е взета като основа при провеждането на Европейското изследване на ценностите (*European Social Survey*), провеждано на всеки две години³.

Следвайки тази парадигма, изследването на религиозните ценности може да се извърши от социалните науки чрез качествени и количествени методи, като се акцентира върху проучването на морални ценности, свързани с ценностната скала.

Науките за културното наследство разделят културно-историческото наследство на материално и нематериално. В България културното наследство в голямата си част е религиозно по характер, т.е. е свързано с религиозните деноминации. Нематериалното религиозно наследство обхваща ценностната система на религиозните хора, базирана върху етичните ценности на различните религии, и нейните проявления в религиозното поведение и в обществото.

В съвременната постмодерна ситуация ценностната система на българите е подложена на сериозна трансформация. Основен фактор е глобализацията, която дава превес на светското начало, атакува традиционно изградените йерархии и създава нови властови отношения. Втори фактор е процесът на секуларизация, обхващан модерните общества още през XIX в. и добил превес през XX-XXI в. От гледна точка на религиозните ценности това се про-

³ Пак там, с. 14-33.

ектира в две основни теории. Теорията за индивидуализацията акцентира на това, че в модерните общества се прокарва разделителна линия между личната религиозност и принадлежността към институционализирана религиозна общност. Наблюдава се сложен процес на религиозна индивидуализация. Теорията за секуларизацията подчертава, че рационализацията, урбанизацията, индустриализацията, механизацията, разделението на труда и отстъплението на традицията са фактори, които предпоставят залежа на всички измерения на религиозното в модерните общества⁴. Голяма част от съвременните изследователи на религията смятат, че съществува криза на религиозните ценности в глобален план, която засяга и посткомунистическите общества, каквато е България⁵.

Същевременно теорията за десекуларизацията и т.нар. икономически пазарен модел (economic market model) настояват, че постмодерното общество се обръща отново към религията и нейните ценности. Те наричат този процес *ревитализация* на религията. В посткомунистическите държави като България това се изразява в: бум на религиозността и посещението на храмове след 1989, прекратяване на държавната намеса и контрол в религиозната сфера, либерализация на отношенията между църква и държава, поява на религиозен плурализъм.⁶

⁴ Тейлър, Ч. Разновидности на религията днес. Преосмисляне на Уилям Джеймс. – София: КХ, 2006; Taylor, Ch. A Secular Age. – Cambridge, London: Harvard University Press, 2007; Ремонд, Р. Религия и общество в Европа. Есе за секуларизацията на европейските общества през XIX и XX в. (1879 - 1998). – София: ЛИК, 2006; Pollack, D. The Change in Religion and Church in Eastern Germany After 1989: A Research Note. // Sociology of Religion, 2002, vol. 63, №3, pp. 373-387, <http://socrel.oxfordjournals.org/content/63/3/373>

⁵ Богомилова, Н. Религия, право и политика на Балканите в края на XX и началото на XXI век. / Religion, Law and Politics in the Balkans in the End of the 20th and the Beginning of the 21st Century. – София: Изток-Запад, 2005.

⁶ Бъргър, П., съст. Десекуларизацията на света. – София: КХ, 2004; Карамихова, М., съст. „Завръщане“ на религиозността. – София : ЕИМ, 2007.

Преглед на досегашните изследвания

До днес състоянието на религиозните ценности в съвременността се изследва спорадично от българските социолози, психолози и философи. То е периферен обект на проучване в общи изследвания на ценностите, ценностната ориентация и ценностната криза (П.-Е. Митев, Кр. Байчинска, М. Паунов, М. Гарванова, Т. Карамелска и др.)⁷. Религиозните ценности са изследвани частично в българския дял на Европейското изследване на ценностите (2008), направено от екип социолози⁸.

В тези проучвания целевите групи са подбирани с оглед на национално представителната извадка. Затова в тях рядко попадат религиозни лица (само М. Гарванова изследва студенти богослови)⁹. Понастоящем не съществува специално изследване на социалните науки по този проблем.

Не е налично също систематизирано изследване на религиозните ценности от гледна точка на науката за културното наследство. Поначало в българска среда нематериалното религиозно културно наследство се изследва спорадично, а предаването и запазването на религиозната традиция (вкл. аксиологичната ѝ страна) е сред най-непроучваните проблеми.

Проектът за изследване на религиозните ценности

Общо описание

През януари-ноември 2014 г. в рамките на УниБИТ беше осъществен научноизследователски проект (НИП) *Нематериалното религиозно наследство в криза: проучване на духовните*

⁷ Митев, П.-Е. Новите млади. Българската младеж и европейската перспектива. – София: Институт за социални дейности и структури Иван Хаджийски, 2005; Байчинска, Кр. Ценностите на съвременната българска култура. – София: Гутенберг, 2011.

⁸ Карамелска, Т. Нагласите към религията в България според Европейското изследване на ценностите (2008). // Християнство и култура, 2009, № 4, с. 28-35; Паунов, М. Ценностите на българите. Съвременен портрет на европейски фон. По първични данни от European Social Survey 2008. – София: Стопанство, 2009.

⁹ Гарванова, М. Цит.съч., с. 134-144.

ценности в съвременна България.

Екипът включи преподаватели от Катедра *Културно-историческо наследство*, и студенти от Факултета по библиотекознание и културно наследство от специалностите *Информационни фондове на КИН*, *Информационни ресурси на туризма*, *Архивистика и документалистика*, *Библиотекознание и библиография*, *Библиотечно-информационен мениджмънт*, *Печатни комуникации*, *Национална сигурност и КИН*.

Той обхваща целеви групи на духовници, религиозни дейци, музейни специалисти, учители по религия, богослови, представители на централната и местната власт, ангажирани с управление на религиозното разнообразие.

Преподавателите проведоха две фокус групи с учители по религия и университетски преподаватели теолози, както и интервюта с богослови, представители на централната и местната власт.

Студентите имаха задача да вземат интервюта от духовници и музейни специалисти по стандартизирани въпросници, както и да направят наблюдения на музейни колекции и включено наблюдение на религиозни празници.

Описание на методологията

Стандартизираните въпросници за теренното изследване бяха съставени от преподавателите и имаха изследователска и образователна цел. От една страна, те трябваше да служат на проекта, от друга – за провета и оценка на знанията на студентите.

Първият работен лист (Приложение 1) обхваща 6 въпроса, които студентите трябва да зададат на място на духовно лице, представител на всяка от традиционните деноминации. Това предполага лична среща и развиване на редица умения (за комуникация, за провеждане на интервю, за свалянето му под формата на текст). Въпросите са насочени към изследване на отношението на духовните лица към религиозните ценности, към собствените си задължения и мнението им относно същността и възможностите за преодоляване на кризата на ценности.

Вторият работен лист (Приложение 2) е насочен към описание на експонати в няколко музея и музейни сбирки с религиозен характер. Целта е да се извърши индивидуална теренна работа в

музей и да се разпознаят религиозните експонати. В листа са посочени примерни музеи за посещение, но студентите имат и право на избор. Задачите на работния лист са: описание на музейните експонати, свързани с богослужението; идентифициране на конкретни части от облеклото на свещенослужителите на БПЦ; коментар за религиозната мисия на музеите и за тяхното въздействие върху посетителите; отразяване на лично мнение относно ценностната система на българите.

Третият работен лист (Приложение 3) цели чрез индивидуална теренна работа да се изследва празничната обредност и индиректно да се съберат данни за опазване на религиозните празници по места. Задачи на студентите са: описание на религиозната същност на празника, начина му на празнуване в конкретно населено място, ритуали, обреди, действия, думи или песни, които съдържат сведения за народните разбирания за *добро и зло*; коментар на мотивацията на участниците в празника; споделяне на личното мнение как и защо този празник може да се съхрани като нематериално културно наследство.

Замислените фокус групи трябваше да бъдат две – на хора с тясна експертиза и по-широк социален профил. Насочихме се към православни богослови за първата група, по причина на тяхната многобройност и личните си контакти. За втората предпочетохме родители на деца, които изучават ЗИП *Религия*. За целта бяха съставени еднотипни въпросници, обхващащи въпроси за наличието на криза на религиозните ценности, нейния обхват и белези, начините за преодоляването ѝ, мястото на анкетираните в този процес.

Концепцията на дискуссионните срещи набеляза участници от централната и местната власт, на различна възраст, представители на няколко религиозни общности, с различна професия. След кратко въстъпление студентите и преподавателите зададоха вече описаните въпроси. Дискусиите са видеодокументирани.

Интервюта с духовни лица

Понастоящем разполагаме със 110 интервюта с духовници, проведени през март-май 2014 г. Някои от които придружени с фотографии и други документи. Интервютата са проведени на

случаен принцип и са стандартизирани – проведени са по унифициран въпросник.

Мнозинството от духовниците принадлежат към православното изповедание (92,7%), останалите 7,3% са представители на други деноминации (3 протестанти, 2 католици, 1 мюсюлманин, 1 от Българската старостилна православна църква, 1 от Църквата на Исус Христос на светиите от последните дни). Сред протестантите има представители на Конгрешанската църква, а сред католиците – на западния и източния обред.

Основната част от духовните лица са мъже, интервюирана е една жена – протестантски проповедник.

В извадката преобладава бялото духовенство – енорийски свещеници, а само 13 са монаси (11 православни и 2 католици).

Респондентите работят предимно в градове (75,5%), по-малко в села (14,5%) и в манастири (10%).

Сред градовете, където са проведени интервютата, доминира столицата (66,2%), следвана от големи градове (Сливен, Ст. Загора, Враца, Пазарджик), по-малки селища (Асеновград, Кюстендил, Перник, Дупница, Копривщица, Лом, Трън, Елхово), градове от полуселски тип (Банкя, Якоруда, Долна Баня, Нови Искър, Брегово). В София са интервюирани свещеници на храмове в някои бивши села, присъединени късно към големия град (Орландовци, Надежда, Обеля, Симеоново, Враждебна, Божурище), в стари и централни столични квартали (Лозенец, Лагера, Г. Милев), и в новопостроени храмове (кв. Левски, ж.к. Люлин).

Респонденти е имало в села в Софийско (Марица, Нови хан, Горна Малина, Горни Лозен, Железница, Костенец, Бистрица, Искрец, Волуяк), а също в Севлиево, Рудоземско, Видинско и др.

Сред манастирите, чиито духовници са интервюирани, могат да се посочат: ставропигиални (Троянски), в Софийската Мала Св. Гора (Германски, Осеновлашки, Кремиковски, Курилски, в Нови Искър, в Орландовци), нови (Бдински) и дори в Атон.

Две трети от духовниците са потомствени – второ и трето поколение, произхождат от високо религиозни семейства и са категорични, че свещенослужението за тях не е работа, а осъществяване на детска мечта и преди всичко призвание.

Мнозинството от отговорилите православни духовници

идентифицира криза на ценности сред вярващите: *народът е духовно объркан; обществото в момента боледува; времена на бездуховност, безнадеждност и безхаберие.*

Те говорят предимно: за маловерие във вярата (*влизат в храма за късмет и здраве, а не за общуване с Бога*); за атеизъм (*безбожие*); за материализъм (*пристрастеност към притежание на къщи, автомобили, пари*), за принадлежност към радикални секти; за практикуване на окултизъм, спиритизъм, астрология, магьосничество и открит сатанизъм; за *низки страсти и пороци, които станали норма на поведение*. Духовниците споменават също за: посещение на храма само на празници (*Храмовете и манастирите се посещават с цел туризъм и разходка, а не с желание за докосване до Бога*); отсъствие на елементарни познания за вярата, религиозната организация и личните задължения на вярващия (*не са запознати с порядките и правилата; неуместни междуличностни общувания и светски шум; минават да се видят и клюкарстват; мислят, че са на пазара, постоянно ги приканваме към тишина; не знаят да общуват с иконите, не се кръстят правилно*); липса на смирение (*вандали, които чупят и крадат*); невярващи, които търсят изгода, а не са готови да жертват нищо (*идват само, за да ползват социалната кухня*); вяра на екстрасенси и врачки; търсене на мигновено чудо без вяра.

Духовниците акцентират също на ниската лична религиозност, която се изявява в битово практикуване на вярата: *липса на преклонение, смирение и страхопочитание; молят се само на големи празници и не толкова от сърце, а защото така се прави, без дори да знаят молитвата Отче наш; посещават храмовете като мода; българите разбират православието ритуално, даже суеверно; повечето са като на театър – не разбират какво се случва*. Тук отново е подчертана осезателната липса на религиозна грамотност и познаване на Св. Писание: *не изучават в дълбочина Божието Слово*.

Съществува разбирането, че кризата на религиозни ценности е социално и възрастово диференцирана. Тя преди всичко е присъща на гражданите и на младото поколение: *почти липсват християнски ценности сред гражданите и особено младежите; младежите са грабнати от зловещата ръка на злото*. Също така

се споменават ромите като носители на кризата: *идват да просят и да се карат с хората.*

Неправославните духовници също смятат, че съществува криза на религиозни ценности у мнозинството българи. Протестантски проповедник говори за това, че религиозната им култура е *култура на псевдохристияни, които се сецат, че има църква, едва когато се сблъскат с проблеми.*

Според едни от запитаните, причините за кризата на религиозни ценности се коренят в слабата катехизация на населението: *Не се доверяват на Бог, нямат навик да четат и изучават Божието Слово, нямат навик за молитва.* Други намират корените на проблемите в: атеистичната пропаганда по времето на комунистическия режим; забраната на предмета *Вероучение* в училищата; секуларизационния процес; липсата на свещеници, особено в селата; критиките на медиите против духовенството; агресивността на сектите и тяхната пропаганда (*зловредното влияние на тези погубващи организации*); отсъстващата роля на семейството (*изключителен проблем е, че семействата не отделят достатъчно внимание на религията при възпитанието на децата си*).

Макар и рядко, се прокрадват обяснения, свързани с ниския авторитет на свещениците (*липса на мощни фигури, които да носят жив пример на пастирско служение*), с тяхната неспособност да вършат задълженията си (*дълги години не е работено с душите на хората*), с много слабото монашество; с компрометиращото поведение на висшето духовенство (*стремеж към материално натрупване; погазва всички норми на каноните – монаси живеят на квартира, ходят на плаж с придружителки, продават светена вода на християните*), с неспособността на духовниците да станат жива икона (*поведението им не е духовно, не се интересуват, освен от скандали в манастирите*). Единици са духовниците, които търсят вината у себе си: *основната вина не е у народа, а в Църквата. Търся вината у нас, духовниците; поведението на миряните зависи от качествата на духовника – неговата подготовка и личен пример. Когато той не е подготвен, започват трудности по време на литургия.*

На последния въпрос *Каква е религиозната култура на българите?* духовниците преобладаващо отговарят с негативни оценки. Те търсят причините в кризата на религиозни ценности и предлагат

редица решения: въвеждане на *Вероучение* в средните училища¹⁰ и изобщо религиозни знания (*няма религиозна култура без религиозно образование. Атеистичното възпитание оставя у човека вакуум*); координирани усилия на духовенството и на семейството (*може да се подобри, но зависи от духовниците и миряните, от задружните им усилия*); издаване на религиозна книжнина (*незадоволителна, понеже няма детска религиозна литература и семействата не възпитават чувство на почитание и уважение към религията*); широко разпространение на Библията под формата на книги и филми; възстановяване на участието на миряните в църковния живот; създаване на уеб сайтове и др. под. Част от духовниците говори дори за необходимо участие на държавата.

Минимална част от интервюираните смята, че личността на духовника може да бъде средство за преодоляване на духовната криза. Повечето от тях наблюдават на личностните му качества вяра, скромност, търпение, целомъдрие, ревност, честност и всеотдайност. Те отбелязват, че духовникът трябва да е *еталон за духовни ценности, жива икона на Бог, водач на душите, учител на нежелаещите да разбират истините и пастир на своето стадо*. В същото време обаче малко от тях посочват, че той трябва да е общественик (*будната съвест; компас, който да показва правилната посока в живота*), психолог и да бъде ерудиран, образован и подготвен. Дори напротив, православно свещенство ясно заявява, че *свещеникът не е социален работник и тази дейност не е приоритет за БПЦ*. Помощта и грижата за хората, вкл. културно-просветната функция, са поставени на заден план в сравнение с мисионерството, проповедничеството и службата към Бога.

Дискусионни срещи „Кризата на религиозните ценности в съвременното общество“

В рамките на проекта през март-април 2014 г. бяха проведе-

¹⁰ *Религия* като учебен предмет е въведена от 1997 г. и съществува до 2016 г. в учебния план на средните училища. Вероятно духовенството споделя тезата на БПЦ, че именно енорийските свещеници трябва да преподават *Религия* в училище, а не светски лица богослови, и че статутът на предмета трябва да не е задължително избираем, а задължителен.

ни 5 дискуссионни срещи, в които студентите имаха възможност да влязат в диалог с представители на централната и местната власт, с лидери на алтернативна религиозна общност и с млад поет. Бяха интервюирани по един бивш и настоящ директор на Дирекция *Вероизповедания* при Министерския съвет, служител от Отдел *Култура* на Община Карлово, лидерите на Общество *Бяло братство* и поета Росен Желязков.

Мнозинството от участниците изрази мнението, че кризата на религиозните ценности е факт, особено в областта на религиозното образование.

Според тях, причините за това могат да се потърсят в няколко посоки: глобализационният процес, при който все повече *периферията* взема връх над *центъра*, а традиционните утвърдени ценности отстъпват на маргиналните и алтернативните виждания за света и обществото, когато е времето на *срутените кумири* и модата на *моралните хермафродити*; либералният характер на Закона за вероизповеданията, който открива възможност за религиозната дейност на Новите религиозни движения (НРД); липсата на авторитетно духовенство; оттеглянето на БПЦ от религиозното образование; отсъствието на религиозно възпитание в семейството.

Поканените събеседници потвърдиха, че централната власт в лицето на Дирекция *Вероизповедания* се занимава само с материалното КИН, като финансово подпомага ремонтно-консервационните дейности на култови обекти. Дирекцията обаче няма задача да опазва нематериалното културно наследство.

Експертката в Община Карлово, представител на местната власт, разказа, че основната част от празниците, чествани в града, са всъщност граждански. Малка част са религиозни (Богоявление, Цветница, Великден), като в тях участва цялото население. Общинската власт се старее да подкрепя тяхното отбелязване със съпътстващи инициативи, но не е фокусирана върху тях, за разлика от организацията на Празника на розата и отбелязването на гилбелта и рождението на Васил Левски.

Лидерите на *Бялото братство* описаха добри практики за съхраняване на етичните послания на своя религиозен лидер Петър Дънов – издаване и преиздаване на неговите съчинения, създаването на детска градина и основно училище, основани върху

методиката на *слънчевата педагогика*.

Стратегиите за преодоляване на кризата на религиозни ценности, споделени по време на дискуссионните срещи, могат да се обобщят като: включване на религиозни празници в празничния календар на общините и обогатяване на тяхното съдържание; разпространение на религиозни морални послания чрез публикации, преводи и чествания; създаване на алтернативно религиозно образование; използване възможностите за въздействие на изкуството.

Фокус групи

В рамките на проекта бяха проведени и две фокус групи. Първата включи 23 богослови по образование (преподаватели от Богословския факултет на Софийския университет и учители по религия от София). Втората фокус група, проведена през март 2014 г. в ОУ *Хр. Ботев* в с. Горна Малина, обхваща 17 души: учители по религия, църковни настоятели и родители на ученици. Всички те бяха анкетирани по стандартизиран въпросник за кризата на религиозните ценности – за нейното наличие, съдържание и начините за преодоляването ѝ.

Всички участници във фокус групите бяха единодушни, че в съвременното българско общество съществува криза на религиозни ценности.

Те смятат, че средствата за преодоляването ѝ могат да се намерят основно в образованието по религия и по-конкретно в: неговото личностно ориентиране, интегрирането му в учебното съдържание на *КОО Обществени науки и гражданско образование*, използването на интерактивни методи на преподаване (ролеви игри и теренна работа), акцентирането върху моралните ценности (християнската етика), сътрудничеството между учителите по *Религия – Християнство* и *Религия – Ислям*, между учителите по *Религия* и между учителите по *Религия* и по *Български език и литература, История и цивилизация, Музика, Изобразително изкуство, Труд и техника*; работата в прицърковните (неделни) училища.

Включено наблюдение в религиозни празници

В рамките на проекта студентите трябваше да направят включено наблюдение на религиозни празници, като отразят впе-

чатленията си в стандартизирани анкетни карти. Анкетната карта цели да идентифицира дали местните власти и читалищата полагат усилия за запазването на религиозната традиция в празничния цикъл по места.

Извадката ни обхваща анкетните карти на 175 студенти от I-III-ти курс. Те произхождат от големи градове и от села. В своите включени наблюдения са описали разнообразни религиозни празници (напр. Великден, Св. св. Константин и Елена, Св. Цар Борис, Сирни заговезни, Илинден и др.).

От анкетните карти правят впечатление три неща. За слаба религиозност и липса на интерес към религиозното на самите студенти говори предпочитанието им към нерелигиозни, свързани с народната, традиция празници, акцентирането на езически ритуали при описанието на християнските празници, както и представянето предимно на външната страна на празниците.

От описанията личи, че мотивацията на участниците в религиозните празници по места е предимно светска, нерелигиозна: *добър повод да се съберем цялото семейство и да похапнем вкусотию.*

На трето място, почти никъде не се споменава дейността на читалищата и самодейните състави, или за евентуалната подкрепа от страна на местните власти. Това доказва, че традицията се губи и пренасянето на религиозните ценности е затруднено.

Наблюдение на религиозни музейни сбирки

Една от дейностите по проекта беше наблюдението от страна на студентите в музейните сбирки на религиозни институции. След извършване на наблюдението бе попълнена специална анкетна карта, която цели да идентифицира религиозните представи и ценности на самите автори, както и дали и доколко музейните институции удовлетворяват нуждите на посетителите си от религиозни знания.

Извадката е от анкетни карти на 146 студенти от I-III-ти курс в различни специалности. През март-май 2014 г. те са избрали да посетят музейните сбирки на Рилския манастир (46,6%), на Националния църковен археологически и исторически музей при Св. Синод на БПЦ (26%), на Еврейския исторически музей при ОЕБ Шалом (16,4%), а също така на Троянския (5,5%), Бачковския

(3,4%), Клисурския (1,4%) и Гложенския манастир (0,7%).

Мнозинството от студентите смята, че съществува криза на религиозните ценности в съвременната ситуация: *Българинът е занемарил духовните си ценности и е само в материалният свят; Ценностната система е объркана, материята е преди духа. Стремеж към спокойствие и печелене на пари; Днес стремежът към религиозни ценности е ограничен или те са почти изчезнали.*

Те търсят различни причини за обяснението ѝ в: народопсихологията на българина (*Българите са атеисти и неверници, празниците са почивни дни, не са свързват с религията*); дългия атеистичен режим; липсата на ефективно религиозно образование в средното училище (*Ако се попита някой на улицата дали е вярващ, ще каже да, но няма да знае колко са евангелията в Библията*).

Студентите все пак идентифицират носители на такива религиозни ценности в лицето на възрастните хора: *В наши дни много малко хора са носители на истинските духовни ценности, които проповядва Православната църква. Това са главно хората на преклонна възраст, които са възпитани още от малки според каноните – във време, в което Църквата е играла основна роля във формирането на ценностната система и характер. В днешното технологично общество, при наличието на толкова много алтернативи, все по-малко хора ходят на църква, кръщават децата си или сключват църковен брак.*

Студентите смятат, че възстановяването на религиозните ценности може да се постигне чрез различни институции. Едни виждат семейството като ключов фактор: *Религиозната култура се възпитава в най-ранна детска възраст и това се случва в семейството; Родителите не възпитават децата си и не се интересуват от тяхната религиозна ценностна система.* Други посочват водещата роля на училището: *Училището и държавата не образават религиозно; за да се възпитат религиозно българите трябва да се случи от най-ранна детска възраст. Родители, учители, общество, да живеят в християнството – това може да възобнови ценостите.* Трети се спират на значението на духовенството и неговата образователна и проповедническа дейност: *Българинът не иска да ходи на църква, защото богослужението е търговия, виновни са свещенослужителите, които отблъскват*

хората от религията; Има нужда от социална работа в Православната църква и повече образователни курсове; Българите са религиозно непросветени.

Студентите смятат, че преди всичко трябва да има познание за вярата и за тях като част от нея, за да се преодолее кризата в ценностите: *не познава вярата си. Не може да обясни с библейски цитати мотивите на своята вяра. Не знае важни факти от българската история, свързани с религията, и затова често е обект на сектантски домогвания.* Това познание те свързват с изучаване на Свещеното Писание и с едно системно обучение по религия.

Студентите признават възможността музейните сбирки на религиозните институции да формират положителни отношения и нагласи към религията и религиозното: *Музейната сбирка на Рилския манастир въздейства много положително върху посетителите; Съдейки по себе си, музейната сбирка има силно духовно въздействие върху вярващите, които я посещават.* Въпреки това, отговорите в анкетните карти подсказват, че дори специализираните музеи трудно внушават религиозни представи, особено на посетители, част от които са атеисти, а други нямат религиозни познания.

Заключения

Всички лица от целевите групи (духовници и религиозни лица от различни деноминации, експерти богослови, държавни служители в централната и местната власт, студенти) са единодушни, че в българското общество днес съществува криза на религиозни ценности, която се изразява най-общо в: ниска лична религиозност; подмяна на вярата с принадлежност, т.е. духовното е заместено от битовото, идеалното – от ритуала; отсъствие на морални ценности, присъщи на всички религиозни етики, като любов, милосърдие, добродетелност, търпение, смирение, великодушие, честност, почит към възрастните и към традицията и др.

Ако се използва модела на Шварц, би следвало, че според анкетираните отсъстват 40% от всички ценности, а конкретно в категориите *традиционализъм* - 100% и в *себетрансцендентирани* – 50%. Причините за това се търсят преди всичко във външни причини: глобализация, нормативна база, слаба роля на семейст-

вото при формирането на религиозни ценности, а по-рядко в кризата на БПЦ, липсата на контакт между православното духовенство и населението.

Всичко това потвърждава тезата за наличие на секуларизационен процес в България, обоснована с European Values Study and World Values Survey (2005-2008). Кризата на религиозни ценности в България изглежда необратима, тъй като съвпада с тази в политическата, икономическата и обществената сфера.

Изненадваща в нашето изследване е липсата на визия от страна на анкетираните, че религиозните ценности са всъщност нематериално културно наследство и, ако те са в криза, това означава, че религиозното културно наследство се намира в риск.

Установява се, че почти не се прилагат практики за опазване и съхраняване на религиозните ценности като нематериално културно наследство. Не се открива намеса нито на централните власти, нито на държавните образователни институции, нито на повечето религиозни институции (особено БПЦ), нито на културните институции като цяло. Единствено местните власти и отделни читалища правят изключение.

Всичко това налага преосмисляне на съществуващата ситуация и вземане на спешни мерки за опазване и съхраняване на нематериалното религиозно наследство в страната с оглед неговото оцеляване в бъдеща перспектива.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. РАБОТЕН ЛИСТ ИНТЕРВЮ С ДУХОВНИК

ИМЕ

ФН^о.....

дата:

- Срещнете се с духовник (от черното или бялото духовенство; мъж или жена; от православната, мюсюлманската, арменогригорянската, католическата, израилтянската деноминация - по избор) и проведете кратко интервю със следните въпроси!

- Запишете разговора с аудио техника или на ръка и го представете в писмен вид по-долу, като копирате отговорите на съответните места!

- Направете снимка на духовното лице, ако то Ви позволи това!

1. Името на духовника е
2. В кой храм, джамия, манастир, параклис, синагога се намирате?
3. Защо избрахте да станете свещенослужител/ монах(иня)?
4. Опишете част от трудностите в работата Ви с миряните?
5. Какво е според Вас отношението на обществото към бялото и черно духовенство в България?
6. Разкажете за мисията на духовника?
7. Обобщете личностните качества на примерния духовник?
8. Коментирайте поведението на богомолците в молитвеното място (храм, джамия, манастир, параклис, синагога)?
9. Каква е според Вас религиозната култура на българите?

Приложение 2.
РАБОТЕН ЛИСТ
ОПИСАНИЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЕКСПОНАТИ В МУЗЕЯ

име
ФН№..... **дата:**

Посетете един от следните музеи (НЦАИМ, Еврейски исторически музей, музейни сбирки към Рилския, Бачковския и Троянския манастир – по избор) и отговорете на въпросите!

1. Музеят е
2. Избройте конкретни предмети в музея, които са свързани с религията:
3. Опишете музейните експонати, свързани с части от богослужението:
4. Посочете конкретни части от облеклото на свещенослужителите:
5. Разкажете за религиозната мисия на музея
6. Коментирайте как музейната сбирка въздейства на религиозните представи на посетителите
7. Споделете личното си мнение за религиозната ценностната система на българина

Приложение 3.
РАБОТЕН ЛИСТ
КАТЕГОРИИТЕ ДОБРО И ЗЛО В БЪЛГАРСКИТЕ ПРАЗНИЦИ

име
ФН№..... **дата:**

1. Празникът е
2. Обяснете същността на посочения празник
3. Отбележете в какво се изразява религиозният смисъл на празника
4. Разкажете как се празнува във Вашето населено място
5. Опишете кои ритуали, обреди, действия, думи или песни в празника съдържат сведения за народните разбирания за *добро и зло*
6. Коментирайте мотивацията на участниците в празника – дали те са движени от идеални или материални подбуди, дали те са религиозни или невярващи
7. Споделете мнението си как и защо този празник може да се съхрани като нематериално културно наследство

ЦЕННОСТНИ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ТРАДИЦИОННИТЕ РЕЛИГИОЗНИ ДЕНОМИНАЦИИ В БЪЛГАРИЯ¹

Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова

Въведение

В етимологичен план думата *религия* означава *обединяване* (от лат. *relegere*), а терминът *religio* препраща към връзката на човека с Бога (Социология на религията 2014). Мирча Елиаде (1998) неслучайно посочва, че не съществува друг езиков еквивалент, който да изразява същността на сакралния опит. Всяка религия разделя времево-пространствения континуум на земен и трансцендентен, признава върховенството на божественото начало и неговите измерения над несъвършенствата на човешката природа, като създава свещени приказки, ритуални практики и морални кодекси (Фотев 1994; Йотов 2011). Религиозните феномени свързват хората чрез сакрални послания и изграждат особен тип комуникация между тях, съхранила се през вековете. С други думи, въпреки строгата си обособеност и уникалност всяка религия е вид социална дейност, която обединява и интегрира индивидите в общността и ги разграничава от другите (не)религиозни групи (Дюркем 1998).

В съвременните плуралистични общества отделните религии съществуваат, т.е. съжителстват една до друга. Всички те си съперничат за глобално надмощие и влияние, като се опитват да докажат своята фундаменталност и истинност. Именно в тези претен-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Назърска, Ж., Св. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2015. Статията е реализирана в рамките на научноизследователски проект към УниБИТ, НСРОБ и Дирекция *Вероизповедания* при Министерския съвет по Договор № ПЧФНП-2015-06 от 4.03.2015 г.

ции е заключена идеологическата функция на традиционните конфесии да удържат господството и властта, внушавайки на вярващите определен тип поведение, перцепции и ценности като изискване на Бога и присъщи на религиозното учение (Вебер 1992).

Модерните държави, където социалната дейност се основава на секуларно-рационални процеси, породени от развитието на науката, преживяват парадоксална еволюция – през последните десетилетия в тях се наблюдава завишен интерес към религията като фактор в общественно-политическия живот (Бъргър 2004). Тази констатация е особено валидна за страните от Западна и Източна Европа, включително и за нашата страна. С началото на демократичните промени след 1989 г. поради настъпилата либерализация в публичната сфера в България въпреки ниската религиозност на населението се отчита засилване на религиозните убеждения (Богомилова 1999; Comşa, Rusu 2011), което насочва вниманието на социалните изследователи към религиозната ситуация в страната. При изучаване на религиозното разнообразие обаче акцентът се поставя върху етническият модел и етническите групи и изключително рядко се разглежда проблемът за социалните дистанции и религиозната толерантност между верските общности (Назърска 2013). Представеното изследване е опит да се запълни подобна празнина.

Цел, задачи и хипотези на изследването

Настоящата разработка *цели* да осветли въпроса за ценностните сходства и различия между водещи традиционни религиозни деноминации в България, като си поставя следните конкретни *задачи*:

1. Да се анализира степента на поляризация в религиозните и колективните убеждения между студенти от източното православие, протестанството, арменогригорианството, израилтянството и исляма;

2. Да се определи ценностната диференциация между студентите от християнските и мюсюлманските специалности по отношение на техните религиозни ориентации и колективни нагласи.

На базата на предишни изследвания на авторите и данни от литературата може да се *допусне*, че:

1. Всички вероизповедни групи ще изразяват сходни ценностни модели поради техния колективистичен характер и интегративни социални функции (Фотев 1994; Паунов 2009; Байчинска 2011; Гарванова 2012, 2013; Гарванова, Шапкалова 2015);

2. Между християнската и мюсюлманската група ще се наблюдават и специфични ценностни патерни в резултат на уникалния религиозен етос, който носи всяка една от тях (Фотев 1994; Паунов 2009; Гарванова, Шапкалова 2015).

Методика на изследването

1) Списък с 9 *религиозни ценности*: вяра, надежда, любов, милосърдие, добродетелност, прошка, търпение, кротост и смирение, изведени ad hoc на базата на проведени дълбочинни интервюта сред духовници (Назърска, Шапкалова 2015). Изследването лице трябва да определи доколко важни са те за формирането на религиозни убеждения при миряните, като им припише ранг от 1 до 9, където 1 е най-маловажна, а 9 – изключително важна ценност.

2) Списък с 19 *колективни ценности*, селектиран от методиката на Шварц за изследване на ценностите – the Schwartz Value Survey, SVS, която в оригиналния си вариант се състои от 58 индивидуални и колективни ценности (Schwartz 1992). Подборът на колективните ценности във въпросника е съобразен със задачите на изследването. Респондентът трябва да оцени значимостта на всяка една ценност като ръководен принцип в живота си, използвайки 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на неговите ценности). Отделните айтеми се групират в 4 променливи – сигурност, конформност, традиция и доброжелателност². Те обединяват ценности с еднаква мотивационна цел:

Сигурност – ценности, насочени към сигурност, хармония и стабилност в обществото, във взаимоотношенията и в самата личност: чувство за свързаност с другите, социален ред, семейна сигурност, умереност;

Конформност – ценности, насочени към ограничаване на дейс-

² Колективно ориентираната категория универсализъм не е включена в анализа, тъй като съдържа ценности от смесен тип (Schwartz 1992).

твията, които могат да наранят другите и да нарушат социалните очаквания или норми: изпълнителност, самодисциплинираност, учтивост, почитателност (почитащ родителите и по-възрастните хора);

Традиция – ценности, изразяващи уважение и приемане на обичаите и идеите, които дадена култура или религия налагат на личността: зачитане на традициите, скромност, набожност, приемане на житейската участ;

Доброжелателност – ценности, насочени към запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти: отзивчивост, преданост, великодушие, честност, отговорност, искрено приятелство, истинска любов.

Данните са въведени и обработени с помощта на статистическия софтуер *SPSS 16*. За проверка на издигнатите хипотези е приложен дискриминантен анализ по метода Enter (едновременно въвеждане на всички зависими променливи) и клъстерен анализ по метода Cluster Variables (групиране на променливи).

Изследвани лица

Емпиричното изследване е реализирано в периода октомври 2014 г. – февруари 2015 г. и включва 252 лица от две целеви групи – студенти от религиозни (N=124) и светски специалности (N=128). Младите хора от първата група имат средна възраст $M=30,61$ при стандартно отклонение $SD=13,70$. От тях: мъже 82 (66,1%) и жени 42 (33,9%); живеещи в София 64 (51,6%), областен град 22 (17,7%), друг град 11 (8,9%) и село 27 (21,8%). Респондентите са представители на традиционните вероизповедания в България – източно православие (N=20; 8,8%), протестантство (N=44; 19,3%), израилтянство (N=11; 4,8%), арменогригорянство (N=10; 4,4%) и ислям (N=39; 17,1%) от *Св. Климент Охридски*, Висшия евангелски институт, Висшето духовно училище *Св. Тривелий* и Висшия ислямски институт³.

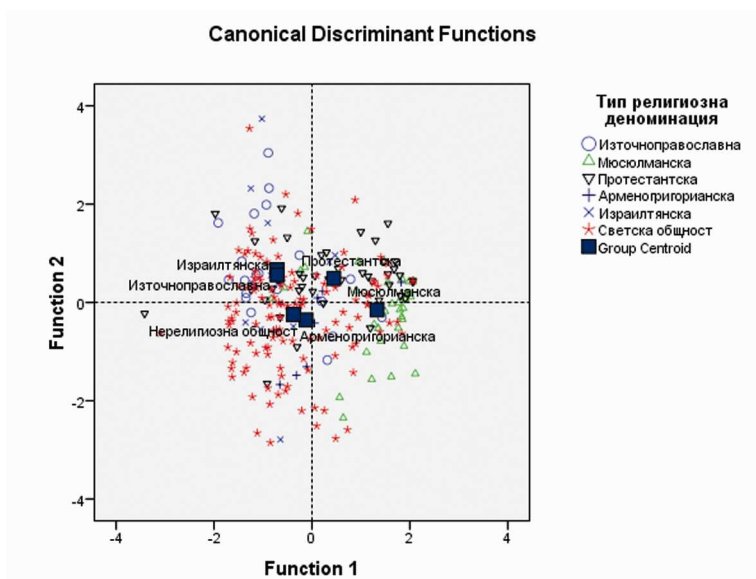
Студентите от светските специалности (средна възраст $M=23,30$; $SD=4,86$) са мъже 42 (32,8%) и жени 86 (67,2%), разпределени по признака *местоживееене* по следния начин: София 96 (75,0%), облас-

³ Поради забавяне на терена на изследването, римокатолическата деноминация не е включена в настоящата публикация.

тен град 13 (10,2%), друг град 12 (9,4%) и село 7 (5,5%). Те учат в различни естествени, обществени и технически специалности (*Информационни технологии в съдебната администрация, Комуникации и информиране, Информационни ресурси на туризма, Информационни фондове на културно-историческото наследство, Реклама, Философия, История, Икономика на транспорта, Автомобилна техника* и др.) в Университета по библиотекознание и информационни технологии, Нов български университет, Югозападния университет *Неофит Рилски*, Висшето транспортно училище *Тодор Каблешков* и др.

Резултати и дискусия

Данните от приложения дискриминантен анализ със зависими променливи *религиозни ценности* и *колективни ценности* и групираща променлива *тип религиозна деноминация* са представени съответно на Фиг. 1 и Фиг. 2. Присъствието на светски студенти в изследването има по-скоро контролни функции.

Фиг. 1. Сходства и различия между отделните вероизповедания по отношение на религиозните ценности

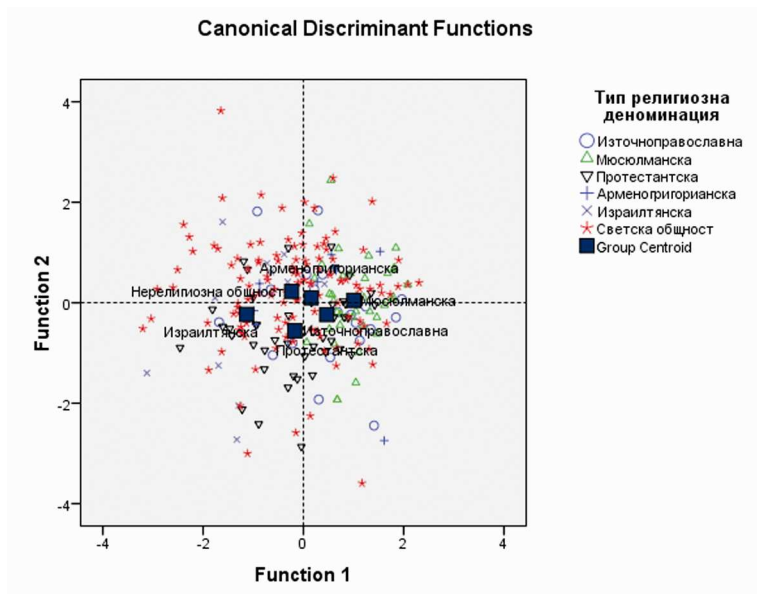
От Фиг. 1 ясно се вижда, че между изследваните групи не се установяват контрастни различия по отношение на религиозните ценности и всички гравитират около средата на координатната система, което вероятно е израз на сходните социални функции на религиозните доктрини да утвърждават моралното единство и колективния идеал на общността (Дюркем 1998). Друго възможно обяснение за близкото разположение на религиозните конфесии в ценностното поле е свързано с процесите на модернизация, секуларизация и идеологически налаган атеизъм от тоталитарната власт в периода 1944–1989 г. сред българското население, което до голяма степен неутрализира религиозните ефекти и придава специфичен облик на съвременната религиозна ситуация в страната (Богомилова 1999; Prodanov 2009). Прави впечатление обаче, че най-голяма е социалната дистанция в нейните ценностни измерения между мюсюлманската (IV квадрант) и израилтянската и източноправославната деноминация, чиито средни стойности се припокриват във II квадрант. Този резултат вероятно се дължи на многовековните исторически страхове на българите християни от прозелитизъм и етнорелигиозна асимилация по време на османското владичество, както и на някои унаследени от миналото негативни религиозни стереотипи към мюсюлманската общност (Назърска 2013), което поддържа социалните бариери между тях.

Протестантската група заема самостоятелна ценностна ниша (I квадрант) поради специфичната християнска етика, която прокламира. Изследванията в областта на социологията на религията разкриват, че през последните десетилетия протестантските и мюсюлманските религиозни движения преживяват световен подем и бързо разширяват сферата си на влияние, защото в най-голяма степен отговарят на екзистенциалните въпроси за човешкото съществуване чрез средствата на трансцендентността (Бъргър 2004). България не прави изключение от глобалните тенденции – след падането на комунистическия режим през 1989 г. в страната интензивно навлизат новите религиозни движения, значителна част от които пропагандират неолиберални протестантски ценности и теология на просперитета (Донкова 2011). При младите български мюсюлмани дори се наблюдава процес на изграждане на нова идентичност, която се базира на ценностите на исляма (Босаков 2009, 2012).

Друга интересна находка от проучването е сходната позиция

на арменогригорианската и светската общност – III квадрант. Като цяло българските студенти изразяват неконвенционални и секуларни нагласи и преследват индивидуални жизнени цели (Гарванова 2011, 2013), което ги разграничава от повечето вероизповедни общности. При арменската група демаркационните граници спрямо другите християнски деноминации и най-вече по отношение на източното православие има своите исторически предпоставки. В тази диаспора се установява процес на вторично подсилване на разликите с православната ортодоксия, за да се избегнат асимилационните процеси в сродна християнска среда, каквато е българската. Тясното преплитане между религия и етничност дава възможност на арменците в България да се изживяват като етноконфесионална общност (Мицева 2001).

Анализът на сходствата и различията между отделните вероизповедания по отношение на колективните ценностни категории сигурност, конформност, традиция и доброжелателност добавя допълнителен щрих към разглежданата проблематика (Фиг. 2).

Фиг. 2. Сходства и различия между отделните вероизповедания по отношение на колективните ценности

Данните от Фиг. 2 показват, че между религиозните субекти не се регистрират полярни различия спрямо колективните ориентации. Установява се също така, че дистанцията между изследваните вероизповедания дори е по-малка при колективните в сравнение с религиозните ценности (Фиг. 1), което с голяма вероятност се дължи на колективистичния и консервативен характер на всички традиционни религиозни доктрини, конкуриращи се за световно надмощие (Богомилова 1999). По-детайлният прочит на данните обаче разкрива, че най-силно привързани към колективните убеждения са мюсюлманската, източноправославната и в по-малка степен арменогригорианската фракция, разположени в дясната половина на координатната система. Първите две вероизповедания се открояват като най-консервативни и в Европейското социално изследване – European Social Survey/ESS, където в третия му рунд през 2008 г. е включена и България (Паунов 2009).

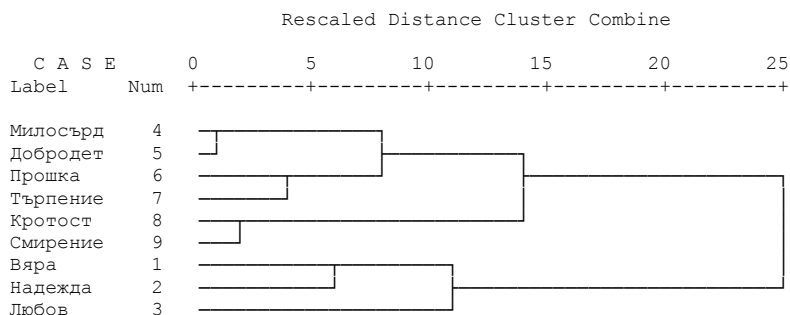
От друга страна, най-гъвкава и отворена към промени е израилтянската, следвана от светската и протестантската общност (вж. лявата половина на графиката). Резултатът за двете религиозни деноминации – израилтянска и протестантска – отново е съотносим с изводите от ESS (Паунов 2009). Докато протестантските движения се свързват с реформаторските църковни настроения и създаването на капиталистическа трудова етика в западните общества (Вебер 1993), при еврейската общност в глобален мащаб протичат динамични тенденции на секуларизация (Сакс 2004). Неслучайно най-значимата дистанция по колективните ценностни оси се демонстрира от израилтянската и мюсюлманската конфесия. При първата група скорост набират процесите на светско рационализиране на религиозното пространство, а при втората явленията са с обратен знак на десекуларизация на светския живот.

На базата на осъществения дискриминантен анализ може да се обобщи, че на нивото на колективното съзнание, чийто носител са бъдещите религиозни лидери в страната – студентите, се отчитат сходни (конвергентни) ценностни параметри, което *доказва първата хипотеза на емпиричното проучване*. Изключение прави единствено по-голямата дивергенция между мюсюлманската и

източноправославната и/или израилтянската група, което има своята културно-историческа обосновка. По-конкретно описание на особеностите на ценностните модели при християнската (източноправославната, протестантската и арменогригориянската), мюсюлманската и светската формация предоставя клъстерният анализ.

H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S

Dendrogram using Average Linkage (Between Groups)

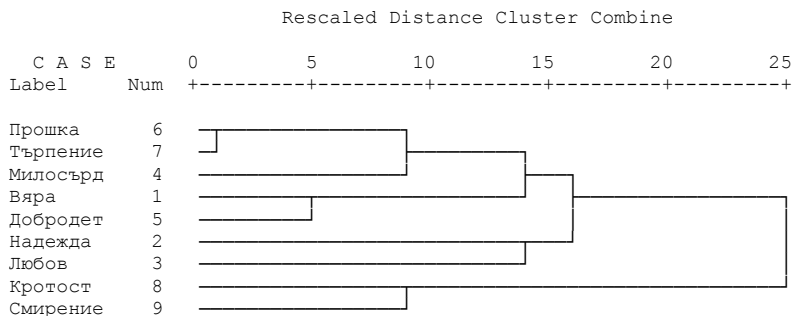

Фиг. 3. Дендрограма на религиозните ценности при християнските духовници

Дендрограмата (Фиг. 3), генерирана от отговорите на християнските духовници, очертава две ясно диференцирани семантични гнезда (клъстери) от религиозни ценности. Първият клъстер е с по-голям обем и се състои от 6 айтема, групирани в три групи от по две смислово близки ценности: А) милосърдие и добродетелност; Б) кротост и смирение и В) прощка и търпение. Вторият клъстер е по-малък и по-хомогенен, но съдържа най-важните ценности на християнската етика – вяра, надежда и любов, които се интерпретират в духовно-нравствен смисъл. Вярата в Бога може да твори и да създава; надеждата е отражението на Божията милост, а любовта е Божията изява на човешките добродетели. Знанията по катехизис са в основа на аксиологичната ценностна система на хората (Коев, Бакалов 2001).

H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S

Dendrogram using Average Linkage (Between Groups)

Фиг. 4. Дендрограма на религиозните ценности при мюсюлманските духовници

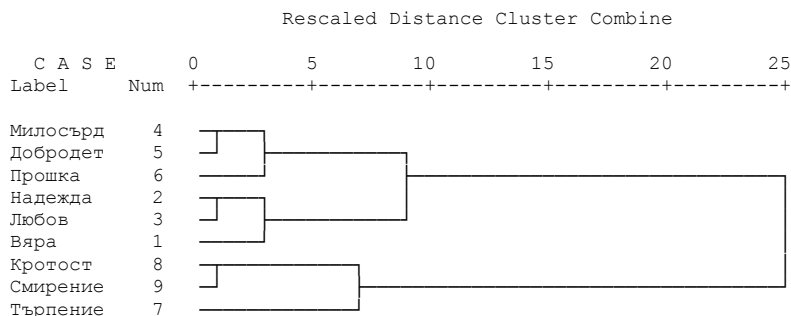
При мюсюлманските духовници, за разлика от християнските им колеги, семантичните групи (семи) са по-тясно преплетени и се наблюдава своеобразно надграждане на клъстерните звена – вероятно израз на по-еднородните доктринални послания в тази религиозна общност (Фиг. 4). Въпреки това прошката и търпението и кротостта и смирението, както и при християнските свещеници, формират общи когнитивни концепти. Триединството между вярата, надеждата и любовта при християнското вероучение обаче се разпада на две подгрупи между вярата и добродетелта и надеждата и любовта, благодарение на семантичната дистанция между добродетелността и милосърдието.

В съпоставка с предходните две вероизповедни съсловия ценностната система при светските студенти се отличава с най-висока степен на диференциация, като в същото време семантичните връзки между отделните религиозни ценности са най-близки (Фиг. 5). Тяхната дендрограма наподобява тази на християнските духовници поради факта, че по-голямата част от българското население се причислява към православието (Преброяване 2011), но разкрива наличието и на специфични ценностни конфигурации. Така например, налице са два основни клъстера, като първият обединява две напълно равнопоставени семи, съставени от по

3 айтема: А) милосърдие, добродетелност и прошка и Б) надежда, любов и вяра. Може да се спекулира, че при студентите от светските специалности фундаменталните християнски ценности вяра, надежда и любов губят строгата си религиозна конотативност и се възприемат в по-хуманистичен и общочовешки смисъл, доказателство за което са близките съдържателни връзки между ценностите в този семантичен конструктор. Вторият самостоятелен клъстер е изграден от 3 религиозни ценности – кротост, смирение и търпение. Тяхната дистанция от другите ценности вероятно се дължи на несъвместимостта им с психосоциалните задачи на младостта, свързани с експанзия, експериментирание и себеразгръщане (Ериксън 1996) и определя ниската валентност на ценностите в тази група (Гарванова, Шапкалова 2015).

H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S

Dendrogram using Average Linkage (Between Groups)

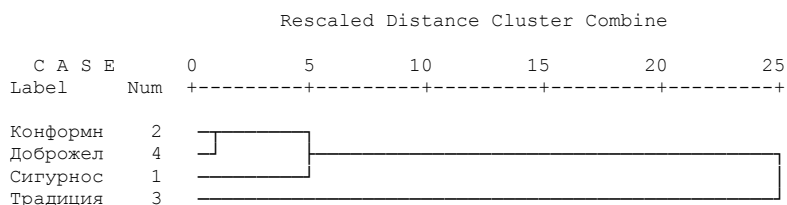
Фиг. 5. Дендрограма на религиозните ценности при светските студенти

Данните на Фиг. 6 също очертават показателни тенденции. По отношение на колективните ценности при християнските свещеници най-силна е семантичната връзка между конформността и доброжелателността, към които на по-следващ етап на кръстеризация се присъединява и сигурността. Традицията заема най-отдалечена позиция – резултат, който изненадва предвид консервативния характер на християнските деноминации (Гарванова

2012) и може да се счита като симптом на кризата на духовните ценности в съвременната ситуация (Гарванова, Шапкалова 2015; Назърска, Шапкалова 2015) или като аспект на трансформационните процеси в ценностната система (Гарванова 2013).

H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S

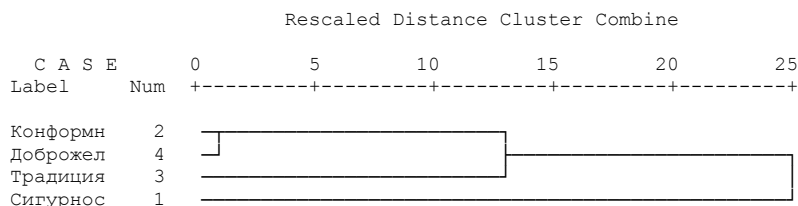
Dendrogram using Average Linkage (Between Groups)

Фиг. 6. Дендрограма на колективните ценности при християнските духовници

H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S

Dendrogram using Average Linkage (Between Groups)

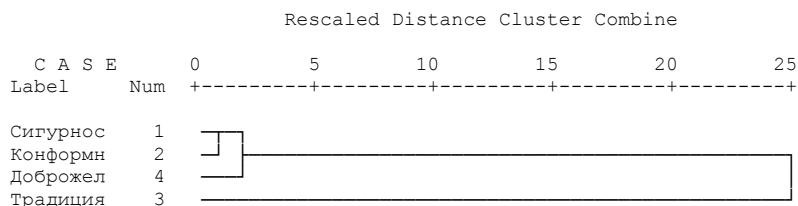
Фиг. 7. Дендрограма на колективните ценности при мюсюлманските духовници

При мюсюлманските, както и при християнските студенти, се формира съдържателно-мотивационно ядро между конформността и доброжелателността, следвани от традицията и на последно място от сигурността (Фиг. 7). Може да се каже, че приоритетната позиция на ценностите, насочени към съхраняване и предаване на нормите на културата, религията и общността разкрива

влианието на религиозната ценностна система върху отношението на мюсюлманите към съвременните ценности и социални практики и очертава социалните дистанции между тях и източноправославните християни (Босаков 2009; Босаков 2012).

H I E R A R C H I C A L C L U S T E R A N A L Y S I S

Dendrogram using Average Linkage (Between Groups)

Фиг. 8. Дендрограма на колективните ценности при светските студенти

Графичната визуализация на данните при светските студенти показва, че в тази група структурно-съдържателният център на колективните ориентации се изгражда от силната спойка между ценностите на сигурността, конформността и доброжелателността, докато традицията остава в маргинална позиция (Фиг. 8). Вероятно, както и при християнската група, интегративната насоченост на тези три ценностни категории лесно се разпознава от изследваните лица, а традицията се изтласква в периферията като конфликтна с някои възрастово-обусловени младежки цели и доминиращи в обществото секуларно-рационални убеждения.

Може да се обобщи, че математико-статистическият анализ описва колективно-религиозните перцепции във всяка изследвана общност и доказва наличието не само на сходни конвергентни, но и на групово-специфични дивергентни модели, с което се *потвърждава втората хипотеза на изследването*. Уловените тенденции обаче засягат по-скоро механизмите на адаптация и социална интеграция, а не толкова проявленията на акултурацията, чийто краен вариант е социалната асимилация – неприложима към социалната онтология на етнорелигиозните общности в страната (Мицева 2001; Тахиров 2014; Загорев, Тахиров 2015).

Изводи и заключение

Реализираното в края на 2014 г. и началото на 2015 г. емпирично проучване целеше да установи ценностните сходства и различия между традиционните религиозни деноминации в България, представени от студенти от източното православие, протестанството, арменогригорианството, израилтянството и исляма (N=124). Включването на студенти от светските специалности (N=128) имаше съпътстваща роля. На базата на получените резултати могат да се направят следните ключови изводи:

1) Регистрират се слаби диференциални различия в ценностното инициране между религиозните субекти, вероятно поради общата социокултурна рамка, наследените религиозни нагласи от тоталитарното минало, колективистичния етос на религиозните доктрини и др. Най-отчетлива е ценностната дистанция между източноправославната и/или израилтянската и мюсюлманската деноминация, което считаме, че е следствие от исторически формираните и твърде устойчиви във времето етнорелигиозни стереотипи, както и на различното предефиниране на съвременния религиозен хабитус при тях;

2) По-важните различия между християнската и мюсюлманската общност се проявяват по отношение на ценностите вяра, надежда и любов. Докато при първата група напълно обяснимо в духа на християнската традиция се наблюдава синкретично единство между тези ценности, при втората група връзките са от друго естество: вярата се възприема по-скоро като добродетелност и демонстрира семантична близост с прошката и търпението, а надеждата и любовта са в по-далечна позиция. При студентите от нерелигиозните специалности християнските ценности се полагат в по-широк контекст, свързан най-вече с милосърдието, добродетелността и прошката.

Въпреки все още несъстоялия се обществен дебат за ролята и мястото на религията в светския живот може да се твърди, че *хармонията (сходството) в различията* е предпоставка, а не препятствие за укрепването на религиозната толерантност, религиозния плурализъм и междурелигиозния диалог в страната, което кореспондира с изследванията на утвърдени специалисти в областта на религиозното познание (Канев 2007; Босаков 2009;

Босаков 2012; Назърска 2013; Велинов 2013; Тахиров 2014; Kanev 2009; Prodanov 2009). Може също така да се прогнозира, че докато в съвременния свят не са малко огнищата на религиозна омраза и фанатизъм, в България разпалването на религиозни конфликти като *сблъсък на цивилизациите* (Хънтингтън 2015) е слабо вероятен процес (Prodanov 2009).

В заключение, бъдещите ни изследователски планове са ориентирани към разширяване на размера на извадката и включването на римокатолическата конфесия, което би допринесло за по-пълното изучаване на особеностите на религиозната ситуация в България в условията на демократични промени от позицията на лидерите на традиционните религиозни деноминации.

Използвани източници

Байчинска, К. 2011: Ценностите на съвременната българска култура. – София: Гутенберг.

Богомилова, Н. 1999: Религията – дух и институция. – София: АИ.

Босаков, В. 2009: Ценностни ориентации на мюсюлманите в България. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 197-217.

Босаков, В. 2012: Религиозното възраждане на мюсюлманите в България. // Кертиков, К., съст. и ред. Българските национални ценности. Статика и динамика в евроинтеграционния процес. – София: ИИОЗ-БАН, с. 284-289.

Бъргър, П. 2004: Десекуларизацията на света: глобален преглед. // Бъргър, П., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: Критика и хуманизъм, с. 9-33.

Вебер, М. 1992: Социология на господството. Социология на религията. – София: УИ.

Вебер, М. 1993: Протестантската етика и духът на капитализма. – София: Хермес – 7.

Велинов, Е. 2013: Междурелигиозният диалог и формите на сътрудничество между държавата и вероизповеданията в Р. България. // Дипломация, № 9, с. 61-66.

Гарванова, М. 2011: Основни жизнени цели, удовлетвореност от живота и ценностна криза при български студенти (сравнителен подход). // Българско списание по психология, № 3-4, с. 77-84.

Гарванова, М. 2012: Изследване на гъвкавостта на ценностната система на студенти богослови в периода 1995-2005 г. // Българско списание по

психология, № 1-2, с. 82-101.

Гарванова, М. 2013: Трансформация в ценностите на съвременния българин. – София: За буквите – О писменехъ.

Гарванова, М., Св. Шапкалова. 2015: Кризата на религиозни ценности в съвременна България. // Назърска, Ж. и др., съст. Хармония в различията. Сборник със студии, доклади и статии от Научна конференция „Хармония в различията“, София, 10.12.2014. – София: За буквите – О писменехъ, с. 27-53.

Донкова, Ж. 2011: Неолибералните протестантски ценности и тяхното разпространение в Европа и България (Теологията на просперитета). // Национално, балканско и европейско: конвергенция и дивергенция на ценности. – София: ИИОЗ-БАН, с. 181-189.

Дюркем, Е. 1998: Елементарни форми на религиозния живот. – София: София – С. А.

Елиаде, М. 1998: Сакралното и профанното. – София: Хемус.

Ериксън, Е. 1996: Идентичност: младост и криза. – София: Наука и изкуство.

Загорев, О., М. Тахиров. 2015: Политико-философски речник. Учебно помагало. – София: За буквите – О писменехъ.

Йотов, С. 2011: Общото и особеното в религиозните ценностни системи на национално, балканско и европейско равнище. // Проданов, В., ред. Национално, балканско и европейско: конвергенция и дивергенция на ценности. – София: ИИОЗ-БАН, с. 166-175.

Канев, П. 2007: Етническа и религиозна толерантност на българските православни свещеници след 1989 година. // Мизов, М., съст. Диалог и толерантност в политиката. – София: Център за исторически и политологически изследвания, с. 352-374.

Коев, Т., Г. Бакалов. 2001: Християнски справочник. – София: Анибус.

Мицева, Е. 2001: Арменците в България – култура и идентичност. // http://www.armenianchurch-russe.com/img/gallery/temp/armencite_v_bulgaria.pdf.

Назърска, Ж. 2013: Религиозен плурализъм. Учебник с компакт диск за студентите от УниБИТ. – София: За буквите – О писменехъ.

Назърска, Ж., Св. Шапкалова. 2015: Криза на религиозните ценности в съвременна България: емпирично изследване сред духовници и миряни (2014). // Назърска, Ж., С. Шапкалова, съст. Хармония в различията. Сборник със студии, доклади и статии от Научна конференция „Хармония в различията“, София, 10.12.2014. – София: За буквите – О писменехъ, с. 54-72.

Паунов, М. 2009: Ценностите на българите: съвременен портрет на европейски фон (по първични данни от European Social Surveys 2008). – София: Стопанство.

Преброяване 2011: Национален статистически институт.

// <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>.

- Сакс, Дж. 2004: Юдаизъм и политика в съвременния свят. // Бъргр, П., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: Критика и хуманизъм, с. 77-95.
- Социология на религията 2014: Научен свят. // <http://www.nauchensviat.eu/soc-/soc-religia-.html>.
- Тахиров, М. 2014: Времена и културно общуване. – София: За буквите – О писменехъ.
- Фотев, Г. 1994: Другият етнос. – София: АИ.
- Хънтингтън, С. 2015: Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. – София: Обсидиан.
- Comşa, M., H. Rusu. 2011: Value Change in Eastern Europe: What is Happening There? // *Studia UBB Sociologia*, vol. 56 (1), pp. 33-61.
- Kanev, P. 2009: Models of Interaction Between Ethno-religious Communities in the Central and East Rhodope Mountains. Does a Uniform Bulgarian Ethnic Model Exist? // Todorova, B., ed. *The Balkans as Reality. Living Faithfully, Living Together* vol. 2. – Sofia: Avangard Prima, pp. 344-355.
- Prodanov, V. 2009: The Coexistence of Christianity and Islam in Bulgaria in the Context of the "Clash of Civilizations". // Todorova, B., ed. *The Balkans as Reality. Living Faithfully, Living Together*, vol. 2. – Sofia: Avangard Prima, pp. 228-246.
- Schwartz, S. H. 1992: Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. // Zanna, M. P., ed. *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 25. – New York: Academic Press, pp. 1-65.

II.
НИВО НА РЕЛИГИОЗНОСТ

СЕКУЛАРИЗАЦИЯ ИЛИ ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЯ: НИВО НА РЕЛИГИОЗНОСТ НА ПРАВОСЛАВНОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ СПОРЕД ДАННИ ОТ ПРАВОСЛАВНИТЕ ХРАМОВИ РЕГИСТРИ (1989–2014)¹

Жоржета Назърска, Светла Шапкалова

Обект на настоящата публикация е религиозната ситуация в България, а неин предмет – нивото на религиозност на населението през последните 25 години. Основна цел е да се изследва нивото на религиозност на православната религиозна общност² в страната през 1989-2014 г. въз основа на нейното религиозно поведение и по-точно – извършването на две от тайнствата, *кръщение* и *брак*. Второстепенна цел е проучването на причините и факторите (политически, икономически, демографски, социални и др.), които определят тенденциите в религиозността на населението.

¹ Първоначална редакция е публ. в: Християнство и култура, 2015, № 9 (106), с. 77-90.

² През последните години бяха публикувани редица проучвания за нивото на религиозност на мюсюлманите и на евреите. Вж. Босаков, В. Идентичност и многообразие на исляма в България. – София: Virtuален център, 2006; Същият. Ислям и модерност. – София: ИвРай, 2015; Ялъмов, И. Етнокултурна и религиозна идентичност на турската общност в България. – София: ВИИ, 2014, с. 282-283; Кънев, Кр. Етническа идентичност, междуетнически нагласи и религиозност. // Барух, Е., съст. Евреите по българските земи. Родова памет и историческа съдба. – София: МЦПМКВ, 2000, с. 60-90; Декало, Ф. Българите в еврейската религиозна и светска общност. // Карамихова, М., съст. „Завръщане“ на религиозността. – София: ЕИМ, 2007, с. 195-204.

Методология на изследването

В съвременните хуманитарни и социални науки е наложена тезата на Питър Бъргър, че постмодерното общество не е вече съвсем секуларно, а проявява тенденции към смесване на секуларизационните с десекуларизационни процеси³. Социологическите изследвания на посткомунистическите държави категорично сочат, че големият религиозен *взрив* в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. бележи спад в края на XX в.⁴ и тези общества се връщат към традиционното си религиозно състояние: Полша отчита силна религиозност по традиция, Румъния – умерена по традиция, Словакия, Словения, Латвия, Унгария, Украйна, Русия, България и Литва – силна по инерция, докато Чехия, Естония и Беларус дават пример по-скоро за нерелигиозност⁵.

В български контекст през посочения период са проведени няколко социологически изследвания. Това от 1992 г.⁶ сочи сравнително висока степен на религиозност (48,5%) в сравнение с комунистическия период (1962 – 35,5%; 1968 – 34,5%; 1986 – 23,6%) и на фона на останалите бивши комунистически общества. Висока религиозност се установява сред мюсюлманите, селяните, жените, по-възрастното поколение (над 50 г.) и сред притежаващите образование под средното.

³ Бъргър, П., съст. Десекуларизацията на света. – София: КХ, 2004; Тейлър, Ч. Разновидности на религията днес. Преосмисляне на Уилям Джеймс. – София: КХ, 2006; Taylor, Ch. A Secular Age. – Cambridge, London: Harvard University Press, 2007; Berger, P., G. Davie, E. Fokas. Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations. – Hampshire: Ashgate, 2008.

⁴ Borowik, I., G. Babinski, eds. New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe. – Krakow: Nomos, 1997.

⁵ Todorova, N. B. Religion in Post-Communist Bulgaria. // Borowik, I., G. Babinski, eds. Op. cit., pp. 163-186; Bogomilova, N. The Religious Situation in Contemporary Bulgaria, and in Serbia and Montenegro: Differences and Similarities. // Religion in Eastern Europe, 2005, vol. 25, № 4, pp. 1-20; Богомилова, Н. Религия, право и политика на Балканите в края на XX и началото на XXI век / Religion, Law and Politics in the Balkans in the End of the 20th and the Beginning of the 21st Century. – София: Изток-Запад, 2005.

⁶ Извършено от НСИ, 1992, анкетно, представително. Вж. Божиков, П. Изследване на религиозността на пълнолетното население в България. // Статистика, 1992, № 4, с. 56-67.

Изследването от 2005 г.⁷ показва сериозен обрат. Като цяло се наблюдават отлив от религиозния бум и профанна религиозност (шокиращ конфликт между показна и същинска религиозност). Най-високи коефициенти на религиозност имат жените, възрастните (над 50 г.), националистите и християндемократите, протестантите и католиците. Европейското изследване на ценностите (European Values Study)⁸ потвърждава тенденциите от 2005 г. за номинална принадлежност към националната културна традиция. Макар повече от половината българи (55,2%) да се самоопределят като *религиозни*, повечето не показват трайни религиозни убеждения и вкоренени религиозни ценности и не демонстрират необходимото религиозно поведение. Откроява се силна секуларна тенденция, характеризираща се с индивидуализъм, агностицизъм и липса на устойчива въцърковеност.

Във връзка със споменатото се оформя и нашата работна хипотеза: ако установим, че през последните 25 г. броят на тайнствата *кръщение* и *брак* сред православните в България расте или се запазва голям, това ще бъде ясен знак за протичащ процес на десекуларизация; ако обаче броят на двете тайнства намалява или се задържа в ниски стойности, ще е налице секуларизационен процес.

Хронологически граници

Настоящият текст изследва последните 25 г., в които се наблюдава повишен интерес на българското общество към дейността на БПЦ и желание да се извършват отделни тайнства. Не са засегнати годините до 1989 г., тъй като в този период комунистическият режим силно деформира религиозния живот и функционирането на църковните институции на християнските общности, вкл. извършването и декларирането на тайнствата *кръщение* и *брак*⁹.

⁷ Извършено от Алфа Рисърч, 2005, представително. Вж. Алфа Рисърч. Религиозност за всекидневна употреба. // Foreign Policy, 2006, № 8-9, с. 40-42.

⁸ Извършено от Евростат, 2008, представително. Вж. Карамелска, Т. Нагласите към религията в България според Европейското изследване на ценностите (2008). // Християнство и култура, 2009, № 4, с. 28-35.

⁹ Вж. подробности в: Методиев, М. Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989). – София: Сиела, 2010.

Описание на методиката

До момента нивото на религиозност на православно население у нас е проучвано от етнологии чрез теренна работа в храмове и манастири¹⁰ и от социолози чрез сондажи или представителни анкетни проучвания. Ние се спряхме на неизползван на практика досега източник, какъвто са храмовите (енорийските) регистри за тайнствата, и на интердисциплинарна методика, която предлагат различни хуманитарни и обществени науки: интервю, теренно наблюдение, работа с архивни документи, документален и статистически анализ. Решихме, че е възможно да установим нивото на религиозност чрез индивидуално теренно проучване. Нашите студенти получиха задача да посетят произволно избран от тях християнски религиозен център, да се срещнат с духовник или храмов служител, след което да проучат де визу храмовия енорийски регистър. За целта те попълваха унифицирани анкетни листове. Впоследствие извадката беше обработена статистически, а емпиричните резултати – представени графично.

От седемте тайнства в Християнската църква кръщението и бракът са едни от най-важните. Без кръщение не може да се участва в нейния живот, а бракът е единственото тайнство, изпълнявано над двама души и водещо до взаимно обвързване на решенията им. Следователно, понеже би трябвало да се извършват над вярващи, наличието им би ориентирало за степента им на религиозност.

Двете тайнства, *кръщение* и *брак*, са свързани в църковно-правната система – едното не може да се изпълни, без да е налично другото. Това подсказва, че резултатите за двете тайнства би трябвало да се намират в правопрпорционална зависимост.

Извършването на тайнствата *кръщение* и *брак* се заплаща в БПЦ. Цените варират според местонахождението на храмовете, като наред с официалната синодална тарифа местните църковни настоятелства определят свои стойности на трепите. Единични са случаите, когато посочените тайнства се извършват безплатно¹¹.

¹⁰ Гребенарова, Сл. Българинът в криза – езичник, християнин или неверник. // <http://liternet.bg/publish5/sgrebenarova/kriza.htm/>; Карамихова, М., съст. „Завръщане“ на религиозността. – София: ЕИМ, 2007.

¹¹ Католическата църква в България извършва безплатно двете тайнства, а вярващите сами преценяват дали да дарят допълнителни средства за храма.

От такава гледна точка нивото на религиозност на православните християни би трябвало да се анализира в тясна връзка с икономическия фактор.

Кръщението и бракът (венчанието) са тайнства, засягащи личността и обществото като цяло и подложени на промяна в постмодерната епоха. Нейният секуларен характер много често превръща *кръщението* от личен акт, подбуден от дълбока религиозност, в действие, направлявано от различни обстоятелства: подражание, необходимост, за да се участва в други църковни тайнства (брак), предпазване от болести, насърчение от роднини, познати или колеги, желание за житейски успех и т.н. Постмодерността засяга и отношението към тайнството *брак*. След 1990 г. религиозното венчание у нас дълго време е възприемано или като екзотика, по-атраaktivна от гражданския ритуал, или като доказателство за връщането към традицията след 45-годишния атеистичен режим¹².

Особености на източниците

Храмовите (енорийски) регистри са документация, задължителна за всеки християнски храм, независимо от неговата деноминация. Обикновено те имат практически характер: дават сведения за текущите църковни статистики и служат за справка при издаване на дубликати на кръщелни или брачни свидетелства. Подредени са хронологично и таблично, водят се ежедневно и представляват уникална база данни за наличието на църковен живот и за състоянието на енорийската общност. Регистри не се водят само в храмове, където не се извършват тайнства¹³. Срещат се и случаи на молитвени места, където подобни регистри са били унищожени от природни бедствия или човешка намеса, вкл. по време на комунистическия режим.

¹² Иванова, Е. Утилитарната сакралност – откриване на поносимостта. // Български фолклор, 1995, № 1-2, с. 102-117; Елчинова, М. Религията: промяна и традиция (Образи на религиозното). // Български фолклор, 1999, № 4, с. 4-14.

¹³ Ставропигиални като *Св. Ал. Невски*, параклиси към затворите или висшите училища и др.

Описание на извадката

След проведените индивидуални теренни изследвания през пролетта на 2014 г. нашите студенти успяха да попълнят по метода на случайната извадка статистически листове за 165 храма. От тях 20 преставляваха откази по различни причини¹⁴, а 56 бяха елиминирани от извадката, поради непълни данни или повторения на храмовете (Табл. 1).

Табл. 1.

Общ брой статистически листове	165	
Брой откази	20	София – 14, малки градове – 7 (Белово, Самоков, Брезник, Мездра, Костенец)
Брой на статистическите листове, годни за обработка	89	Причина – повторения, непълни данни

Извадката се състои основно от храмове на БПЦ в столичния град (28), 11 големи и 17 малки градове, 26 села и 4 манастири. Също така са обработени данните за три храма под управлението на Католическата църква, Старостилната православна църква и Румънската ПЦ (Табл. 2).

Извадката има плътност основно в Софийска, Видинска, Врачанска и Пловдивска епархия. Тя е непълна относно Русенска, Неврокопска, Доростолска, Плевенска и Старозагорска епархия (Табл. 3.).

¹⁴ Отказите да се предостави информация са мотивирани най-често с „конфиденциалност“ или „канонични“ причини, което е несъстоятелно. Те всъщност прикриват небрежност и безотговорност към документацията и архивната работа, липса на електронна архивна система и на дигитализация на храмовите регистри, изгубени книги, страх за разкриване на финансови доходи от трепите, притеснение от „видимостта“ на собствената немара на „Божията нива“ за духовното събуждане на нацията.

Табл. 2.

Храмове на БПЦ в:	Брой храмове	Място
София	28	Стара София – 16; Квартални – 4 (Люлин и Дружба-2); Квартални, бивши селски – 8 (Ботунец, Бояна, Връбница, Сеславци, Надежда, Дървеница, Кремиковци, Горубляне)
Големи градове, вкл. епархийски центрове	11	Ямбол, Плевен, Ловеч, Шумен, Търговище, Враца, Пазарджик, Видин, Монтана, Перник, Кюстендил
Малки градове	17	Дупница, Ботевград, Първомай, Казанлък, Мездра, Ихтиман, Самоков, Етрополе, Копривщица, Трън, Н. Искър, Сливница, Д. Баня, Банкя, Костинброд, Ел. Пелин, Дулово
Села	26	В Софийско – 7 (Г. Малина, Г. Лозен, Д. Лозен, Бистрица, Панчарево, Владая, Мрамор) В страната – 19
Манастири	4	Драгалевски, Черепишки, Добридолски, Етрополски
Храмове на Католическата църква в България	1	с. Малчика
Храмове на Старостилна православна църква	1	София
Храмове на Румънската ПЦ	1	София

Табл. 3.

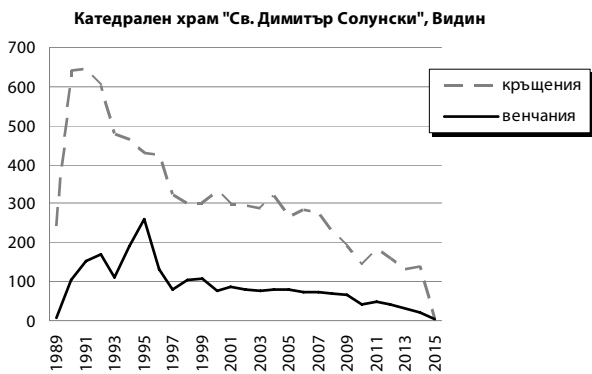
Православни храмове по епархии	Брой храмове
Софийска	58
Варненска и Великопреславска	2
Видинска	4
Врачанска	4
Плевенска	1
Русенска	0
Ловчанска	3
Неврокопска	0
Пловдивска	4
Сливенска	2
Старозагорска	1
Великотърновска	2
Доростолска	1
Общо	82

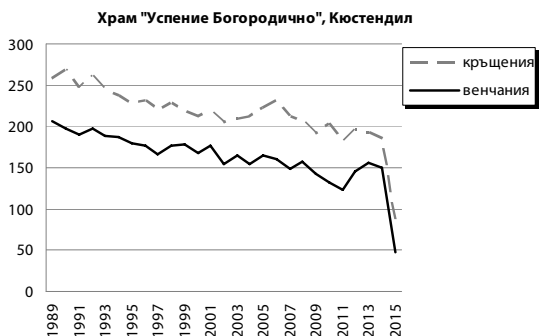
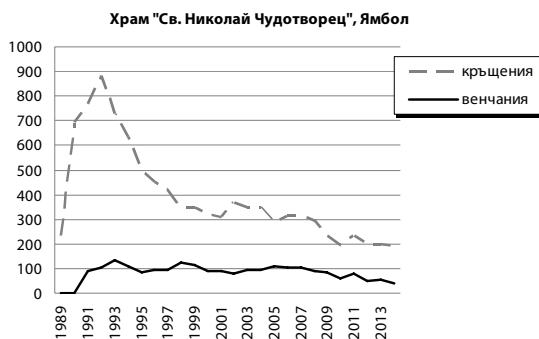
Емпирични резултати от статистическата обработка на данните от храмовете (енорийските) регистри

В следващите редове представяме резултатите от статистическата обработка на данните от храмовете (енорийските) регистри, които сме групирани по населени места и по епархии и сме съпоставили, където е било възможно, с примери от други деноминации.

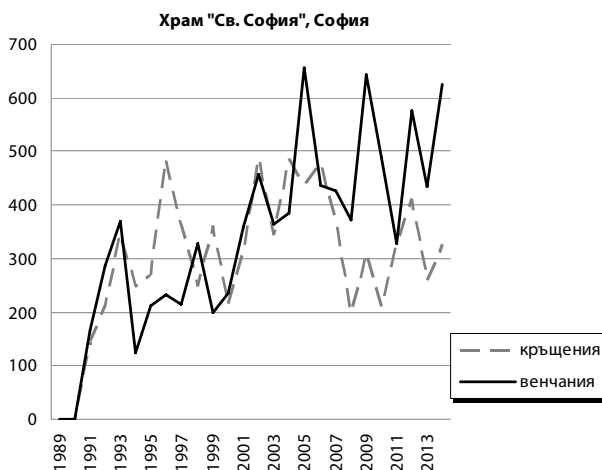
Ниво на религиозност в големите градове. Наличните графики за големите градове в страната налагат два извода. Преди всичко те категорично доказват установения в други изследвания религиозен бум през 90-те години на ХХ в., като особено добре той личи от данните за тайнството *кръщение*.

На второ място, се забелязва наличието на два типа храмове. При първия тип храмове, вкл. митрополитски, се наблюдава видим спад в броя на извършваните тайнства след края на 90-те години на ХХ в. или след 2005 г. Вероятно това се дължи на разнообразни причини: миграциите на населението им (Северозападна България) или упадъка им като икономически и административни центрове (Перник, Плевен и Видин).

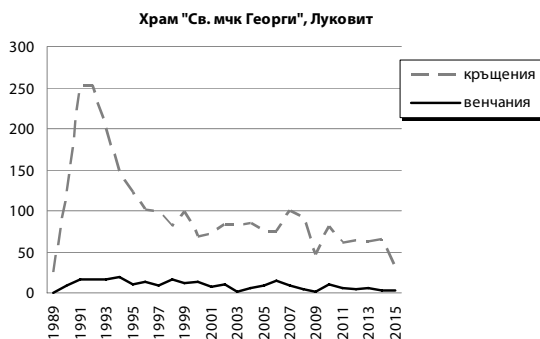
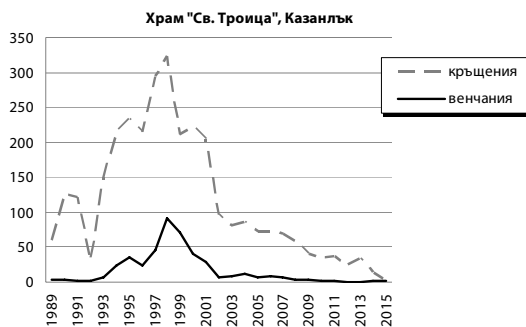

При втория тип храмове обаче не се наблюдава спад в броя на тайнствата, а напротив – относително постоянен брой. Обикновено това са стари и големи църкви, разположени в централната част на градовете, които отговарят на представата за престижност, особено при сключване на тайнството *брак*.

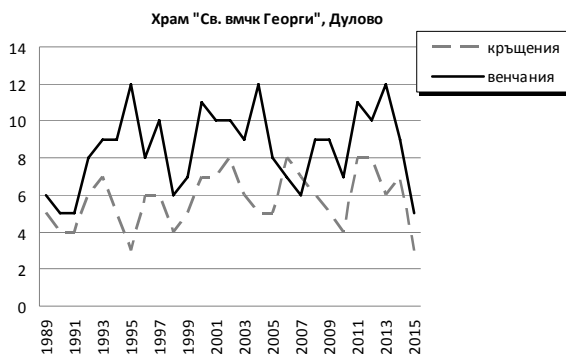
Ниво на религиозност в малките градове. В малките населени места са видими същите процеси, както в големите градове. Тук доминира онази група храмове, която се характеризира със значим спад на броя тайнства след началото на XXI в. Най-засегнато от този процес е тайнството *кръщение*. Обяснение за констатираната секуларизация може да се потърси в отрицателния годишен демографски прираст на населението, в емиграцията на млади хора или в икономически трансформации¹⁵.

¹⁵ Например в Тетевен средногодишният темп на намаляване на населението за

2001–2011 г. е -1,43%, наблюдава се неговото застаряване, от 2009 г. има свиване на производството на промишлените предприятия и спад в броя на заетите лица с 15%. Вж. <http://www.teteven.bg/images/stories/documents/Obqvi/OPR/OPR_Teteven_Final_Draft_27_11_2013.pdf>

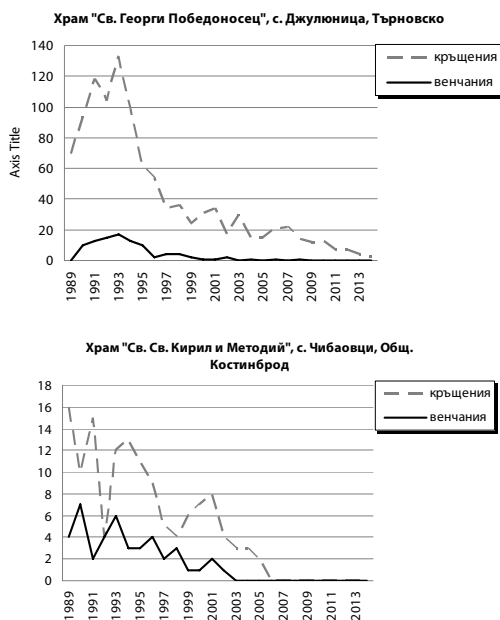
Същевременно се открива група храмове, при които ясно личи десекуларизационен процес, т.е. запазване на относителния брой на тайнствата през годините и дори увеличаване на числеността им след 2009–2010 г. Причини за тези индикации на подем на религиозността могат да се търсят както в работата на някои локални звена на националистически формации¹⁶, така и в активността на местното духовенство.

Ниво на религиозност в селата. Статистическите листове показват твърде малък брой тайнства, извършвани в селските хра-

¹⁶ Част от дейността на ВМРО-Костинброд е свързана с местните храмове, където се извършват молебени, помени, откриват се паметни плочи, почистват се войнишки паметници.

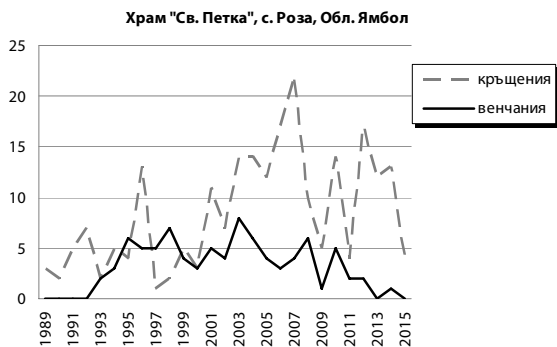
мове, и еднозначна тенденция за намаляването им до абсолютен минимум. Това може да се обясни с обезлюдяването на населените места, с липсата на млади хора, особено в планинските селища и отдалечените от общинските центрове, и с недостига на свещеници в някои от епархиите, което налага храмовете да не се отварят или да се обслужват само на големи празници¹⁷. Наред с реалната опасност за изчезването на тези духовни центрове, това рефлектира върху религиозността на местното население – заради липса на адекватно духовно обгрижване, то търси храмовете на съседни градове или изобщо не извършва споменатите тайнства.

Независимо от общата тенденция, има индикации за десекуларизационен процес в села, които през последните десетилетия се превръщат от периферия на големите градове във вилни зони и мес-

¹⁷ Показателна е статистиката за Великотърновска епархия. Вж. Беров, Хр. Църковно устройство на Великотърновска епархия като юридическо лице – местни поделения, кадрови състав и здравно и социално осигуряване. // Християнство и култура, 2015, №3, с. 50-51.

тоживелища на заможни собственици (с. Герман, Софийско), в туристически центрове с развити хотелиерски услуги или в предпочитано място за провеждане на сватбени тържества (с. Арбанаси).

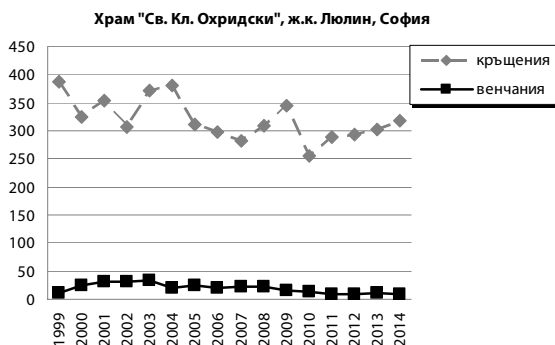
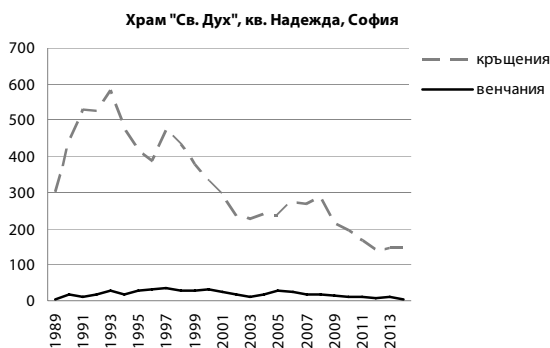
Ниво на религиозност в едно и също населено място. Статистическите данни от енорийските регистри показват и нивото на религиозност в едно и също населено място. София и прилежащите ѝ села, някои от които вече квартали на града¹⁸, представлява интересен пример като най-голям български град (в момента около 2,5 млн. души), с най-интензивни вътрешни трудови миграции през последните 20 години и най-много действащи православни храмове. Тя е средоточие на културни и религиозни институции и място за живеене на хиляди нови заселници, пренасящи религиозните си традиции от провинцията.

И тук се открояват няколко тенденции. На първо място, навсякъде е видим т.нар. религиозен бум от началото на 90-те години на XX в. На второ място, в мнозинството храмове се установява видим спад на броя на извършените тайнства след края на 90-те години на XX в. или от 2005 г. насам. Те са разположени както в градския център, така и в селата около града.

Особено показателни в това отношение са статистиките от храмове в крайните квартали на София – бивши села (*Надежда, Обеля*) или *модерни спални*, където в момента живеят част от пришълците от провинцията (ж.к. *Люлин*) и където може да се предположи по-високо ниво на религиозност.

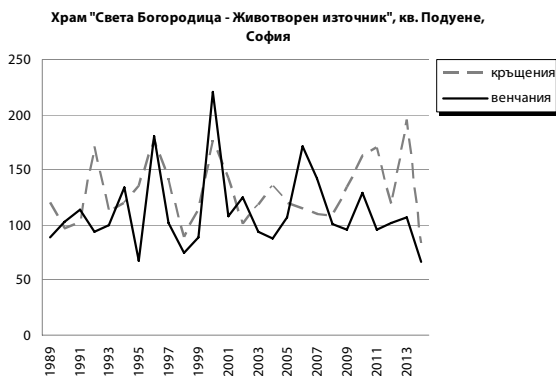
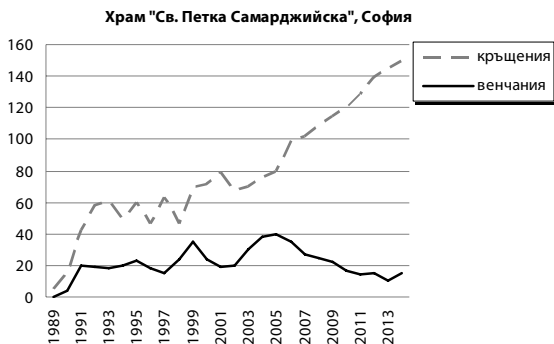
¹⁸ Тук няма да коментираме цялата Софийска епархия, която е една от най-обширните в страната.

Според нас, тази негативна тенденция се дължи на причини от общ характер: демографски преход, емиграция на населението в чужбина, икономическа криза, промяна на традиционния модел на семейното домакинство, спад на брачността и раждаемостта. Може да се добавят и някои специфични за столицата фактори: анонимността на големия град, липсата на време, ежедневиият стрес. Въпреки това, не трябва да се изключи неефективната работа на бялото духовенство в конкретни храмове, което не успява да отговори на нуждите на съвременната епоха, не се старее да катехизира вярващите от всички поколения и е комерсиализирало своята професия, вместо да я приеме като призвание и служение.

Контрастна картина представлява втора група храмове в София и Софийско. В техните статистики не се забелязва спад, а напротив – кръщенията и венчанията са обект на постоянен интерес, техният брой е постоянен или дори расте. Те са разположени в градския център (*Св. Петка Самарджийска*), но и в периферията (кв. Подуене);

имат дългогодишни традиции (кв. Кремиковци), но и са основани наскоро. В тях служат както много, така и малко на брой свещеници. В някои от тях таксите за тайнствата са високи, а в други – по-ниски.

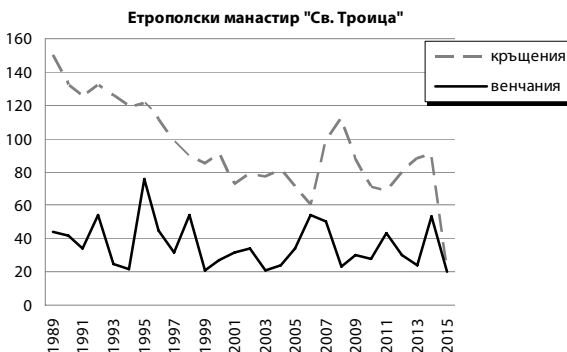

Ниво на религиозност – перспективата на манастирите.

Макар в нашето изследване статистиките за манастирските храмове да са малко на брой, те дават добра сравнителна перспектива. Част от тях показва индикации, че в определени епархии се спазва утвърденият православен модел: тайнствата се извършват главно в църквите за сметка на манастирите, понеже черното духовенство пребивава повече в молитва. Това се отнася до манастирите с малобройно братство, без добра инфраструктура и условия за туризъм.

Друга е обаче ситуацията в манастирите, начело на които през последните години застават енергични игумени със стопанска визия и желание да превърнат своите обители в притегателен център за миряните и дори в туристически средища. Там се установява извършване на много тайнства, като на практика те поемат немалка част от дейността на енорийските църкви и в определени региони играят компенсаторна роля по отношение съхраняването на религиозността.

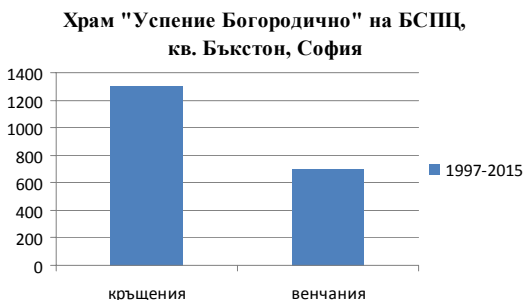
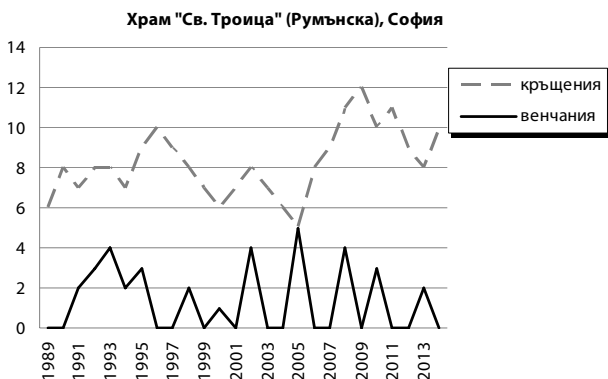

Ниво на религиозност – сравнение с други християнски изповедания и църкви. Сред нашите анкети попаднаха и няколко, ориентирани в динамиката на тайнствата в храмове на другите изповедания. Макар в част от тях секуларизацията също да е в ход (католически храм в с. Малчика), в други се забелязва обратният процес (храмовете на Българската старостилна православна църква¹⁹ и храмът на Румънската православна църква в София). Със сигурност част от православните християни предпочитат да извършват именно там своите тайнства *кръщение и брак*.

¹⁹ БСПЦ се намира в схизма с БПЦ от 1968 г.

Общи тенденции. В заключение проверихме работната си хипотеза, като сумирахме всички данни от проучените от нас статистики на енорийските храмове в страната. Получените резултати показват, че след сериозния интерес към тайнството *кръщение* през 90-те години на XX в. в момента има трайна тенденция към спад.

Напротив, при тайнството *брак* се установява постоянен тренд и дори напоследък слабо увеличение. Това може да се дължи както на навлизането на първото *кръстено* поколение след промените в младежка възраст и желанието му да стигне да свето венчание, така и на други причини: битова религиозност, връзки с окултизъм и мистицизъм, нужда от себеутвърждаване в бизнес и семейна среда.

Заклучения

Настоящата публикация не претендира за изчерпателност, представителност и широка обхватност, тъй като е резултат от емпирично теренно и документално изследване с количествени методи на енорийски регистри от случайна извадка православни храмове²⁰. Въпреки това, то дава основания да се направят няколко основни заключения.

По безспорен начин се установява наличие на секуларизационен процес – видим и сериозен спад в броя на кръщенията и по-слабо забележимо намаляване на броя на венчанията. Наблюдава се обратнопропорционална зависимост между тайнствата *кръщение* и *брак*, която може да се обясни с наличието на битова религиозност, т.е. извършването на двете тайнства е плод не толкова на вътрешна духовна необходимост, а на външни причини.

²⁰ За да бъде проучено цялостно нивото на религиозност на православно население у нас, би трябвало да се приложат и качествени методи, които да установят притежаването и четенето на Библията, реалното спазване на постите, практикуването на изповед и причастие и т.н. Засага у нас не е проведено подобно изследване.

Независимо от горните констатации, секуларизационният процес не изглежда необратим и драстичен, а протича с плавни темпове и може да бъде овладян. Примери за това се откриват във всички населени места, в енорийските и манастирските храмове. Фактори, улесняващи секуларизацията, са: демографските процеси (раждаемост, миграции, трансформация на традиционния модел на семейно домакинство); икономическите трудности (стопанска криза, безработица); социалните промени (спад на престижа на религиозното, индивидуализъм, аномия); културната среда (чужди влияния, глобализация). На енорийско равнище не бива да се подминават високите такси за църковни треби в някои храмове и неефективната дейност на немалка част от енорийското духовенство.

Сериозен фактор, който може да противодейства на секуларизацията и евентуално да създаде условия за десекуларизация, е активността на храмовите настоятелства и на бялото духовенство. Той обаче е още на хипотетично равнище и е слабо забележим в обществен план. Други фактори, които носят потенциал да предпоставят десекуларизационен процес, са дейността на манастирите и черното духовенство, развитието на туризма, урбанизацията и градското планиране.

РЕЛИГИОЗНИ СИМВОЛИ И РЕЛИГИОЗНОСТ НА ПРАВОСЛАВНИТЕ БЪЛГАРИ (СРЕДАТА НА ХХ – НАЧАЛОТО НА ХХІ В.)¹

Жоржета Назърска, Светла Шапкалова

Увод

Религиозните символи имат несъмнена роля в процеса на конструирането на всяка религиозна идентичност и могат да служат като маркер за нейното наличие и трансформации. Най-често религиите използват различни типове символи – материални (предмети, облекло, сгради, свещени места, местности и др.) и нематериални (знаци, кодове, цветове, изображения, числа, имена, жестове, действия и др.). Религиозните символи могат да бъдат също така автентични – свързани с присъщите вътрешни идеи и правила в една религия, както и мними (ерзац, псевдо) – провокирани от секуларно мислене или лаическа религиозност².

Основна цел в статията е да се изследват структурата и нивото на религиозност на няколко поколения православни българи – родените през 10-20-те години на ХХ в. в сравнение с родените през 40-90-те години на ХХ в. В нея се анализират резултатите от емпирично качествено изследване, проведено през 2015 г. под формата на 75 дълбочинни стандартизирани интервюта на случайна извадка респонденти, различни по пол, възраст, месторождение и образователен статус.

¹ Доклад, изнесен на VI Научна конференция *Религиозните символи като послание*, организирана от НСРОБ, Вършец, 21-23.10.2016.

² Елиаде, М. Религиозна символика и остойността на страха. // Панорама, 1991, № 3-4, с. 14-22; Същият. Образи и символи. Размисли върху магическо-религиозната символика. – София: Прозорец, 1998; Беноа, Л. Знаци, символи и митове. – Враца: Одри, 2000; АВС на етнологията, т. 2. – София: УИ, 1999.

В настоящата статия изследваме религиозността на родените през 10-20-те години на ХХ в. според спомените на техните по-млади близки (деца и внуци). Вземаме за ориентир използваните от тях *религиозни символи*, свързани с упражняването на култа (икони, кандила, свещи, нашийни кръстове, религиозни календари и книги) или с ритуални храни (козунаци, великденски яйца, коливо, обредни хлябове и др.), приготвяни по време на празници, задушници, опела и пр. Използването и почитането на *религиозни символи* сравняваме с *религиозните практики* на тези хора – посещение на храмове, участие в литургии и празници, отправяне на молитви.

Религиозността на родените през 40-90-те години на ХХ в. изследваме с въпроси, отнасящи се до друг тип *религиозни символи* – свързаните с упражняването на култа сувенири (молитвени броеници, икони, светена вода, гривни, медальони, кръстчета и др.) и със свещените книги (религиозна литература). Използването и почитането на *религиозни символи* сравняваме с *религиозните им практики* – посещение на храмове и манастири, общуване с духовници, участие в тайнствата брак и кръщение.

Основните проблеми в изследването са: дали използването на *религиозни символи* е маркер на високо ниво на религиозност или, напротив, показва лаическа религиозност или дори липса на такава и наличие на консуматорска нагласа (стремеж към материално благополучие); дали традицията за използване на *религиозни символи* е съхранена при младите поколения или тя търпи промяна под натиска на социалната среда.

Изхождаме от следната работна хипотеза: при висока степен на религиозност очакваме широко използване на религиозните символи, визуализация в общественото и частното пространство, вкл. на тялото, а при ниска би трябвало да се установи ограничено използване (неизползване) на религиозните символи, липса на визуализация (невидимост) в общественото и частното пространство, вкл. на тялото; натоварването им с други значения.

Имаме предвид и някои особености на изследваните целеви групи. Поколението, родено и формирало се до 1944 г., е било обект в ранната си възраст на почти тотална катехизация от семейството, училището и БПЦ. При него се предполага устойчива религиозност, въпреки последващото действие на атеистичната

пропаганда. Някои от родените през 40-70-е години на ХХ в. са били кръстени като деца, но като цяло животът им е преминал в ограничаващите рамки и забранителни режими на публичните институции (средно и висше училище, армия, служебна среда, партийни и казионни организации). Тук би трябвало да се очаква прекъсване на религиозната традиция, вкл. на разбирането и употребата на *религиозни символи*.

Религиозност на старото поколение

Използване на религиозни символи. Нашите респонденти посочват, че сред близките им религиозни са били техните баби (32,2%), майки (24,2%), дядовци (10%), бащи (6,7%), лели (2,2%), дъщери (2,2%). Срещат се и отговори – всички вкъщи (16,7%) или никой (5,6%). Тази структура съвпада с други източници, които утвърждават, че бабите и майките са били доста свободни в упражняването на култа, бидейки предимно домакини и нечленуващи в казионни организации, освен в ОФ, докато работещите мъже рядко са експлицирали религиозността си, предвид своята зависимост от казионните структури и БКП.

Младите подробно, с респект и отчасти с умиление описват какво е било отношението на възрастните им роднини към религиозни символи като *иконите, иконостасите и кандилата*. Само пет интервюирани потвърждават, че в домовете им не е имало икони, иначе за мнозинството наличието им е подразбиращо се, дори понякога се споменават иконостаси. Изображенията са предимно на Христос и на Св. Богородица, по-рядко на отделни светци: *имахме иконостас и кандило, това за нас беше свещено място* (47)³; *Св. Богородица, Исус Христос и голям иконостас, на който имаше голям свещник, който се пали по празници и се казваха молитви пред него, докато се коленичи* (38); *вкъщи, когато ни идваха гости, сме крили икони* (70)⁴. В някои домове кандилата не се гасят (5, 69), в други – се палят само на празник и в памет на мъртвите:

³ Тук и по-нататък този номер бележи поредността на интервюто.

⁴ Интересен е случаят със семейство на атеисти (12), което се сдобива с икона от служител на Държавна сигурност и я съхранява вкъщи, макар никога да не я ползва с религиозна цел.

палеше се всяка неделя, сутрин рано, и на празници (28); на всеки празник се прекадяваше дома ни с тамян (5, 27).

Респондентите съхраняват спомен, че техните възрастни роднини се молят редовно пред иконите – сутрин и вечер (7), преди пътуване и за здраве (56): *Още помня дребничката ѝ, облечена в черно, фигурка, когато вечер, преди да заспи, шептеше молитвите си пред запаленото кандило в ъгъла, прекръстваше се..., целуваше една малка иконка и чак тогава лягаше да спи (5); сутрин и вечер мама се молеше, научи и нас: Свети Отче, свети, крепки, помилуй нас! Преди всяко ядене казвахме молитва. (47); баба ми се молеше всеки ден – сутрин и вечер, когато сядахме на масата да вечеряме (48).*

Респондентите разказват и ритуалната (обредната) храна, използвана от техните близки като *религиозен символ*. В интервютата се описва спазването на едnodневни и многодневни пости от възрастните: *постеше в сряда и петък (56); спазвахме стриктно пости (47); стриктно спазваше дългите пости за Великден, Коледа..., никога не ни насили да ги спазваме, но постните ѝ ястия бяха толкова вкусни, че знаехме – щом на трапезата се заредят постни ястия, значи приближава някакъв голям празник (5).* Ритуалната храна се приготвя задължително, особено за възпоменателни церемонии: *на помен от годишнина на дядо ми приготвяше риба (56); винаги разнасяше жито, хляб, вино и мед (56); приготвяше се храна за раздаване за Бог да прости на починалите (9).*

Използването на религиозни символи от старото поколение ясно личи и от практиката му да чете свещените книги. Според събеседниците ни, техните близки често и постоянно общуват с библейския текст: *една стара Библия винаги стоеше на масата в стаята на баба и дядо (5); винаги знаеше къде с цитати от Библията, къде със свои думи да утеша съседката, загубила съпруг (5).* Те си служат и с друга религиозна книжнина, независимо че са катехизирани и познават добре празничната система: *закупуването на църковно календарче в дните преди Рождество Христово беше нещо, на което много държеше, то беше неотменима част от нагласата ѝ за големия празник (5); тя знаеше празниците наизуст (66).* Описани са случаи на неграмотни вярващи, които дори наизустяват религиозни текстове: *не сме чели вкъщи, мама беше*

наизустила и ни декламираше или пееше (47)⁵.

Религиозни практики. Описаните дотук употреби на религиозните символи могат да се сравнят с религиозните практики на вярващите. Младите акцентират върху степента на религиозност на своите близки: *баба ми беше изключително набожен човек... тя вярваше в Бог и търсеше отговор на много свои въпроси, съмнения и прошка за свои прегрешения в молитвите си към него (5); вярата ѝ беше силна и чиста, от нея тя черпеше сила (5).*

В интервютата се посочват регулярните им посещения в храма, където те водят и своите внуци: *неделната литургия беше нещо свято за нея и тя не пропускаше, независимо от времето навън или някакви болезки (5); баба ми имаше няколко приближени приятелки, [...] с които заедно ходеха на църква (48); като деца ни водеше на църква на Разпети петък и на Великден (56); ходеше на църква всяка неделя, защото вярваше в Бог. Молеше се винаги и палеше свеци (6). Възрастните общуват постоянно с духовници и ги търсят за треби: на Йордановден викаше поп да ръси дома ни (56). Те се уповават на религиозния морал и учат по-младите да го спазват: *напътствал е всички да вървят по Божия път (40). Неслучайно във всяко второ интервю са цитирани или Божиите заповеди: *Не кради! Не лъжи!*, или ценности като честност (37, 68), справедливост (17), почтеност и смирение (16), които възрастните държат да предадат на по-младите.**

Мнозинството респонденти говорят с уважение за религиозните практики на близките си и подчертават, че те се приемат от околните без присмех или неуважение: *беше си създала името на черковен човек и не помня някой да се е опитал да я иронизира, подиграе или по някакъв начин да ѝ попречи да ходи на църква (5). Само в няколко интервюта се споменава за подигравки от съквартилци или за негативно отношение в семейството: *хайде църкварките тръгнаха (69); нямаше разбиране от дядо ми, който постоянно ѝ се караше (66).**

⁵ Един респондент разказва за майка си, която е кръстена в детството си от баптисти, но семейството ѝ забранява да посещава сбирките им. След десетилетия, когато внучката ѝ става протестантка, тя се връща към евангелизма. Тогава се проявява интересът ѝ към религиозната книжнина: *беше чела три пъти Библията и четеше евангелска литература (4).*

Религиозност на средното поколение

Използване на религиозни символи. Респондентите описват своите родители, родени в края на 30-те–нач. на 40-те години на XX в., като рядко боравещи с *религиозни символи* – те не носят нашийни кръстове и не приготвят ритуална храна на задушници. Това съвпада с тяхното ниско ниво на религиозност – невинаги спазват пости, рядко посещават храмове, не четат религиозна литература (57, 73, 76). Един от интервюираните разказва, че след 1989 г., когато майка му става протестантка и основно променя отношението си към религиозните символи, вече престава да почита икони, да пали кандило, да боядисва яйца, да пали свещи, да носи нашиен кръст, но започва да чете религиозна литература (26).

Религиозни практики. Повечето запитани потвърждават, че изборът на средната генерация е да затвори религиозността си у дома: *не показваха своята религиозност явно* (18). Може би това е една от причината техните деца да не са наясно с *религиозните им практики* и да не могат да обяснят мотивите за *религиозното поведение* на своите родители. Интересна е материаличната интерпретация, дадена от дъщеря атеистка за *религиозната практика* на нейната майка. Според нея, тя спазвала постите по принуда, понеже у дома изобщо липсвала месна храна; ходела на църква, защото *това за мама беше почивката ѝ*; правела помени, тъй като вярвала, че така ще омилостиви починалите и ще успокои собствената си гузна съвест; не носела кръстче, защото била бедна (65).

Религиозност на младото поколение

Използване на религиозни символи. Религиозността на младата генерация ясно се разпознава в използваните от нея *религиозни символи*. Нашите събеседници утвърждават, че често и масово купуват религиозни сувенири⁶, но отговарят неопределено

⁶ Малцина казват: *не купувам, защото не съм сигурна, че парите ще бъдат използвани за добри цели* (15).

но относно техният асортимент: *купували сме по нещо за спомен* (70)⁷. В няколко интервюта все пак се споменават: *икона, кръст и вече по-модерни сувенири като магнитче, гривна, светена вода* (71, 4); *икона* (75); *броеница* (73); *гривнички* (57); *книжки и брошури* (56); *кръстчетата и икони* (14, 37, 47, 48); *осветени икони* (46); *картички* (3); *иконки, гривнички, бутилки със светена вода* (26); *дървени, глинени, и днес стоят до иконите* (5). Сувенирите са предназначени за подарък на близките или за собствена употреба (67).

Две трети от интервюираните споделят, че четат религиозна литература, уточнявайки обаче, че *всъщност са чели в миналото, включително като деца; четат рядко; разглеждали са Библията; започнали са я, но не са я дочели*. Тази повърхностна представа се допълва от тяхната мотивация. За минимална част от събеседниците тя е религиозна (*учи ни как да живеем правилно* б2); за мнозинството е лаическа – любопитство, желание на родител, научен интерес, за отмора (45), нужда от размисъл (71), успокоение и защита (1). Съдържанието на посочената религиозна литература също така убеждава в слабата религиозност на нейните мними читатели, които свидетелстват, че имат поглед върху всякакви църковни книги, или Библията (Детска Библия, част от Библията и Новия Завет), или житията на светците, или религиозни брошури, псалми, църковни календари. Наред с тези православни четива обаче обикнати са съчиненията на Дънов, трактати за тибетския будизъм и юдаизма, брошури на протестантски църкви и на Свидетели на Йехова, атеистични памфлети. Посочените респонденти, кръстени и по собствените си признания вярващи, си набавят религиозна литература предимно от нерегламентирани места: светски книжарници, електронни библиотеки, подаръци от роднини, преподаватели и религиозни институции, заемане от познати. Източници, като магазини в храмове и манастири или църковни библиотеки, са им почти непознати като местонахождение и възможност. Единици са онези, които ползват домашната си, наследствена библиотека. В този пълен хаос в предпочитанията лип-

⁷ Обикновено пред манастирите се предлагат мед, мармалади, билки, лакомства, евтина, нискокачествена и кичозна кинкалория. Тези „сувенири“ нямат религиозно съдържание и предназначение, а могат да задоволят единствено консуматорските нужди на масовата публика.

сват базови заглавия и най-вече знание на потенциалните читатели от къде и от кого да си ги доставят. Една трета от интервюираните отговарят, че не използват религиозна литература, понеже: *не чета изобщо книги* (43); *нямат време* (17, 39), *неразбираема е* (58); *не е необходима* (57); *защото не съм дълбоко вярваща, вярвам по мой си начин* (68); *не се смятам за толкова религиозен* (21, 27); *нямат желание и интерес* (32); *не ми е интересна* (9); *на млада възраст съм прочела всичко, което ме интересува* (24); *вярата не идва от книгите, всеки я носи в себе си* (18).

Религиозни практики. Откриващата се чрез анализ на *религиозните символи* ниско ниво на религиозност на младата генерация се потвърждава от нейните *религиозни практики*.

На въпроса колко често посещават храмове представителите ѝ отговарят: рядко (45,3%), на празник (28%), никога (13,3%), постоянно (9,3%) и често (4%). Възърковени сред тях са само 9,3%, от които 10,8% са силно или умерено вярващи, а 89,2% имат аморфна религиозност. Невъзърковени са останалите 90,7%, от които 13,3% са атеисти и 77,3% са битови християни. Мотивацията им да посещават молитвени места е изцяло лаическа: *удоволствие е за мене* (65); *аз не съм черковница. За мен вярата е да спазвам Божиите заповеди [...] но без християнско учение* (47); *често след съм и когато искам да ми се сбъдне някое желание* (68); *само в началото след 1989 г., когато беше забавно и ново* (53). Не са редки случаите, в които респондентите не посещават храма, но общуват със свещеници, даже един от тях твърди, че е християнин, но никога не е кръстен.

По подобен начин младите обясняват посещението си в манастири. Пилигримските подбуди са водещи само за 29,3% от тях – отиващите за молитва (24, 25, 59) и курбан (69). Преобладаващи обаче за всички останали са лаическите мотиви. Първенство държи пътуването с познавателна цел, като към музейни институции или паметници на културата (30,7%): *разглеждам и научавам нещо ново* (53, 74), *от любопитство* (15, 27, 42, 43, 64); *там се пише историята на народа ни* (65). Не уточняват своята мотивация 20%. Всъщност част от тях се намират под влияние на екстрасенси и окултна литература и са последователи на източни религии. Затова те търсят в манастирите *успокоение и релакс* (4, 13, 16); *получават уникална енергия* (16); *там се чувствам пречистена и обнове-*

на (65). Останалите събеседници (16%) пътуват до манастирите на екскурзия (*разходка на чист въздух* 19), или изобщо не ги посещават (4%). Само един респондент разказва за свои постоянни пътувания до Троянския и Рилския манастир, дори за семейно поклонничество в Израел⁸ (75).

Наред с това обаче преобладават различни синкретични примери: пилигрими, които посещават манастирите, но не общуват с монасите там, не споменават за поклонение пред чудотворни икони и свети мощи, нито за дарения.

Общуването с духовници също не е разпространена религиозна практика за младото поколение. 68% от интервюираните от тази възрастова група не познават и не контактуват със свещеници или монаси, 12% отговарят, че имат взаимоотношения с тях, единствено защото са техни семейни познати, приятели, съседи или роднини; 6,7% го правят инцидентно. Само 12% постоянно общуват с духовници, като за малка част от тях целта е изповед. Срещат се и отговори, като: *не общувам, въпреки че познавам* (45); *те са измамници* (32).

Младата генерация е засегната сериозно от секуларизационния процес. Това показват и отговорите на въпроси, свързани с практикуване на основните тайнства. Според респондентите, те са решили да кръстят своите деца главно по лаически причини: *да ги пази Бог и Богородица, ангелът хранител* (49); *защото сме християни* (7, 27); *искам да са християни* (54); *Господ да ги закриля* (37); *така е редно и религията ни го изисква* (23). На второ място се нарежда суеверието, преплетено с окултни вярвания: *да им върви* (4); *вид енергийна защита* (16); *да спре да боледува* (26). Едва на трето място идват религиозните аргументи: *врата към Царството Божие* (49); *за да живее с Господ и той да го закриля* (62). Интересно е да се отбележи наличието на нов тип религиозност. Сред 31-те родители без църковен брак, които са кръстили децата си (3, 4, 5, 7, 17, 21, 22, 23, 27, 59, 61, 64, 68, 70, 74), има две категории. Първата е на тези с граждански, но без църковен брак, които са се съобразили с волята и внушенията на своите възрастни ро-

⁸ Той споделя, че посещава храма често, общува със съсед духовник, кръстил е и трите си деца, чете религиозна литература.

дители. Втората е на съвсем млади хора, които имат фактическо съжителство, без граждански или църковен брак. Показателни за религиозността на поколението са обясненията на родители с църковен брак защо не кръщават децата си. Първото е атеизъм: *такова ми е било разбирането* (58), а второто е невъцърковеност, макар да е наличен църковен брак (43, 73).

Около 39,1% от интервюираните представители на младото поколение са минали през тайнството *брак*. Над две трети от тях обаче са били подбудени не от своята религиозна потребност. Определящи са както лаически причини: *заради гръцкото гражданство* (65); *беше важно от морална гледна точка* (34); *църковният ритуал е по-тържествен* (39); *беше модерно* (16), така и суеверие: *за да закриля Бог семейството ми* (62). Минимален е делът на искрено вярващите: *защото съм вярваща* (67, 76); *защото съм християнка* (46); *за да бъде благословен съюза ни чрез благодата на Св. Дух* (49). До 1989 г. основна причина да не се сключи църковен брак е страхът от тоталитарния режим: *беше забранено*⁹ (1, 27, 41, 47); *беше невъзможно през 1983 г.*¹⁰ (75); *сметох, че не е необходимо* (4, 23, 57, 74); *не съм искала* (68); *нямаше такава практика*¹¹ (3, 18, 57, 70); *не се сключваше явно*¹² (29); *не беше приемливо през 1984 г.* (56); *не беше актуално* (53); *поради личния ми избор и социалистическия строй* (37), *липса на време* (17). Наред с това се посочват причини, като: несъгласие (атеизъм) или липса на кръщение на съпруга, забрана от родителите (5, 7, 21, 35, 38, 58, 66). След 1989 г. се появяват нови обяснения – преминаване в друга (вероятно будистка) деноминация: *не е редно да се сключва договор пред Бога* (61); атеизъм: *църковният развод бил по-труден от гражданския* (12). Респонденти, които имат сключен църковен брак в миналото, масово заявяват, че не биха насърчили децата си да сключат такъв. Отговорите *детето ми само ще реши* доказват най-малкото, че родителят не е религиозен и не осъзнава същността на тайнството *брак*, през което е минал.

⁹ Невярно. През 1945–1989 г. не съществува никаква нормативна или административна пречка при наличие на граждански брак.

¹⁰ Вж. предходната бележка.

¹¹ Напротив, има немалък брой църковни бракове във всички епархии.

¹² Невярно. Ритуалността на тайнството не е била променяна.

Заклучения

Възрастовата група на родените през 10-40-те години на XX в. използва *религиозните символи*, познавайки тяхната вътрешна същност и смятайки ги за маркер на своята религиозна идентичност. Това съвпада с *религиозната практика* на вярващите, които въпреки новия атеистичен режим, показват устойчива религиозност и правят усилия да опазят и предадат религиозната традиция на своите деца, внуци и правнуци чрез кръщения, съвместни посещения в храма, честване на религиозни празници, отправяне на молитви, спазване на пости, съхраняване на религиозната етика, като основа на собствената ценностна система. Въпреки това, се наблюдава затваряне на религиозността в частното пространство и прекъсване на връзката с духовенството. Това е предпоставка за битовизиране на религиозните практики и за загуба на познание за *религиозните символи*.

Възрастовата група на родените през 40-90-те години на XX в. използва *религиозните символи*, непознавайки вътрешната им същност. Затова те не могат да се смятат за маркер на нейната религиозна идентичност. Кръстени като деца, но некатехизирани, младите показват разминаване между използването на *религиозните символи* и своята *религиозна практика*. На тях им липсва познание за Св. Писание и за православната книжнина, вместо които четат литература от алтернативни религиозни общности (*Бяло братство*, мормони, йеховисти) или нетрадиционни за страната световни религии (будизъм). Те схващат религиозните сувенири не като органична връзка със свещени места, мощи и икони, а като спомен от музейна институция. Младите посещават никак или нередовно храмовете, техните пътувания до манастирите не са поклоннически, а туристически с цел укрепване на здравето или търсене на енергийни източници. Генерацията няма връзка с духовници и не изпълнява тайнствата, освен брак и кръщение. Осъществяването им е мотивирано не с религиозни, а с лаически и суеверни обяснения. Изявен е контрастът между декларативната и фактическата религиозност, особено при отбелязване на религиозните празници, чиято вътрешна същност не се познава за сметка на фаворизирането на външната ритуалност и обредност. Установява се също смесица от религиозност, открит или прикрит атеизъм, суеверие и дори вещерство.

РЕЛИГИОЗНИ УБЕЖДЕНИЯ ВЪВ ВЪЗНИКВАЩА ЗРЕЛОСТ – БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ¹

Магдалена Гарванова

Въведение

Възникващата зрелост – 18-29 г. Психосоциалното развитие на младите поколения предизвиква нестихващ интерес сред социалните изследователи от цял свят, което се дължи до голяма степен на тяхната ключова роля за бъдещото състояние на обществото, в което живеят, от една страна, а от друга – са индикатор за актуалните тенденции в него. Така например, редица проучвания разкриват, че културните, икономическите и политическите промени в развитите постиндустриални социуми от средата на ХХ в. водят до удължаване на времето на инициране на младите хора в света на възрастните – те учат по-дълго, женят се и стават родители по-късно и т.н. (Schwartz, Côté, Arnett 2005). С други думи нормативните жизнено обстоятелства се релативизират и внасят индивидуални вариации в жизнения път на личността.

Американският психолог Джефри Арнет нарича прехода от юношеството към зрелостта *emerging adulthood* или *възникваща зрелост* (Arnett 2000; Arnett 2014). Този транзитивен период представлява продължение на *психосоциалния мораториум* на Ериксън (2013): юношите експериментират с различни социални и професионални роли, търсейки собствената си идентичност, като се ползват с известна времева отсрочка от обкръжаващата среда да бъдат отговорни възрастни. Следователно, това е развитиен етап на засилен стремеж у младия човек към независимост, експанзия, промяна и проучване на възможни жизнено траектории на прага на зре-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Назърска, Ж., С. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2016, с.183-196.

лостта при занижени социални изисквания към него. Границите на нововъзникващата зрелост са културно обусловени, но ориентировъчно могат да се поставят между 18 и 29 г., т.е. от последните тийнейджърски години до края на 20-те (Arnett, Žukauskienė, Sugimura 2014). От генерационна гледна точка тази възрастова група се отнася към поколението *милениум* (Millennials) или поколението Y, родено след 1980 г. (Pew Research Center 2014).

Младите хора във възникваща зрелост се отличават от другите кохорти с интензивно изследване на идентичността: нестабилност, фокусираност върху себе си, усещане за транзитивност и оптимизъм (Arnett 2000; Arnett 2014a; Arnett, Žukauskienė, Sugimura 2014). Те се вълнуват предимно от работата, романтичните връзки, приятелите, забавленията, финансовата сигурност и др. (Setran, Kiesling 2013). Водещото психосоциално качество, което трябва да изградят съгласно развитийната теория на Ериксън за *его-идентичността*, преминавайки успешно през *кризата на интимността срещу изолацията* през младостта (20-25 г.), е *любовта* (Ериксън 2013). Според друга значима стадиялна теория в психологията на развитието – тази на Левинсън, навлизането в света на възрастните и развитийните задачи през ранната зрелост (22-28 г.) гравитират около любовта, професията, младежката мечта и ролята на ментора (Levinson et al. 1978). Проблемът за религиозността е важен, но не е ключов аспект на идентичността, жизнения стил и целепологането през 20-те години (Arnett 2014b).

Религиозни вярвания при нововъзникващите възрастни.

Редица изследвания разкриват, че в резултат на модернизацията в съвременните западни общества се наблюдава процес на *индивидуализиране на вярата*, която започва да се осмисля като *въпрос на личен избор и интимно преживяване*, а не толкова като обвързване с определена религиозна общност (Василев 2013). Така конвенционалната роля на религията и нейната социална интегрираща функция (Дюркем 1998) се трансформира в нова форма на религиозно самосъзнание и лични духовни прозрения (Тейлър 2006). Докато през юношеството религиозната идентичност не се проблематизира, предзададена от родителите и референтните кръгове, през ранната зрелост вследствие на потребността от независимост се отчита интензивна преоценка на религиозния опит

и формиране на индивидуална духовно-религиозна концепция (Arnett, Jensen 2002; Setran, Kiesling 2013). Важно уточнение, което изследователите правят, е, че изграждането на уникален религиозен светоглед е част от процеса на израстване и *ставане* на възрастен в култури с доминиращ *индивидуализъм* (Ериксън 2013; Barry, Nelson 2011; Arnett 2014a).

В други по-слабо индустриализирани общества или малцинствени групи с преобладаващи колективистични ценности и интереси религиозното развитие на подрастващите се диктува от социалния натиск и контрола на семейството и общността, и индивидуалната вариабилност на религиозното поведение се реализира в много тесни граници в по-зряла възраст (Arnett 2014b). В такива социални формации се установява строго следване на консервативните форми на религиозност. На глобално ниво дори се регистрира възраждането на някои традиционни религиозни движения, като протестантските и мюсюлманските – реакция от напредващата модернизация и секуларизация в света (Бъргър 2004; Василев 2013).

В развитиен аспект изследователите отчитат намаляване на религиозността във възникваща зрелост в съпоставка с юношеските години и нейното засилване в по-късна възраст (Dillon 2007; Arnett, Jensen 2002; Arnett 2014b). Проучванията установяват например, че американските милениуми са много по-слабо религиозни за разлика от по-възрастните генерации (Bennett, Potts, Levin 2005; Pew Research Center 2010) – факт, на който се отдава цялостното *отдръпване* на религията от обществения живот в САЩ през последните десетилетия (Pew Research Center 2015). Нараства също така пропорцията на нововъзникващите атеисти, агностици, деисти и т.н. при възрастните лица, които не принадлежат към никаква религиозна общност (Smith, Snell 2009; Pew Research Center 2015). Неслучайно емпиричните данни разкриват, че нагласите на милениумите към хомосексуализма, еднополовите бракове, абортите и др. се отличават с толерантност и либерализъм (Pew Research Center 2015).

В същото време обаче интересът на младежите към духовните въпроси и моралните дилеми като смисъла на живота, живота след смъртта, съществуването на Бог или на други трансцендентални сили и пр. се увеличава в сравнение с детските и юношеските години (Setran, Kiesling 2013). В тази връзка някои изследователи под-

чертават, че *поколението на хилядолетието* или нововъзникващите възрастни са по-скоро духовни, отколкото религиозни лица (Lippman, McIntosh 2010; Steinman 2011). Възможна причина за това е, че младите хора възприемат духовността предимно като изменение на интимния свят на личността, засягащо проблеми с по-фундаментален характер, а религиозността – като аспект на обективната реалност, отнасяща се до сакрални явления с по-ограничен инструментален периметър (Steinman 2011; Barry, Nelson 2011). Върху тяхното религиозно развитие оказват влияние ключови субекти на социализацията като родителите, връстниците, общността, средствата за масова информация и др. (Barry et al. 2010; Barry, Nelson 2011). Редица проучвания подчертават, че религиозните вярвания на младите кохорти са силно индивидуализирани, неконвенционални, примесени с послания от популярната култура и от други религии (Arnett, Jensen 2002; Bennett, Potts, Levin 2005).

Групата на нововъзникващите възрастни не е хомогенна (Arnett 2000) и се отличава с голямо разнообразие на религиозни убеждения и практики (Arnett, Jensen 2002). Например жените, семейните младежи и партньорите с деца имат по-осъзната потребност от религиозни и духовни ценности, отколкото мъжете, несемейните и младежите без деца (Arnett, Jensen 2002; Uecker, Regnerus, Vaaler 2007; Stoppa, Lefkowitz 2010). Университетското образование е значим фактор, който съдейства за маргинализирането на някои традиционни религиозни практики, като ходенето на църква, спазването на религиозните обичаи, честотата на молитвата, четенето на религиозни книги и др., особено сред младите християни (Uecker, Regnerus, Vaaler 2007; Stoppa, Lefkowitz 2010; Steinman 2011; Setran, Kiesling 2013). Религиозните нагласи корелират положително с удовлетвореността от живота, оптимизма и самооценката и отрицателно – с проявите на рисково поведение, тревожност и стрес (Arnett 2014b) и т.н.

Процесите на глобализация в съвременната информационна среда също оказват съществено въздействие върху религиозните възгледи на нововъзникващите възрастни. Както отбелязва Арнет, от една страна, *глобалната култура* (global culture), отличаваща се със секуларност, игнорира религиозните проблеми в полза на консуматорското поведение, забавленията и преследването на

индивидуална наслада при младите. От друга страна, последиците от модернизацията активизират противоположни тенденции на търсене на *самостоятелно избрани култури* (self-selected cultures), вариации на които целят да реабилитират конвенционалните религиозни системи за вечните трансцендентални истини (Arnett 2002). Въпреки културната промяна от материални към постматериални ценности, традиционните убеждения продължават да упорстват (Inglehart, Baker 2000), като дори се отчита *възраждането на религията* и *десекуларизацията* на обществения живот в редица геополитически части на света (Бъргър 2004).

Религиозна култура при българските младежи. Началото на демократичните промени в България след 1989 г. бе съпроводено с нарастване на общото равнище на религиозност в страната и активизиране на религиозното поведение на хората най-вече поради отпадането на забраните, наложени от комунистическата власт (Богомилова 1999; Гребенарова 2002; Василев 2013; Inglehart, Baker 2000; Comşa, Rusu 2011). Въпреки възможността за свобода на вероизповеданията обаче в българското общество доминират светските нагласи и ценности – наследство от силово наложения от тоталитарната държава атеизъм и резултат от възпроизвеждането на някои секуларни културно-исторически модели. Редица изследователи очертават езическата и народната религиозност на съвременния българин (Богомилова 1999; Гребенарова 2002), декоративния характер на религията и църквата в неговия живот (Коев 2009), както и присъствието на битово или фолклорно християнство (Карамелска 2009а; Карамелска 2009б).

В малкото проучвания, посветени на религиозните убеждения при българските младежи, се посочва, че преобладаващата част от тях вярват в Бог и имат положително отношение към религията, без това да ги ангажира сериозно с участие в традиционни църковни практики и религиозни възгледи за обществото и света (Митев, Ковачева 2014). Налице е индивидуалистично отношение към религията, слабо възприемане на църковната институция като общност и начин за общуване с Бог (Митев, Ковачева 2014) и непризнаване на ролята ѝ като духовна опора и морален ориентир в жизнения път на личността (Коев 2009). В същото време обаче при българските мюсюлмани, особено валидно за младите

възрастови групи, се установява процес на укрепване и консолидация около ценностния характер на исляма, което увеличава социалните дистанции между религиозните общности в посттоталитарна среда (Босаков 2009).

Национални представителни проучвания регистрират ниска религиозна култура при младите поколения българи (Митев, Ковачева 2014), което до голяма степен се предопределя от рационализма и прагматизма на сциентистки ориентираната образователна система (Богомилова 1999), въпреки силната обществена подкрепа за по-активното участие на училището в религиозното обучение и възпитание на новите поколения (Христов 2015). Като цяло, семейството се счита за средоточие на религиозно възпитание, ценности и модели на поведение за подрастващите, където честването на големите християнски празници се свързва с тяхното семейно-битово, а не религиозно значение (Богомилова 1999; Митев, Ковачева 2014). С други думи младите хора демонстрират незначителен интерес към религиозната институционалност и догматика в търсене на индивидуален облик на вярата в Бог – състояние, характерно за повечето развити европейски държави, но с някои национални културни нюанси (Богомилова 1999). Именно получаването на комплексна картина на въздействието на индивидуално и социално обусловените фактори върху религиозните възгледи, нагласи и ценностни ориентации при български студенти в младежка възраст – една от най-проспериращите прослойки във всяко общество (Гарванова 2013) – е *акцент* в настоящата разработка.

Цел, задачи и хипотези на изследването

С цел установяване на религиозните виждания при български студенти във възникваща зрелост – 18-29 г., бе проведено емпирично проучване, което си постави следните задачи:

1. Да се анализира влиянието на динамиката на социално-историческото време върху религиозните убеждения при младите хора в периода 1995, 2005 и 2015 г.;
2. Да се очертаят особеностите на тяхната религиозна принадлежност;
3. Да се изучат ефектите на пола и възрастта върху значи-

мостта на религиозните ценности.

На базата на данни от литературата възникна допускане, че:

1. Поради секуларния социален контекст в България след 1989 г. (Богомилова 1999; Василев 2013; Inglehart, Baker 2000) религиозните убеждения в групата на 18-29-годишните студенти ще имат нисък приоритет и няма да търпят съществени изменения в интервала 1995–2015 г. Психосоциалните особености на нововъзникващите възрастни също ще определят слабата значимост на религиозните ценности в техния живот;

2. Тъй като религиозният опит в най-голяма степен е свързан с интимния емоционален живот на човека (James 2008; Crăciun 2014) можеше да се очаква, че жените, които играят активна роля в отглеждането и възпитанието на подрастващите, ще бъдат по-религиозни в сравнение с мъжете (Arnett, Jensen 2002; Stoppa, Lefkowitz 2010; Barry et al. 2010; Barry, Nelson 2011; Pew Research Center 2015);

3. С нарастване на възрастта ще се засилва важността на религиозните ценности и нагласи (Dillon 2007; Arnett, Jensen 2015), което съответства на интегриращата и колективна функция на религиозните феномени (Дюркем 1998).

Участници в изследването

Емпиричното проучване бе със сравнително-кохортен дизайн, реализиран в 3 етапа – 1995, 2005 и 2015 г. Приложена бе стратегията на *типологичните извадки* – целевата група се състоеше от студенти във възникваща зрелост 18-29 г. През 1995 г. участваха 232 лица (средна възраст $M = 22,53$; $SD = 2,59$), от които мъже 118 (50,9%), жени – 113 (48,7%), а 1 (0,4%) не бе посочил половата си принадлежност. През 2005 г. бяха включени 157 души (средна възраст $M = 21,85$; $SD = 2,53$), от които мъже – 88 (56,1%) и жени – 69 (43,9%). Броят на студентите, анкетирани през 2015 г., бе 255 (средна възраст $M = 22,86$; $SD = 3,86$), от които 166 (65,1%) мъже и 89 (34,9%) жени. Всички те учат в различни български университети и специалности в бакалавърска степен на обучение в: СУ Св. Климент Охридски, Технически университет – София, Университет за национално и световно стопанство – УНСС, НАТФИЗ

Кръстьо Сарафов, Химикотехнологичен и металургичен университет – ХТМУ, МГУ *Св. Иван Рилски*, Тракийски университет – Ст. Загора и Университет по библиотекознание и информационни технологии – УниБИТ.

Метод

Използван бе методът на *анкетното допитване*, а с цел съпоставимост на данните по години бяха включени следните въпроси:

1. Доколко ценностите *набожен* (придържаш се към религиозна вяра) и *духовен живот* (преобладаване на духовните, а не на материалните неща) от *Schwartz Value Survey* (Schwartz 1992) са важни ръководни принципи в живота на изследваното лице. Оценяването се извърши по 9-степенна скала на отговорите от 1 до 7, където 1 – противоположна на моите ценности, 0 – не е важна и 7 – изключително важна ценност;

2. Степен на религиозност с 8-степенна скала на отговорите от 0 до 7, където 0 – нерелигиозен и 7 – много религиозен човек;

3. Религиозна принадлежност, където 1 – християнство, 2 – ислям, 3 – друга, 4 – никоя;

4. Демографски променливи – пол, възраст, семейно положение, специалност, материален статус и др.

Резултати и обсъждане

За проверка на издигнатите хипотези бе приложен еднофакторен дисперсионен анализ и пост-хок тест на Шефе, частна корелация, двумерно разпределение и t-тест на Стюдънт за независими извадки на статистическия софтуер IBM SPSS Statistics 19. Данните са графично визуализирани с Excel 2016.

Табл. 1. Религиозни убеждения при студенти във възникваща зрелост, изследвани през 1995, 2005 и 2015 г.

Променлива	Година/ Група		Дескриптивна статистика			Дисперсионен анализ и пост-хок тест на Шефе	
			N	M	SD	F, df = 2,641 (p)	Scheffe, p < 0,05
Набожен	1995 г.	I гр.	232	2,16	2,27	2,47 (0,085)	---
	2005 г.	II гр.	157	2,03	2,38		
	2015 г.	III гр.	255	2,52	2,44		
	Общо		644	2,27	2,37		
Степен на религиозност	1995 г.	I гр.	232	2,80	1,82	2,06 (0,128)	---
	2005 г.	II гр.	157	3,03	1,89		
	2015 г.	III гр.	255	2,64	2,04		
	Общо		644	2,79	1,93		
Духовен живот	1995 г.	I гр.	232	4,06	1,87	4,10 (0,017)	I c II гр.
	2005 г.	II гр.	157	3,49	2,11		
	2015 г.	III гр.	255	3,96	2,06		
	Общо		644	3,88	2,02		

Напълно в очакваната посока, както се вижда и от резултатите в Табл. 1, в групата на студентите във възникваща зрелост набожността и степента на религиозност е ниска и не се изменя съществено в периода 1995–2015 г. Стремелът към духовен живот регистрира по-интензивни нива от тях, въпреки че през 2005 г. се наблюдава статистически изразен спад в сравнение с 1995 г., който обаче се неутрализира през 2015 г. Може да се каже, че младежите, които целят получаване на висока образователна степен в България, се вълнуват в по-голяма степен от духовни, отколкото от религиозни въпроси. Възможно обяснение на очертаната емпирична находка предоставят данните в Табл. 2.

Табл. 2. Частна корелация между променливите „набожен“, „степен на религиозност“ и „духовен живот“ при студенти във възникваща зрелост, изследвани през 1995, 2005 и 2015 г., с контролиране на променливата „година на провеждане на изследването“ (N = 644)

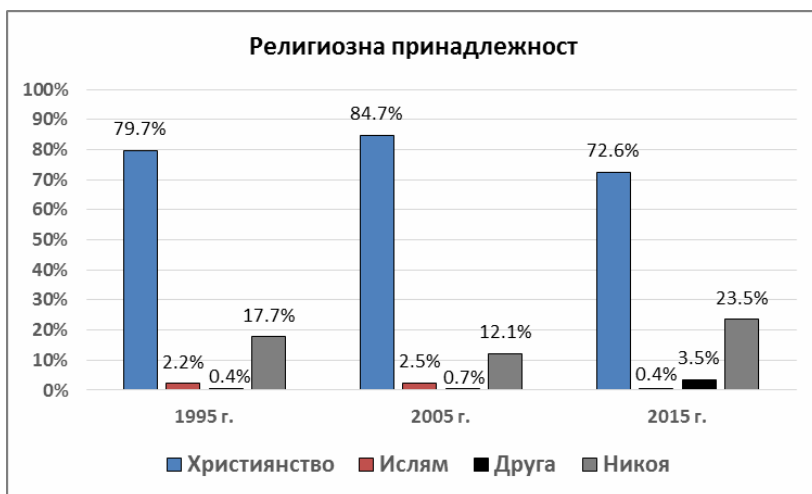
Променлива	Набожен	Степен на религиозност	Духовен живот
Набожен	x	0,681*	0,395*
Степен на религиозност		x	0,278*
Духовен живот			x

* Ниво на значимост $p = 0,000$

Корелационната матрица (Табл. 2) разкрива наличието на силна положителна взаимовръзка между степента на набожност и религиозност и по-слаба положителна релация между тези две променливи с духовния живот. С други думи религиозната вяра и духовността са сходни, но не идентични понятия в представите на 18-29-годишните лица. Неслучайно изследвания в областта на религиозното развитие установяват, че проблемите на религиозността се свързват предимно с колективната, а тези на духовността – с индивидуалната идентичност (Templeton, Eccles 2005; Steinman 2011). По-изявените предпочитания на младежите към нематериалните аспекти на живота пред конвенционалните религиозни преживявания вероятно се дължи както на особеностите на нововъзникващата зрелост, така и на ефектите на социокултурния контекст в страната. Емпирични проучвания доказват, че съвременните млади българи се ориентират все повече към независимост и самоизява, кариерно развитие и личностен успех. Дори в общуването с Бог надделяват индивидуалистичните търсения над общностните преживявания и колективните практики (Митев, Ковачева 2014). Друга показателна тенденция в тази насока очертават данните на Фиг. 1.

От Фиг. 1 ясно се вижда, че преобладаващата част от изследваните лица се самоопределят като християни, което съответства на религиозната структура на българското население от последното преброяване през 2011 г. (НСИ 2011). Забелязва се обаче

процес на намаляване на дела на младите християни и увеличаване на сегмента на индивидите без религиозна принадлежност – резултат, който се *диагностицира* от националната статистика по отношение на младите възрастови групи (НСИ 2011). През 2015 г. близо 1/4 от анкетираните студенти са посочили, че не изповядват никаква религия, характерно за поколението *милениум* и нововъзникващите възрастни и в други общества като американското (Pew Research Center 2010; Edgell 2010). Безспорен факт е, че университетът/колежът като институция, която задава нови професионални, социални и личностни стандарти, съдейства за преоценка на традиционните философски и религиозни доктрини за формиране на индивидуална либерална система от духовни и трансцендентални вярвания (Boston College 2007; Mayrl, Uecker 2011). Слабото присъствие на религиозните убеждения сред жизнените ориентири на личността на прага на ранната зрелост потвърждава *първата хипотеза* на изследването.

Фиг. 1. Религиозна принадлежност при студенти във възникваща зрелост, изследвани през 1995, 2005 и 2015 г.

Табл. 3. Религиозни убеждения при мъже и жени във възникваща зрелост, изследвани през 2015 г.

Променлива	Група	Дескриптивна статистика			Т-тест на Стюдънт за независими извадки	
		N	M	SD	t, df = 253	Ниво на значимост – p
Набожен	Мъже	166	2,29	2,48	-2,06	0,041
	Жени	89	2,94	2,31		
	Общо	255	2,52	2,44		
Степен на религиозност	Мъже	166	2,40	2,05	-2,51	0,013
	Жени	89	3,07	1,95		
	Общо	255	2,64	2,04		
Духовен живот	Мъже	166	3,76	2,18	-2,15	0,033
	Жени	89	4,34	1,79		
	Общо	255	3,96	2,06		

Изследване на Pew Research Center от 2016 г. на глобално ниво отчита, че като цяло жените са по-религиозни от мъжете особено при християнската общност (Pew Research Center 2016). Религиозните убеждения и практики оказват по-значимо въздействие върху равнището на самооценка и възприятията за успех и компетентност при жените във възникваща зрелост в съпоставка с техните връстници от противоположния пол (Barry, Nelson 2008). Независимо от ограниченото присъствие на жените в институционалните религиозни структури, ролята им на майки има решаващо значение за религиозната социализация на младите поколения (Leonard et al. 2013). Проведеното емпирично проучване не прави изключение от представените тенденции и се вписва в изследвания върху студентската популация (напр. Lippman, McIntosh 2010), които показват, че жените за разлика от мъжете оценяват в по-висока степен религиозните и духовните ценности (Табл. 3). Статистическият анализ доказва *втората хипотеза* на проучването, въпреки че различията между двата пола не са големи, вероятно поради обстоятелството, че религиозността не е централно определящ компонент на егo-идентичността в младежка възраст, отнесен към българската реалност. Контекстуалните проекции върху религиозните явления се регистрират и при възрастовите особености (Табл. 4).

Табл. 4. Религиозни убеждения при възрастови групи, изследвани през 2005 г.

Променлива	Възраст/ Група		Дескриптивна статистика			Дисперсионен анализ и пост-хок тест на Шефе	
			N	M	SD	F, df = 2,477 (p)	Scheffe, p < 0,05
Набожен	18-29 г.	I гр.	157	2,03	2,38	7,89 (0,000)	I и III гр. с II гр.
	30-44 г.	II гр.	190	3,04	2,90		
	45-65 г.	III гр.	133	2,17	2,35		
	Общо		480	2,47	2,62		
Степен на религиозност	18-29 г.	I гр.	157	3,03	1,89	7,43 (0,001)	I и III гр. с II гр.
	30-44 г.	II гр.	190	3,74	2,18		
	45-65 г.	III гр.	133	3,05	1,61		
	Общо		480	3,31	1,97		
Духовен жи- вот	18-29 г.	I гр.	157	3,49	2,11	8,29 (0,000)	I гр. с II и III гр.
	30-44 г.	II гр.	190	4,37	2,05		
	45-65 г.	III гр.	133	4,12	1,91		
	Общо		480	4,01	2,06		

Данните от Табл. 4 очертават обърната U-образна крива на влиянието на възрастовата динамика върху религиозните нагласи. Строго погледнато, във възрастовия диапазон 18-65 г. най-ниска е значимостта на религиозните вярвания при най-младата (18-29) и най-възрастната група (45-65), а най-висока – при 30-44-годишните респонденти. Оспорването на предзададени социални модели и стремежът към самостоятелност и независимост при следване на индивидуална жизнена стратегия вероятно обяснява слабата саморефлексия върху проблемите на религиозността във възникваща зрелост. С годините силата на религиозните убеждения нараства с появата на децата, семейството, различните форми на социална активност и т.н. (Arnett, Jensen 2015), което намира потвърждение при 30-44-годишните лица.

Кроскултурното сравнение на данните от настоящето изследване с тези на Pew Research Center от 2010 г. показва обаче, че за разлика от американското общество, където по-възрастните генерации се отличават с по-осъзнато чувство на религиозна принадлежност в съпоставка с милениумите (Pew Research Center

2010), в България липсва междупоколенческа приемственост и ефективни духовно-религиозни механизми на социализация, което затруднява формирането на религиозна идентичност при младите хора в посттоталитарната реалност след 1989 г. Доказателство за това е ниското равнище на религиозност и духовност при индивидите във втората половина на живота – 45-65 г., изградили своите нагласи, ценности и перцепции в периода на атеистичен комунизъм. Следователно, изведените емпирични находки *частично* потвърждават *третата хипотеза* на изследването за засилване на религиозността с възрастта.

Изводи и заключение

Представеното емпирично изследване има по-скоро *пилотен характер* и целеше да улови някои съвременни тенденции, отнасящи се до сложната проблематика на религиозността сред младите генерации в България в условията на демократичен преход. Сравнителният анализ на данни от три проучвания, реализирани през 1995, 2005 и 2015 г. върху извадки при студенти във възникваща зрелост (18-29 г.), очерта ниския приоритет на религиозните и малко по-изявеното предпочитание към духовните ценности и убеждения – особеност на психо-социалното развитие в младежка възраст, подкрепено от образователните и секуларните социални практики в страната.

Би могло да се каже, че описаните находки съответстват на религиозните ориентации на поколението *милениум* в развитите западни общества, при които се наблюдава спад на традиционната институционална религиозност и стремеж към изграждане на собствена духовна трансцендентална концепция. Налице са обаче някои национални разлики – докато в американското общество съществуват условия за устойчива религиозна социализация, стожер на която са по-възрастните поколения, в България липсват утвърдени религиозни ценностни и поведенчески модели дори сред по-възрастните слоеве от населението. Това възпрепятства иницирирането на младите хора в света на възрастните, поставяйки ги в ситуация без исторически аналог (Митев, Ковачева 2014).

Проучването показва също така, че е необходимо да се прило-

жи по-комплексен методологически дизайн на събиране и обработка на данните, който да съчетава количествени (напр. анкетно допитване) и качествени техники (дълбочинни интервюта, фокус групи, включено наблюдение и др.). Иновативният подход при изследване на измеренията на религиозността и предефиниране на традиционните концепции при анализа на религиозните феномени – чрез представителна извадка от български младежи – може да очертае значими социални тенденции и процеси в социологическа перспектива и при изучаване психология на религията.

Използвани източници

- Богомилова, Н. 1999: Религията – дух и институция. – София: АИ.
- Босаков, В. 2009: Ценностни ориентации на мюсюлманите в България. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 197-217.
- Бъргър, П. 2004: Десекуларизацията на света: глобален преглед. // Бъргър, П., съст. Десекуларизацията на света. Възраждащата се религия и световната политика. – София: Критика и хуманизъм, с. 9-33.
- Василев, К. 2013: Съвременната религиозна ситуация в глобален и локален контекст. // Seminar_BG, № 9, <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy9/item/390-savremennata-religiozna-situatziya-v-globalen-i-lokalen-kontekst.html>
- Гарванова, М. 2013: Трансформация в ценностите на съвременния българин. – София: За буквите – О писменехъ.
- Гребенарова, С. 2002: Българинът в криза – езичник, християнин или неверник. // LiterNet, <http://litenet.bg/publish5/sgrebenarova/kriza.htm>
- Дюркем, Е. 1998: Елементарни форми на религиозния живот. Системата от тотеми в Австралия. – София: София – С. А.
- Ериксън, Е. 2013: Идентичност: младост и криза. – София: Рива.
- Карамелска, Т. 2009а: Нагласите към религията в България според Европейското изследване на ценностите (2008). // Християнство и култура, № 4 (39), с. 28-35.
- Карамелска, Т. 2009б: Православни ценности и социално участие. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 172-196.
- Коев, К. 2009: Ценностни трансформации и преживявания на несигурността. // Фотев, Г., съст. Европейските ценности в днешното българско общество. – София: УИ, с. 65-84.
- Митев, П.-Е., С. Ковачева. 2014: Младите хора в европейска България. Со-

- циологически портрет 2014. – София: Фридрих Еберт.
- Национален статистически институт 2011: Преброяване 2011 (окончателни данни), 2011. // <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>
- Тейлър, Ч. 2006: Разновидности на религията днес. – София: Критика и хуманизъм.
- Христов, К. 2015: Ролята на Православната църква в българското общество и религиозното възпитание и обучение на младите хора. // *Conservative Quarterly*, № 3-4, с. 69-87.
- Arnett, J. J. 2000: Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens through the Twenties. // *American Psychologist*, vol. 55 (5), pp. 469-480.
- Arnett, J. J. 2002: The Psychology of Globalization. // *American Psychologist*, vol. 57 (10), pp. 774-783.
- Arnett, J. J. 2014a: Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens through the Twenties. – New York: Oxford University Press.
- Arnett, J. J. 2014b: Adolescence and Emerging Adulthood. – London: Pearson Education.
- Arnett, J. J., L.A. Jensen. 2002: A Congregation of One: Individualized Religious Beliefs among Emerging Adults. // *Journal of Adolescent Research*, vol. 17 (5), pp. 451-467.
- Arnett, J. J., L.A. Jensen 2015: "There's More between Heaven and Earth": Danish Emerging Adults' Religious Beliefs and Values. // *Journal of Adolescent Research*, vol. 30 (6), pp. 661-682.
- Arnett, J. J., R. Žukauskienė, K. Sugimura 2014: The New Life Stage of Emerging Adulthood at Ages 18–29 Years: Implications for Mental Health. // *Lancet Psychiatry*, vol. 1, pp. 569-576.
- Barry, C. M., L. J. Nelson 2008: The Role of Religious Beliefs and Practices on Emerging Adults' Perceived Competencies, Perceived Importance Ratings, and Global Self-Worth. // *International Journal of Behavioral Development*, vol. 32 (6), pp. 509-521.
- Barry, C. M., L. J. Nelson 2011: Religiosity in Adolescence and Emerging Adulthood. // Levesque, R. J. R., ed. *Encyclopedia of Adolescence*. – New York: Springer, vol. 4, pp. 2339-2353.
- Barry, C. M. et al. 2010: Religiosity and Spirituality during the Transition to Adulthood. // *International Journal of Behavioral Development*, vol. 34, №4, pp. 311-324.
- Bennett, R., E. Potts, R. Levin 2005: OMG! How Generation Y is Redefining Faith in the Ipod Era. // *Reboot*, <http://www.bjpa.org/Publications/details.cfm?PublicationID=331>
- Boston College 2007: The Journey into Adulthood: Understanding Student

Formation. // <http://www.bc.edu/content/dam/files/offices/mission/pdf1/umm1.pdf>

Comşa, M., H. Rusu 2011: Value Change in Eastern Europe: What is Happening There? // *Studia UBB Sociologia*, vol. 56 (1), pp. 33-61.

Crăciun, A. 2014: Research Review Regarding Religious Beliefs and Their Role in One's Psychological Life. // *Romanian Journal of Experimental Applied Psychology*, vol. 5 (1), pp. 65-78.

Dillon, M. 2007: Age, Generation, and Cohort in American Religion and Spirituality. // Beckford, J. A., N.J. Demerath, eds. *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*. – London: SAGE, pp. 526-546.

Edgell, P. 2010: Faith and Spirituality among Emerging Adults. // *Lifelong Faith*, vol. 4.2, pp. 3-8.

Inglehart, R., W.E. Baker. 2000: Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. // *American Sociological Review*, vol. 65, pp. 19-51.

James, W. 2008: *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. – Rockville: Arc Manor.

Leonard, K. C. et al. 2013: Parent-Child Dynamics and Emerging Adult Religiosity: Attachment, Parental Beliefs, and Faith Support. // *Psychology of Religion and Spirituality*, vol. 5, №1, pp. 5-14.

Levinson, D. et al. 1978: *The Seasons of a Man's Life*. – New York: Alfred A. Knopf.

Lippman, L. H., H. McIntosh. 2010: The Demographics of Spirituality and Religiosity among Youth: International and U.S. Patterns. *Child Trends: Research Brief*. // <http://www.childtrends.org/wp-content/uploads/2013/01/Spirituality-and-Religiosity-Among-Youth.pdf>

Mayrl, D., J. E. Uecker. 2011: Higher Education and Religious Liberalization among Young Adults. // *Social Forces*, vol. 90, №1, pp. 181-208.

Pew Research Center 2010: Religion among the Millennials, February 17, 2010. // <http://www.pewresearch.org/>.

Pew Research Center 2014: Millennials in Adulthood: Detached from Institutions, Networked with Friends, March 7, 2014. // <http://www.pewresearch.org/>.

Pew Research Center. U.S. Public Becoming Less Religious, November 3, 2015. // <http://www.pewresearch.org/>.

Pew Research Center 2016: The Gender Gap in Religion Around The World, March 22, 2016. // <http://www.pewresearch.org/>.

Schwartz, S. J., J. E. Côté, J.J. Arnett 2005: Identity and Agency in Emerging Adulthood: Two Developmental Routes in the Individualization Process. // *Youth & Society*, vol. 37, №2, pp. 201-229.

Schwartz, S. H. 1992: Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. // Zanna, M. P., ed. *Advances in Experimental Social Psychology*. – New York: Academic Press, vol. 25, pp. 1-65.

- Setran, D. P., C.A. Kiesling 2013: *Spiritual Formation in Emerging Adulthood: A Practical Theology for College and Young Adult Ministry*. – MI: Baker Academic.
- Smith, C., P. Snell 2009: *Souls in Transition: The Religious and Spiritual Lives of Emerging Adults*. – New York: Oxford University Press.
- Steinman, M. 2011: "Something Worth Believing in": Student Understandings of Religion and Spirituality. A Thesis Submitted to the Faculty of Wesleyan University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Bachelor of Arts With Departmental Honors in Psychology.
- Stoppa, T. M., E.S. Lefkowitz 2010: Longitudinal Changes in Religiosity among Emerging Adult College Students. // *Journal of Research on Adolescence*, vol. 20, №1, pp. 23-38.
- Templeton, J. L., J.S. Eccles 2005: The Relation between Spiritual Development and Identity. // Roehlkepartain, E. C. et al., eds. *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*. – New York: SAGE, pp. 252-265.
- Uecker, J. E., M.D. Regnerus, M.L. Vaaler 2007: Losing My Religion: The Social Sources of Religious Decline in Early Adulthood. // *Social Forces*, vol. 85, №4, pp. 1667-1692.

III.
ОПАЗВАНЕ И СЪХРАНЯВАНЕ НА
РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ

БИОЕТИЧНИ ВЪЗГЛЕДИ И РЕЛИГИОЗНИ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ¹

Жоржета Назърска, Светла Шапкалова

Увод

В статията се изследва един от основните проблеми в съвременната биоетика – за (не)допустимата намеса на науката и хората в създаването на човешкия живот – чрез позициите на три възрастови групи (20-39, 40-59 и над 60 г.). Проблемите са поставени в широк социокултурен контекст на съвременното българско общество, повлияно от *втория демографски преход*, глобализацията, потребителската култура, секуларизацията, икономическата криза и разпадането на традиционното семейство.

Теоретична рамка

Биоетиката е част от приложната етика, която се занимава предимно с моралните дилеми пред съвременните хора в сферата на медицината и конкретно със сблъсъка между религиозната морална регулация с либералните идеи (за свободен избор, лична отговорност и автономия на индивида). Биоетиката се базира на опита и възпитанието на хората, и на регулиращата роля на институциите. Тя се изразява в чувството за срам (съвест) и за съобщаване с обществено мнение, и се предава от поколение на поколение. Етическата регламентация обикновено е универсална, непротиворечива и йерархизирана, а етиката на вземане на решения се основава на индивидуален морален избор и поемане на

¹ Първоначална редакция е публ. в: Назърска, Ж., С. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2016, с. 205-217.

лична отговорност. През Модерната епоха най-често биоетичните дилеми се решават с помощта на религиозното или на секуларното възпитание, но в постмодерната епоха дерегулацията преобладава и все повече решенията се вземат, без да се основават на официалните позиции на световните религии².

През последните десетилетия биоетиката се среща с новите биотехнологии³ и в нейното поле започват да се появяват нови и все по-сложни дилеми. Както обикновено, те би трябвало да се разрешават с помощта на морални принципи и морално мислене⁴.

Аргументацията при вземане на биоетични решения най-често почива на три вида съображения. Аргументите *на естествено* свързват решението с природата или с божественото⁵. Тези на *хлъзгавия терен* разчитат на релативистката етика, като преценяват настоящето според евентуалните му негативни последици в бъдещето⁶. Аргументите *на трансфера* придават основна тежест на утилитаризма – как решението ще донесе полза за максимален брой хора⁷. Според теоретиците на биоетиката, съществуват няколко модела на вземане на биоетични решения. *Легалистският* е действал през Средновековието и Новото време и е изисквал строго придържане към морални правила, без изключение. Той кореспондира с *принципалисткия*, който се базира на религиозни или на либерални принципи (уважение към човешкото достойнство, плурализъм)⁸. *Ситуационният* модел се придържа към контекста, като отхвърля всички нравствени принципи⁹. *Казуистичният* модел препоръчва да се действа в рамките на казуси, вместо на база на общи принципи¹⁰. *Феминисткият* модел е частен случай на контекстуалния, като основната му перспектива

² Христова, Ст. Биоетични решения. – София: Авангард прима, 2014, с. 18-21.

³ Тук се включват ГМО, клониране, стволови клетки, асистирана репродукция, трансплантиране на органи, нанотехнологии.

⁴ Христова, Ст. Цит. съч., с. 22-32.

⁵ Пак там, с. 46-55.

⁶ Пак там, с. 155-159.

⁷ Пак там, с. 59-62.

⁸ Пак там, с. 70-84.

⁹ Пак там, с. 85-94.

¹⁰ Пак там, с. 94-105.

е участието на жените (автономията на тяхното тяло и техния свободен избор)¹¹. *Процедурният* модел е също контекстуален, но разчита не на емоцията, а на рационалността при вземането на решение¹².

През постмодерната епоха християнската етика формулира своите позиции в областта на биоетиката. Основните въпроси са свързани със създаването на човешкия живот и конкретно с абортите, сурогатното майчинство и асистираната репродукция. Според християнската етика, абортът не е личен проблем, както твърди либерализмът, а е социален – на семейството и обществото. Правото на живот на детето се поставя над правото на избор на жената. Смята се, че ембрионът е човешка личност още от създаването си от Бога, затова съображения като репродуктивна свобода, легализиране на абортите, нежелана бременност, непълнолетие, селективен аборт или материална несигурност не са приемливи причини за абортиране. Абортът се приема за грях, защото е убийство, и той трябва да бъде предотвратен и осъден като социална девиация¹³. Сурогатното майчинство е критикувано от религиозна гледна точка, заради нарушаването на свещеността на семейството и на връзката майка – дете. То е смятано за непълноценно майчинство, в което отсъства майчинската любов¹⁴. Много сериозен е сблъсъкът на религиозната перспектива в полето на биоетиката по отношение на инвитро технологиите. Според православната антропология, инвитро-то е похулване на Бога, защото човекът се поставя сам на негово място в ролята на творец. Желанието за преодоляване на стерилитета на всяка цена е заклеймявано като липса на смирение, защото безплодието е израз на Божията воля да изпита човека. Като алтернатива християнството

¹¹ Пак там, с. 105-106.

¹² Пак там, с. 106-122.

¹³ Кънева, В. Граници на биоетиката. – София: УИ, 2013, с. 55-80; Абортите. Информационен бюлетин на Комисията по биоетика на Гръцката православна църква. // Петров, Вл., съст. Биоетика. – София: Комунитас, 2013, с. 85-87.

¹⁴ Асенова, А. Сурогатното майчинство – нови идентичности в ерата на модерните биотехнологии. // Кънева, В., съст. Автономия и биоетика. – София: Критика и хуманизъм, 2011, с. 163-174.

насърчава осиновяването¹⁵. Според религиозните представи, инвитро зачатие то нарушава светостта на акта и изобщо тази на семейството. Зачатието не може да бъде резултат от човешкия избор и решение, а е плод на Божията воля. Ембрионът е човек със собствена идентичност още от възникването си, той е психотелесна цялостност и има морални права, вкл. на живот. Църквата отхвърля неуважението на творението и човешката личност, оскверняването на светостта на семейството. Православието не приема инвитро процедури за жени в напреднала възраст, смятайки желанието им за себелюбие и егоизъм. Крайно осъждащо е мнението за инвитро процедурите като средство за раждане на деца от хомосексуални двойки, което християнската църква смята за природна аномалия и нравствено извращение¹⁶.

Описание на извадката и научни хипотези

Емпиричното качествено изследване е проведено през 2015–2016 г. и се основава на антропологичен подход. То включва 336 стандартизирани устни интервюта с респонденти от три възрастови групи (20-39, 40-59, над 60 г.). Случайната извадка обхваща различни по пол, произход, образователен статус и религиозна идентичност представители. Трите възрастови групи са представени равномерно: 20-39 г. (39,8%), 40-59 г. (31,2%) и над 60 г. (29,0%). В извадката преобладават жените (68,8%) спрямо мъжете (31,3%). Сред интервюираните най-много са тези с висше (51,6%), средно (32,9%), средно специално (10,9%), основно (3,6%) и полувисше (0,9%) образование. Мнозинството респонденти са родени в градове, а по-малко – в села (5%). Доминират жителите на столицата (63%), следвани от жители на малки (19%) и големи градове (13%) като Пловдив, Перник, Враца, Бургас, Кюстендил, Пазарджик, В. Търново, Русе, Варна, Добрич, Плевен, Монтана, Кърджали и Габрово.

¹⁵ Православният възглед за технологично подпомогнатото възпроизвеждане (асистирана репродукция). // Петров, Вл., съст. Биоетика. – София: Комуникус, 2013, с. 11-30.

¹⁶ Пак там.

Настоящото изследване цели да установи: дали и до каква степен трите възрастови групи (млади, зрели и възрастни хора) възприемат медицинските процедури аборт и инвитро оплождане (ИВФ, асистирана репродукция) и феномена на сурогатното майчинство; каква е тяхната лична морална оценка за тях и как тя съвпада с тяхната религиозна идентичност; дали тези научни иновации създават нови концепции за родителство и родство и как това влияе на междугенерационната комуникация.

Нашата научна хипотеза е, че възрастовата група на най-младите (20-39-годишните) е силно повлияна от глобализацията, консуматорската култура и секуларизацията. Тя е свързана с процесите, описвани като *втори демографски преход*, а именно – увеличаване броя на неомъжените и бездетни жени, на двойките със съвместно съжителство вместо брак, на ражданията от самотни майки, отлагане на майчинството заради образование или професионална кариера, нарастване на индивидуализма и автономността, особено на жените. Затова от тази възрастова група не очакваме мотивация, свързана с религиозното.

Възрастовата група на зрелите хора (40-59 г.) включва респонденти, живели по време на комунистическия режим и затова (в различна степен) повлияни от неговата пронаталистична идеология относно абортите и раждаемостта¹⁷ и от атеистичната му политика. Същевременно именно това е генерацията, поела ударите на посткомунистическия преход, в който част от нея възприема либерални идеи, а друга, силно разочарована от кризата в БПЦ, се отдръпва от религията.

Третата възрастова група (над 60 г.) е твърде разнородна като начин на формиране и ценностни позиции. При респондентите на 75-85 г., т.е. родени през 30-40-те години на ХХ в. и формирани до средата на 50-те години на ХХ в., може да се очаква съхраняване на религиозните ценности, придобити от обучение в средните

¹⁷ Брунбауер, У. Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989). – Русе: Елиас Канети, 2010, с. 490-519; Kasabova-Dinceva, A. Migration und Familie: Familienforschung und Politik. Am Beispiel bulgariens. – Sofia: Variant 2000, 2002, pp. 150-177; Цанева, Е., А. Кирилова, В. Николова. Осиновяването в българската културна традиция. – София: ИЕФЕМ, 2010, с. 131.

училища и от семейната среда. Поколенческата група на 60-70-годишните, т.е. родени между 1945–1955 г., възпитавани през 50-60-те години на ХХ в. и реализирали се през 60-70-те години на ХХ в., е най-силно засегната от систематичната и институционализирана атеистична политика на комунистическата власт в училищата, армията и казионните организации. Очакваме сред тези хора да има минимален брой религиозни и повече атеисти.

Възгледи за абортите

До 1956 г. в България абортите по желание са били забранени. Следва период на либерализация, който приключва през 1972 г. с връщане на забраната за аборти по желание на бездетни жени или такива с едно дете. Едва през 1990 г. стават възможни абортите при тежки увреждания на плода, в случаи на доказано кръвосмешение и при неразпознаване на начална бременност¹⁸. Независимо от нормативните забрани, през 1980 г. е регистриран пик на легалните аборти – 156 056. През годините нараства коефициентът на абортите спрямо живите раждания, а броят им има пикове през 1992–1998 г. Оттогава нивата са относително стабилни¹⁹.

В нашето изследване, макар да не е качествено, мнозинството от интервюираните (54%) одобряват абортите, други 21% се колебаят, но повече клонят към одобрение, а останалите 25% ги осъждат.

От проведените интервюта се установява, че респондентите одобряват абортите основно с т.нар. *естествена аргументация* – решението се смята за свободен избор на индивида и за разрешено от закона. Много голям дял имат и *аргументите на трансфера*. Анкетираният изтъква ползите за майката, когато тя не е финансово независима и подготвена, не е напреднала в професи-

¹⁸ Инструкция № 311 от 2.02.1963. // ДВ, № 22, 1963; Наредба № 2 от 1.02.1990. // ДВ, № 12, 9.02.1990; ДВ, №89, 31.10.2000. Вж. Брунбауер, У. Цит. съч., с. 519-547; Цанева, Е., А. Кирилова, В. Николова. Цит. съч., с. 131.

¹⁹ Алексиев, Я. Раждаемост, смъртност, продължителност на живота и аборти: 25 години преди и след 1989. // <https://www.infograf.bg/index.php?/article/1434944974770>, 11.10.2016.

оналната си кариера, не е сигурна в партньора си и когато бременността е настъпила при изнасилване или по медицинско предписание за превенция на малформации. По-скромен дял заемат тези на *хлъзгавия терен*. Тук се посочва, че абортът предотвратява увеличаването на изоставените деца, както и разпадането на много семейства, понеже е използван като вид контрацепция. Респондентите често използват *феминисткия* модел за вземане на решение, като в изказванията им абортът не е описван като убийство или грях и не се възприема като социален проблем, а изцяло като личен, който изисква решението на жената. Второ място заема *ситуационният* модел, който отхвърля всякакви нравствени принципи и настоява, че целта оправдава средствата. С оглед на това репродуктивната свобода и репродуктивният избор на жената надделяват над правото на живот на детето.

Възрастовите разлики в одобрението на абортите са видими. Най-младата генерация (20-39 г.) разсъждава основно от перспективите на сексуалната революция, безбрачното съжителство, индивидуализма и автономността на индивида. Тя вижда прилагането му като отстраняване на пречки, свързани с кариерата на жените и нежеланото ранно майчинство²⁰. Средната генерация (40-59 г.) обосновава подкрепата си, освен с човешките права, с чисто утилитарни аргументи²¹. Очевидно, че немалка част от жените от това поколение не разчитат на контрацепция и носят все още белезите на комунистическото си битие. Те изживяват своята свобода след отмяната на абортите с желанието да я ползват напълно и докрай. Възрастната генерация (над 60 г.) рядко одобрява напълно абортите по желание. По-скоро тя спада към групата на колебаещите се, които трудно съвместяват алтернативата на свобода и действие.

Интересна е половата диференциация сред интервюираните. Абортът е напълно приемлив при жените от средното поколение. Най-младите жени са разделени между колебание и неодобрение. Мъжете от средното и възрастното поколение се причисляват по-

²⁰ Защо трябва да усложнявам живота си (ж, 21, Мездра, ср. о.); Не е длъжен да съсипе както своя, така и неговия живот (ж, 24, София).

²¹ Приютите и сиропиталищата по-добра алтернатива ли са от аборта?; При 2-3 раждания, защо да не може да се направи 1 аборт (ж, 46, Бургас, в. о.)

скоро към неговите противници.

Масовият отговор по никакъв начин не се обвързва с религиозни правила. Дори в някои отговори се забелязва отсъствие на морални устои – абортът се сочи като *поправяне на грешка* по време на секс, като начин за контрацепция и за семейно планиране. Одобрение се наблюдава дори от хора, представящи се за вярващи (всъщност с лаическа религиозност) – католици²², мюсюлмани²³ и православни²⁴. Те твърдят, че това е личен избор, който никой и нищо не може да възпрепятства. Показателно е изказването на жена на 50 г., смятаща се за силно вярваща, която оценява двата си аборта като *единствен правилен избор*²⁵.

Отричащите аборта използват най-разнообразна мотивация. *Естествените* аргументи развиват предимно хора с религиозна идентичност, според които Бог е създател на живота и не е редно човекът да се уподобява на него²⁶. Те смятат аборта за морално укоримо деяние²⁷. Сред защитаващите тези аргументи има представители на всички генерации, но като цяло доминира най-старата, над 60 г. Осъждането е дело както на вярващи²⁸ православни, арменогригорианци, мюсюлмани, така и на атеисти. Аргументи от *хлъзгавия терен* използват хора със светско мислене, предимно от младата генерация. Според тях абортът е опасен метод, който може да застраши живота на майката и той трябва да се замести от контрацептивните методи²⁹. Аргументите *на трансфера* се използват повече от средната и старата генерация, особено

²² м, 21, София, ср. о.

²³ ж, 21, Велинград, в. о.

²⁴ м, 28, Кюстендил.

²⁵ ж, 50, София, ср. о.

²⁶ Детето има право на живот; Дори да е с недъг, детето трябва да се роди; В работата на Бог никой не трябва да се бърка. След като той е решил да създаде детето, трябва да се роди.

²⁷ Серийно убийство; Убийство на самата жена като личност (ж, 63, Баня, полув. о.).

²⁸ ж, 61, София, в. о.; ж, 26, Банско, в. о.; м, 35, София, в. о.; м, 68, София; ж, 68, Мездра, ср. спец. о.; ж, 70, София, полув. о.; ж, 80; ж, 39, София, в. о.

²⁹ Не разбирам жени, които казват: и да има нещо, ще го махна. Подобни изказвания не само са израз на изключително ниска култура, но и на много жестоко отношение към живота. Превенция му е „майката“. (ж, 28, София, в. о.)

от мъжете. От позицията на годините и на натрупания опит те твърдят, че проблемът е социално значим – за обществото би било полезно да се раждат повече деца, да се възпрепятства безотговорното сексуално поведение на младото поколение и да се намалят медицинските рискове за майките. За разлика от релативистката философия на младата генерация, старата показва доста по-праволинейно мислене.

Възгледи за сурогатното майчинство

В момента у нас сурогатното майчинство е забранено от закона, каквато е практиката в повечето страни на ЕС³⁰. През 2011 г. Партия *Атака* внася законопроект за легализирането му, който е гласуван на първо четене, но не е приет от Парламента. Така че, на практика българското общество няма опит с явлението, за него научава от медиите и от чужбина. Въпреки това, нашите респонденти имат ясно изразени виждания по въпроса. Като цяло те са силно разделени: 45% одобряват, 39% се колебаят и 16% категорично не одобряват.

Онези от тях, които одобряват сурогатията, използват предимно аргументите на *хлъзгавия терен* и на *трансфера*, посочвайки какви ще са ползите за обществото и за семействата без деца. Според тях, това е нов научен метод за борба с безплодието, който дава шанс на много семейства. Не са малко обаче отговорите, акцентиращи върху пазарната страна на сделката, която носи полза за клиенти и продавачи³¹. Младите жени наблягат на възможността да не прекъсват кариерата си и да запазят физическата

³⁰ Наказателен кодекс (чл.182а) и Наредба №28 от 20.06.2007 за дейности по асистирана репродукция. То е разрешено в Украйна, Русия, Грузия, Казахстан и Индия, но е забранено в Австрия, Норвегия, Швеция, Франция, Унгария, Италия, Швейцария, Германия, Канада, щатите Мичигън и Невада, и е силно ограничено в Холандия, Белгия, Великобритания, Израел, Гърция. На Балканите подобен законопроект е отхвърлен в Румъния (2005, 2011), в Сърбия (2010) и в Хърватска (2009). През 2016 г. Съветът на Европа отхвърля практиката на сурогатното родителство.

³¹ След като го има, предлага се и се търси, защо не? (м, 26, София); Живеем в капитализъм (м, 59, София).

си кондиция³². Интервюираните, които отричат сурогатното майчинство по *естествени причини*, търсят аргументацията си в традиционалистките представи за биологичното родителство и в либералната теория за човешките права³³.

За разлика от въпроса за абортите, тук колебаещите се са всъщност неодобряващи сурогацията. Според тях, тя е морална, ако е с алтруистична цел и е извършена от близка жена на семейството. С аргументи от *хлъзгавия терен* те коментират, че ситуацията повдига редица културни, социални, правни и морални въпроси – *губи се връзката между майката и детето* (ж, 46, София, в. о.), майчинският инстинкт на сурогатната майка ще доведе до конфликти; скрива се психиката на двете майки; решават се проблемите на майката, но не и на детето. Някои от колебаещите се заявяват, че Арменската църква одобрява сурогацията, юдаизмът – ако клетките се имплантират на същата майка и ако девойка износи плода, а ислямът – ако родителите имат сключен брак.

Респондентите не одобряват сурогацията предимно с *аргументи на трансфера*. Посочват се: вредата за детето – разкъсването на връзката му с майката при наличие на гестационни и генетични проблеми³⁴; вредата за гестационната майка³⁵; вредата за обществото, което подпомага търговията с хора и където сираците и децата без родители няма да намерят семейство³⁶. На второ място са *аргументите на естественото*. Сред тях е много малък дялът на религиозната аргументация, свързана с представите на християнството и исляма³⁷. Повечето от тези твърдения се позо-

³² Бих била щастлива, ако жена износи моето дете (ж, 36, Кърджали, в. о.); Бих се възползвала, за да не губя времето и да си развалям фигурата (ж, 26, София, в. о.).

³³ Предпочитам биологична майка на детето ми да е жената, с която живея, не съм склонен на осиновяване (м, 46, Бургас).

³⁴ Майчинството е свещено, а не бизнес (ж, 52, София, ср. о.)

³⁵ Жена инкубатор, заради егоизма на друга жена.

³⁶ Биологичното родителство не е достатъчно, за да си родител; По-добре да се осинови дете. Свършиха ли вече децата без родители?

³⁷ Разрушава библейската етика – схващането за семейството като съюз на мъж и жена; Вид прелюбодейство; Да не се бъркаме в работите на Господ (ж, 79, Шейново, ср. о.); Създаване на деца по дяволски начин; Дяволска сделка; Така е било писано (ж, 78, Сандански, ср. о.) (м, 65, София, в. о.); Ислямът забранява – детето ще се води на бащата и на родилката, т.е. биологичната майка (ж, 26, Банско, в.о.)

вават на паралели с природата и показват повече суеверие, отколкото религиозност³⁸. Интересни са отговорите с аргументи от *хлъзгавия терен*. Те имат сексистко съдържание, базирано на традиционните представи за пола и за семейството като хетеросексуален съюз. В тях се изтъква евентуалната вреда от отглеждане на деца от еднополови родители³⁹.

Ако се проследи как отговарят различните поколения, се забелязва, че най-младите подхождат утилитарно и прагматично и твърдо подкрепят сурогацията като научен метод, сделка, средство да се спестят мъки и усилия около бременността. Противници на сурогатното родителство са средното и най-вече старото поколение от традиционалистка перспектива – при първите тя е свързана с патриархални остатъци, а при вторите – частично с религиозни възгледи.

По отношение на половете се забелязва, че най-често жените – повече на средна и старческа възраст – са против, за сметка на по-умерените настроения при мъжете.

Особено интересно е, че сурогацията има не само противници, но и свои защитници сред вярващите, вкл. мюсюлмани⁴⁰.

Възгледи за инвитро оплождането

В България асистираните репродуктивни технологии датират от началото на 80-те години на XX в., като те са провеждани с подкрепата на държавата. През 1988 г. е родено първото бебе, плод на инвитро оплождане. През 90-те години на XX в. инвитро лечението е узаконено и през XXI в. става масова практика. От 2009 г. то се подпомага официално от държавата и общините.

Независимо от своя статут, инвитро технологиите срещат днес разнообразни морални оценки. Като цяло нашите респон-

³⁸ Природата си знае работата. Ако не е писано да стане, значи има причина за това (ж, 64, София, в. о.); В природата няма такова явление, не е нормално, против природата е (ж, 85, Пловдив, о. о.); Друг да ти ражда децата е луда работа.

³⁹ Каприз на глезени хора с болни мозъци и финансови възможности като Азис (ж, 65, София, в. о.); Не подкрепям желанието на хомосексуалните двойки; Разрушава традиционното семейство – може да се използва от гей двойки.

⁴⁰ ж, 21, Велинград, в. о.; ж, 28, Пазарджик, в. о.

денти изразяват одобрение (65%), само 22% колебание и 13% неодобрение.

Подкрепящите си служат най-вече с аргументи *на естествено*, като нормативното легализиране и напредъка на науката и биотехнологиите⁴¹. Изтъква се партиархалното разбиране, че биологичното родителство е основна цел на човешкото съществуване⁴². Макар и малко, но се срещат феминистки коментари за правата на жените върху собственото им тяло⁴³. На второ място, се използват аргументите на *трансфера* – повечето запитани утвърждават, че независимо от начина, по който е постигнато, раждането на дете носи радост и щастие, осмисля живота на родителите, увеличава се човешкият род⁴⁴. Някои респонденти мюсюлмани подчертават, че процедурата е разрешена в ислямските държави. Мотивацията на *хлъзгавия терен* пък е изцяло с расистка фразеология. Според нея, ако не се овладее демографската криза, българите ще изчезнат за сметка на турците и ромите⁴⁵. Даже деклариращи себе си като вярващи, подкрепят инвитро оплождането⁴⁶.

Групата на колебаещите се всъщност подкрепя инвитро технологиите с аргументи от *хлъзгавия терен*, които са сексистки по съдържание и поддържат само хетеросексуалността⁴⁷.

Понеже при формулирането на въпроса изрично търсехме отношението на респондентите към религиозната позиция (*принципалисткия* модел за вземане на решение с *естествена* аргументация), в отговорите се забелязват редица тенденции. Първо, на лично е крайно секуларно мислене, което напълно отрича мястото на религиозния морал и изобщо на религиозните институции при

⁴¹ Живеем в нов свят; Напредък на медицината, която помага на хората.

⁴² Дава възможност на желаещи да осъществят биологично родителство.

⁴³ Тялото е мое и ще правя каквото си искам с него.

⁴⁴ Животът е ценен и трябва да се уважава, без значение как е създаден.

⁴⁵ Начин да се увеличи раждаемостта в условията на демографска криза, ако не искаме да станем циганска и турска държава (ж, 59, Сф, в. о.).

⁴⁶ Аз съм една вярваща християнка, мъжът ми беше свещеник и затова винаги съм била за поддържане на младите семейства да имат деца (ж, 67, Не-вестино, незав. ср. о.)

⁴⁷ Само ако семейството е хетеросексуално; Осиновяването е алтернатива; Ако се използва между съпрузи и с некомерсиална цел.

вземането на решение за инвитро. Религиозната перспектива е наречена ретроградна, отживелица⁴⁸. Църквата е обвинявана в манипулации, крайно отношение, нетолерантност, закостенялост, консервативност, ретроградност, изостаналост, алчност. Респондентите демонстрират изцяло секуларна идеология⁴⁹. Немалка част от тях пък изобщо не са информирани за религиозния възглед по въпросите на биоетиката и декларират, че той не ги интересува⁵⁰. На второ място, в отговорите проличава агресивна позиция към БПЦ и изобличаването ѝ като пасивна, ненужна институция, несъпричастна към личните проблеми на хората⁵¹. На трето, срещат се редица атеистични тълкувания на религията, които показват абсолютна отдалеченост от към религиозния дискурс⁵².

⁴⁸ Това, че религията не го позволява, не означава, че е незаконно и неморално (ж, 25); Религиозните институции са пълни с предръзсъдъци, тесногръди, консервативни, с остарели доктрини и вярвания; Остарелите постулати са вредни днес, в един светски свят (м, 37, Пазарджик, в. о.); От морално-етична гледна точка не намирам нищо нередно (ж, 42, Пловдив); Управлява и манипулира хората.

⁴⁹ Въпреки че съм християнин, смятам, че религията е вътрешно вярване и сами трябва да избираме кое е редно и кое не (м, София, в. о.); Не ме интересува какво мислят по въпроса. Църквата за мен не е определящ фактор за начина ми на живот и моя собствен избор (ж, 42, бременна инвитро, София, в.о.); Не е нормално да се месят в светския живот! Нали живеем в секуларно общество! Да си гледат религиозните теми и да не се месят (ж, 24, София, в. о.).

⁵⁰ Не ме интересува тяхното мнение (м, 45, София); Всеки сам решава до каква степен религията му ще повлияе на решението как и кога (ж, 29, София, в. о.); Не религията, а човекът е определящ фактор (ж, 59, София, в. о.).

⁵¹ Църквата да налага добродетели у хората, а не правила, които пречат на развитието на човечеството; Защо да нямаме деца, заради религията?; Харесвам вярата и мразя институцията, защото тя налага контрол върху обществото (ж, 60, София, в. о.); Църквата да покаже малко състрадание към бездетните; БПЦ има толкова други проблеми, че не е редно да се меси в медицината (м, 42, София, ср. о.); Няма право да съдят хората (ж, 43, София, в. о., православна).

⁵² Ако Господ не е позволил, нямаше да го има този метод; Ако Бог беше против инвитро, нямаше науката да стигне до тези открития (м, 42, София, ср. о.); Ако има Господ, той е дал да става и по други начини (ж, 33, София, в. о.); Нима това не е непорочно зачатие (ж, 61, Велинград, в. о.); Дали пък Христос не е заченат инвитро (м., 37, Пазарджик, в. о.); Защо свещениците кръщават деца, заченати инвитро? (ж, 33, Бургас); Крайно време

Неодобряващите инвитро технологиите използват най-вече аргументи на *естественото* с религиозно съдържание. Сред респондентите в тази група надделява старата генерация (над 60), която смята, че зачеването инвитро е грях, който човекът не трябва да извършва⁵³. Може да се приеме, че една част от изказванията на това поколение са плод повече на традиция, придържане към усвоени стереотипи и консервативност, отколкото на лична религиозност. По-преките паралели са с представата за неестествена процедура, която липсва в природата и дава облик на човешко инженерство. Респондентка мюсюлманка пък изтъква, че инвитро-то е забранено в ислямските страни, заради безопасността и заради вземането на генетичен материал от друг донор⁵⁴. На второ място, са изтъквани аргументите на *трансфера*. Предимно средното и младото поколение смятат, че рисковата инвитро процедура, която има ниска успеваемост (средно 30%) и е изключително скъпа, е плод на егоизма и суетата на родителите да създадат непременно свои биологични деца⁵⁵, както и аргументите на *хлъзгавия терен* – че тази технология би създавала здравословни и психически проблеми при неуспех или би дала възможност за евентуално кръвосмешение при донорството на сперма.

е Църквата да се съгласи пред правото да имаш избор да бъдеш родител, правото да бъдеш щастлив. Така, както призна, че земята е кръгла (м, 73, в. о.); Щом донася любов и радост на хората, следователно е Божествен ход (ж, 32, София, в. о.); Бог не би ни съдил за желанието да създадем поколение (ж, 35, София, в. о.); Бог никога не поставя условия (ж, 41, София, в. о.).

⁵³ Това е надлъгване с Бога; Против Божиите правила; Така Господ е отредил (ж, 87, София, ср. спец. о.); Божа работа, в която човекът не трябва да се намесва; Тежък грях; Не можем да се правим на Бог (ж, 79, с. Шейново, ср. о.). Същото смятат: ж, 23, София, ср. спец. о.; ж, 39, София, в. о.; м., 64, София, в. о.; ж, 64, Главановци, о. о.; м, 65, София, ср.о.; ж, 65, Брезник, ср. о.; м, 70, Годеч, ср. о.; ж, 75, Горско Сливово, ср. о.; ж, 71, Варна, о. о.

⁵⁴ ж, 21, Велинград, в. о.

⁵⁵ Ненормално издигане на пиедестал на собствената кръв и гени; Кое те прави повече човек и жена: да си бременна или да се чувстваш щастлива, защото си срещнала своето дете, независимо как Бог ти го е дал?

Заклучения

Въпросите на биоетиката вълнуват съвременното българско общество, но от нашето изследване личи, че всъщност то не познава детайлно тази проблематика, коментарите му са повърхностни и често провокирани не от личен опит, а от конюнктурни фактори. От отговорите може да се заключи, че по същество у нас на практика липсва дебат по биоетичните проблеми – най-спорен е въпросът за сурогатното майчинство, докато за приемането на абортите и за инвитро оплождането сякаш е постигнат консенсус.

При вземането на решения по посочените биоетични въпроси българите почти напълно игнорират религиозния дискурс. За едни това е резултат от техния атеизъм, за други – от липсата на информация по въпроса, вероятно последица не толкова от медийно *отсъствие* на вероизповедните общности, колкото на лична дезинтересираност и секуларно мислене. Онези от респондентите, които все пак декларират своята религиозна принадлежност и дори лична религиозност, не винаги я защитават с изказванията си. Напротив, немалко са онези православни, католици и мюсюлмани, които се оказват привърженици на абортите, сурогатното майчинство и инвитро оплождането. Други пък защитават своята уж религиозна позиция с лаически аргументи или като демонстрират своята битова религиозност. Изобщо в отговорите на привидно религиозните респонденти личи слаба богословска подготовка и на практика много ниско ниво на религиозност.

Въпросите на биоетиката се обсъждат различно от представителите на двата пола. Много категорични са позициите на жените, които имат личен опит и всъщност са телесно засегнати от дискутираните процедури. Те са крайни привърженички на абортите и на инвитро оплождането, колебаят се само за сурогацията. Мъжете – вероятно заради липсата на опитност и изключването им от вземането на решения по въпросите за създаването на живот – проявяват повече скептицизъм и нееднозначно отношение към трите въпроса.

Всъщност най-сериозните различия се наблюдават в поколенчески план. Най-сериозни поддръжници биоинженерството има сред най-младата генерация (20–39), т.е. родените през 1976–1995 г. Акцентът тук е инвитро оплождането и сурогацията, като

абортите са подложени на сериозна критика като старомоден и отживял времето си начин за контрацепция. Аргументацията на младата генерация е напълно утилитарна – набляга се на пазарния характер на процедурите, на тяхната полза за кариерата и благополучието на жените и на семейните двойки. Налични са и привърженици на идеята за създаване на поколение от еднополови двойки. Средната генерация, т.е. родените през 1956–1975 г., показва сериозни колебания относно трите морални дилеми. Жените от тази генерация са горещи привърженички на абортите и инвитро технологиите, но се колебаят за сурогацията. Мъжете от това поколение изказват резерви и по трите проблема. Като цяло поколението не използва религиозна аргументация, а си служи повече с либерална фразеология. Най-старата генерация, т.е. родените до 1955 г., се изказва почти изцяло против биотехнологиите в сферата на създаването на човешки живот. Жените силно критикуват абортите, а мъжете – сурогацията и инвитро оплождането. Аргументацията на част от тази генерация е свързана с религиозното, но повечето коментари се опират на традицията, стереотипното мислене и дори на суеверието.

РЕЛИГИОЗНАТА КНИЖНИНА В БЪЛГАРСКИТЕ БИБЛИОТЕКИ¹

Светла Шапкалова

Културно-историческото наследство има материална изява и нематериална стойност. То се пази в архивите, библиотеките и музеите. В България все повече нараства необходимостта от създаване на механизми и съвременни норми за опазване на движимото и недвижимото културно-историческо наследство, което в по-голямата си част е свързано с религията.

Библиотеките в България

Световното книжовно културно наследство се съхранява в библиотеките. Те са учреждения за събиране, подреждане и опазване на документи, с цел обществено ползване и играят ролята на книгохранилища.

Съвременните библиотеки са отговорни за книжовно-документалното си културно наследство в три аспекта: събиране на целия документален поток на човечеството, за да се запази натрупаното знание за поколенията; грижа и внимание към библиотечното образование, за да се предадат най-добрите професионални ценности и практики; усърдие в поддържането на библиотеките, за да се заслужи уважението на обслужваните от тях общности. Реалното библиотечно обслужване е необходимо за всички хора – от децата в детската градина, учениците от средните училища, студентите до всеки възрастен, който желае да чете и да изследва нови области на знанието. Достъпът до всички библиотечни услуги трябва да е свободен, за да се подобрява инфор-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Назърска, Ж., Св. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2015, с. 60-69.

мационната грамотност на потребителите (Горман 2006: 20).

Във всички български библиотеки човек може да обогати знанията си, винаги има актуална информация и там има възможност за учене през целия живот. Те разполагат с разнообразни ресурси и услуги и са общодостъпни за всички членове на обществото, независимо от раса, националност, етническа принадлежност, възраст, пол, религия, език, специални потребности, политически убеждения, икономически или трудов статус или степен на образователно равнище.

Библиотечните сбирки са хармонично подредени и могат да се класифицират, като се започне с частните колекции. Те са индивидуални и се комплектуват според интересите и потребностите на всеки един човек. Корпоративните библиотеки са свързани с нуждите на фирми и организации. Има и правителствени библиотеки, които обслужват основно властта. Научна е библиотеката на БАН, а национална – НБКМ. Публичните обществени библиотеки в България са 27 регионални, наречени още градски (към бившите окръжни градове). Университетските, или академичните, са библиотеките към учебни заведения в страната. Всеки университет поддържа своя библиотека по учебния си профил. Има и специализирани библиотеки – всички училищни. Уникалната българска институция *читалище* има винаги и библиотека. Интерес представляват съвременните виртуални библиотеки.

В България към настоящия момент има 2980 библиотеки. Техните проблеми са свързани предимно с липсата на достатъчно финансиране и добри книгохранилища за подредба на фонда. Постоянни са процесите на модернизация, дигитализация и автоматизация в българските библиотеки. Много е важно съжителството на традиционната и дигиталната библиотека, което е едно възможно и успешно съчетание за хармонична подредба на информационния фонд (<https://bg.wikipedia.org/wiki>).

Отдел 2. Религия. Теология

За систематизираното подреждане на книгите в библиотечните фондове се използва Универсалната десетична класификация (УДК). Тя е система за библиотечна класификация, разработена

на от белгийските библиографи Пол Отле и Анри Лафонтен в края на XIX в., а по-късно е доразвита от Мелвил Дюи и през годините е модернизирана и разширявана. УДК се определя като универсална, защото обхваща цялото човешко познание и всички сфери на дейност, затова е и удобна за различните библиотеки с универсален характер на фондовете. Пълната версия на УДК включва над 220 000 раздела и подраздели на знанието. В случая обект на изследване е религиозният класификатор, в който са подредени всички книги по религия. Това е Отдел 2. *Религия. Теология*, който съдържа следните подраздели: 21. Природна теология. Теодицея. Религиозна философия; 22. Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет; 23. Догматична теология; 24. Практическа теология; 25. Пасторална теология (Богословие); 26. Християнска църква; 27. Обща история на християнската църква; 28. Християнски църкви. Общини и секти; 29. Нехристиянски религии (<http://bgtestove.com/>).

През годините УДК е модернизирана и разширявана. Идеологизацията, на която е подложена УДК в периода до 1989 г., довежда и до произволна промяна в наименованието на Отдел 2. От стандартното *Религия. Теология* е преименувано на *Религия. Атеизъм*. В резултат на настъпилите след 1989 г. промени се създават предпоставки класификационната система и у нас да бъде съобразена с международните стандарти. Преработено е и наименованието на Отдел 2 и сега отново е *Религия. Теология*. В близкото минало във фондовете на библиотеките религиозната литература се е комплектувала в ограничено количество. Изданията до 1940 г. са отразени само в служебните каталози и се е ползвала по изключение, от научни работници и свещенослужители (Младенова 2003: 121).

Съвременната ситуация в библиотеките е различна, защото се определя от читателското търсене. Тенденциите към издаване на разнообразна по съдържание и вид литература в областта на религията се засилват. На книжния пазар се появяват много и разнообразни религиозни книги. Интересът към тази тематика нарасна, затова и българските библиотеки се стремят постоянно да обогатяват Отдел 2. *Религия. Теология*. Религиозната книжнина има своето естествено присъствие в информационните фондове на общообразователните библиотеки.

Многообразният религиозен книгопоток довежда до затруднения в класифицирането му и подредбата на книги. Продължителното пренебрегване на религията е причина за липса на елементарни познания за същността и спецификата на различните религиозни деноминации. Всички библиотечно-информационни специалисти класират документи във втори отдел, без да дават приоритет на конкретна религиозна деноминация. Стремят се хармонично да класират религиозните книги по различните подрубрики, но се забелязват и грешки.

Православните книги в библиотечния фонд

В съвременен аспект библиотеката е духовно-информационен център, в който читателите имат достъп до актуалния документален поток. Един от приоритетите на библиотеката е и възможността ѝ да комплектува документи с религиозна тематика. Обединителният фактор е култовото отношение към Бога и опитите за изразяване на различните доктринални системи. Идеята е читателите да имат възможност за селекция и подбор в разнообразния документален поток от разнообразната религиозна книжнина (Уилсън 2001: 147).

В България традиционното вероизповедание е източното православие. Хипотетично се очаква и количеството на православни книги да е най-много в библиотечните фондове, но библиометричното изследване, свързано с разпределението на различните книги по религия, показва друга реалност.

Библиотеката е информационен център, но е подчертано свързана с духовността и възпитава изконни аксиологични ценности. Толерантността и религиозната веротърпимост са част от духовната мисия на всяка една библиотека. Българските библиотеки се стремят да сътрудничат на образователните институции за подобряване на информационната грамотност на обществото по всички религиозни въпроси. Те спомагат за развитие на християнските добродетели и със силата на любовта доказват духовно-просветната си мисия.

В Отдел 2. *Религия. Теология* са обособени девет големи раздела, които имат по-малки подраздели. Първият е Раздел 21 и е озаглавен *Природна теология. Теодиция. Религиозна философия*. В

211 е литература за Бога като обща религиозно-философска категория. Целият подотдел 21 има връзка със 141.1 – Философия.

Раздел 22. *Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет* комплектува различни видове издания на Библията. В разделите от 221 до 224 се отнасят книгите от Стария Завет, а от 225 до 229 – тези от Новия Завет. В 243 е тълкуване на Библията. Подотделите от 23 до 28 са предназначени за класифициране на християнска литература. Приоритетът е на световната религия християнство, защото е най-разпространената и се изповядва от около 32% от населението на Земята.

В Раздел 23. *Догматика* са подредени книгите, свързани с християнския катехизис, есхатологията, задгробния живот, ангелския свят, догмата за Св. Троица, учението за спасението, мило сърдието, вярата и др.

Следващото деление е Раздел 24. *Практическо богословие. Църковна практика. Аскетична и окултна теология*, където са поставени книгите, отнасящи се до религиозния морал, молитвениците, християнския храм, иконопочитанието, християнското изкуство и символика, църковната музика, аскетизма, мистиката и др.

Раздел 25. *Пастирско богословие* обхваща омилетиката, историята и теорията на проповедта, християнските братства, енорийските училища и библиотеки, благотворителна дейност на църквата, църковни имоти, архиви и настоятелства.

Следва Раздел 26. *Християнска църква*, където са книгите, свързани с организация и управление на църквата, литургийно служение, богослужбни книги, църковен календар, религиозни обреди и тайнства, екзорсизъм, мисионерство, протестантство, евангелизация и др.

В Раздел 27. *Обща история на християнската църква* са книги в областта на патрологията, религиозните ордени, схизми, ереси, манастири, монаси, отшелници и др.

Интересен е Раздел 28. *Християнски църкви. Общини и секти*, в който са класирани книги за Църквата от първите векове на християнството, Коптска, Етиопска, Сирийска църква, вселенската църква до 1054 г., източноправославни църкви, Римокатолическа църква, протестантски църкви, епископски църкви, др. общини и секти.

Последният индекс е Раздел 29. *Нехристиянски религии. Мито-*

логия. *Различни култове* и е посветен на нехристиянските религии, които имат широко разпространение в света. През последните години в България се забелязва подчертан познавателен интерес към тях. Подрежда се всякаква религиозна литература на източноправославна основа, както и различни деструктивни култове. Подраздел 292 е отделен за старогръцката и староримската религия. В 293 са религиите на древните германци и на келтските народи. В 294 са индийските религии, 295 – персийски религии. В 296 е еврейската религия – юдаизъм. Следва световната религия ислям в 297. С 298 са обозначени Новите религиозни движения. В последния 299 са някои други религии – религиите на древните славяни, на хималайските народи на източноазиатските народи, на африканските народи и др.

Библиометричен анализ на книгите по религия

Библиометрията като научно направление се заражда през 60-те години на XX в. Основните преимущества на библиометричните анализи са сферите им на приложение и практическите ползи. Доказва се, че мониторинговите библиометрични изследвания придобиват ценност като средство за предаване на социалния опит, културните традиции и могат да играят съществена комуникативна роля в човешкото общество (Арсенова 2012: 100).

Информационният библиометричен анализ на религиозната книжнина е направен въз основа на електронната база данни от сайта на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) (<http://www.nationallibrary.bg/>).

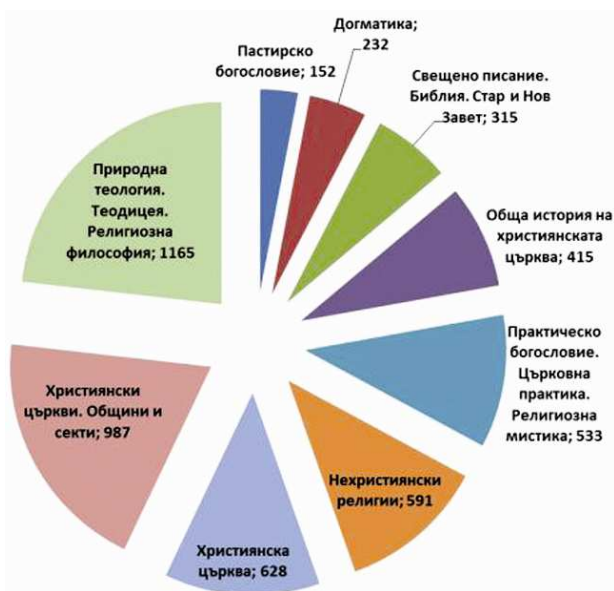
Целите на изследването се съсредоточават върху кратък обзор на хармоничната подредба на различните религиозни книги в библиотечните фондове на българските библиотеки, въз основа на направения кратък библиометричен анализ от електронния каталог на НБКМ.

Религиозната книжнина се комплектува в българските библиотеки без да се дава предимство и предпочитание към религия и общност. Книгите от Отдел 2 постъпват в библиотечните фондове с абонамент, закупуване или дарение. Покупката обикновено се определя от читателското търсене, а даренията са доброволни, но те стриктно се преглеждат и ръководствата на библиотеките и

се преценява какво е подходящо да се зачисли към фонда.

Статистическите данни в изследването са обработени с Excel. Извадката е от фонда на НБКМ и се приема за представителна, защото е библиотеката с най-богат и разнообразен книжен фонд в Отдел 2. *Религия. Теология*. Може да се предположи, че ситуацията в останалите български библиотеки е идентична. Всички графични фигури са изчертани по числените данни от таблиците, дадени в Приложението. Изводите и обобщенията не претендират за изчерпателност, а данните са с допустимата статистическа грешка.

Първата графична фигура показва количеството на книги в Отдел 2. *Религия. Теология*. Най-голям е броят в Раздел 21, където е литературата от Петър Дънов, която се оказва с най-висока числена стойност. В Подрубриката 215. *Дъновизъм* има 1116 книги. Безспорен факт е, че той е най-издаваният български автор, основател на религиозно-философско учение. Второто място по многочисленост на книгите е на Раздел 28. *Християнски църкви. Общини и секти*. Тук са класирани публикациите на протестантските църкви, които след 1990 г. имат голяма издателска дейност и литературата им присъства на книжния пазар и се комплектува и във фондовете на българските библиотеки. Това се дължи на мисионерската политика на протестантските деноминации, които смятат, че за възкръвяване на населението е важно да има постоянна духовно-просветна дейност, която се изразява в дарителска политика на християнски книги. Третото място се заема от книгите, свързани с Християнската църква, като световна религия и като традиционна деноминация за България. Общекултурният интерес към нехристиянските църкви е също повишен и се подреждат на четвърто място по количество на издавани книги. В съседство са книгите с религиозно-мистична насоченост, защото българинът, като народопсихология, е суеверен и подхожда към религията мистично. Историческите изследвания на Християнската църква са на следваща позиция, защото книгите имат научно-изследователска цел. Седмото място е на библейските издания. Словото Божие за християните е важно да се чете, възприема и изпълнява. Това, че има библейски издания във фондовете на библиотеките, не означава, че Библията е позната и четена книга

Фиг.1.

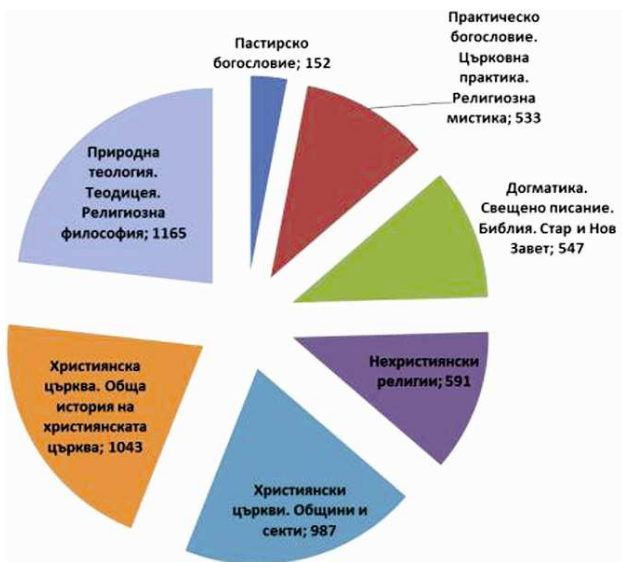
Фиг.2.

сред българите. Все още се срещат малки читалищни библиотеки, които не притежават Библия. Догматиката е на предпоследно място, защото намаляват специалистите в областта на догматическото богословие и повечето налични книги са преводни. Пастирското богословие е накрая, което е и свидетелство за слабо развитата душепастирска дейност на традиционната БПЦ.

На втората фигура са показани осемте числени стойности на подразделите, защото са количествено 26 и 27. Водещото място е отново на книгите по религия от философско-антропологична гледна точка. Следващата числена стойност е на изданията, свързани с Християнската църква и общоцърковните исторически изследвания. С това обединение се вижда, че броят на книгите с православна насоченост също не е многоброен, но е тревожен фактът, че окултната литература изпреварва в количествено отношение, което е показателно за религиозния мистицизъм на българина. Третото място е за християнската литература, но издадена от протестантските общности, т.е. неправославна. Тези религиозни деноминации се стремят да издават и разпространяват огромно количество книги, защото смятат, че това е най-успешният начин да се повиши информационната грамотност на обществото по християнски въпроси. Тяхната добра практика трябва да служи за пример на останалите религиозни деноминации. Числената стойност на останалите подраздели е същата както и на Фиг.1 и не подлежи на коментар.

Третата фигура показва съчетанието на подразделите 26 и 27 и 22 и 23. (Прилож., Табл. 3). Обединяването става възможно, поради сходствата на книгите в подотделите. Целта е да се покаже в количествено съотношение броят на книгите с православна насоченост на общия фон на книгопотока в Отдел 2. *Религия. Теология*. Първите четири места са като на Фиг. 2, но останалите са променени. Когато се съберат книгите по догматика и изданията на библейските текстове, се оказва, че макар и с много малка преднина, сумарно са повече от религиозната мистика. Видимо мисленето и интересът, насочени към православието, се повишават. Промяната е бавна и трудна, но постепенно се случва, което се вижда и от движението на религиозните книги.

Последната фигура отново е свързана с обединяване на подраздели, в случая 21 и 29, показва, че най-голямо е количеството на окултна и нехристиянска литература. Следват книгите с православна

Фиг.3.

Фиг.4.

насоченост, но с историко-богословски изследвания. Третото място остава на протестантската литература. Идват обединените отдели 22 *Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет* и 23 *Догматика*, което показва присъствието на православните книги на фона на целия книгопоток и важното място на библейските текстове. Следва църковната практика, а последното място е за пастирското богословие.

Заключение

България се определя като толерантна в религиозно отношение държава и на територията на страната съжителстват множество различни деноминации. Независимо че по конституцията традиционното вероизповедание е източното православие, населението не е достатъчно просветено и възцърковено. Повечето българи се православни само по принадлежност към общността, но не и по вяра. Реално църковният живот в православната общност е слаб, забелязва се криза и в духовните ценности на българското общество.

Изследването на книжния фонд по религия е направено в Националната библиотека на България, но може да се твърди, че състоянието и в останалите български библиотеки е сходно. Извършеният библиометричен анализ е първи опит да се покаже хармоничното комплектуване и разнообразното движение на книги в Отдел 2. *Религия. Теология*. Изследването потвърждава хипотезата, че независимо от ортодоксалната ориентация на държавата, православният книгопоток не е очаквано висок на фона на останалите книги. Издаването на религиозна книжнина бележи значителен подем след 1989 г., но православните книги в сравнение с останалите тематични подредени книги по подразделите, класирани в Отдел 2. *Религия. Теология*, е все още много нисък. Причината може да се потърси в недобре организираната образователна политика на БПЦ. През годините тя показва и слаба инициатива за опазване на книжовното си културно наследство. Няма добра издателска дейност и фондовете на синодалната и митрополитските библиотеки са труднодостъпни. Те не се подреждат прецизно и не отговарят на стандартната библиотечна класификация. В същото състояние са и повечето манастирски и храмови библиотеки. Има

единични случаи на религиозни библиотеки, в които се извършват промени, свързани с модернизация и дигитализация.

Хармоничната подредба на различните религиозни книги във фондовете на българските библиотеки е свидетелство и за съществуващата религиозна толерантност. За да се преодолее ценностната криза в българското общество, държавата, Националният съвет на религиозните общности и библиотеките е необходимо да изградят и развият единна концепция за подобряване на информационната грамотност по религия.

Използвани източници

Арсенова, И. 2012: Поглед върху приложението на библиометричните закони в библиотечната дейност. // Научни трудове на УниБИТ, т. 10, с. 99–112.

Горман, М. 2006: Нашите непреходни ценности: Библиотеките през XXI век. – София: УИ.

Младенова, М. 2003: Универсална десетична класификация: Структура и методика на класифицирането. – София: Квазар.

Уилсън, Б. 2001: Религията в социологическа перспектива. – Велико Търново: Праксис.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Табл. 1.

21. Природна теология. Теодицея. Религиозна философия.	1165
22. Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет.	315
23. Догматика.	232
24. Практическо богословие. Църковна практика. Религиозна мистика.	533
25. Пастирско богословие.	152
26. Християнска църква.	628
27. Обща история на християнската църква.	415
28. Християнски църкви. Общини и секти.	987
29. Нехристиянски религии.	591

Табл. 2.

25. Пастирско богословие	152
23. Догматика	232
22. Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет	315
24. Практическо богословие. Църковна практика. Религиозна мистика	533
29. Нехристиянски религии	591
28. Християнски църкви. Общини и секти	987
26. Християнска църква. 27. Обща история на християнската църква	1043
21. Природна теология. Теодицея. Религиозна философия	1165

Табл. 3.

25. Пастирско богословие	152
24. Практическо богословие. Църковна практика. Религиозна мистика	533
22. Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет. 23. Догматика.	547
29. Нехристиянски религии	591
28. Християнски църкви. Общини и секти	987
26. Християнска църква. 27. Обща история на християнската църква	1043
21. Природна теология. Теодицея. Религиозна философия	1165

Табл. 4.

25. Пастирско богословие	152
24. Практическо богословие. Църковна практика. Религиозна мистика	533
22. Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет. 23. Догматика.	547
28. Християнски църкви. Общини и секти	987
26. Християнска църква. 27. Обща история на християнската църква	1043
21. Природна теология. Теодицея. Религиозна философия. 29. Нехристиянски религии	1756

КНИГИТЕ ПО РЕЛИГИЯ В ЛИЧНИТЕ БИБЛИОТЕКИ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ УниБИТ¹

Светла Шапкалова, Магдалена Гарванова

Религията се определя като феномен на човешкия дух, а потребността от нея е присъща и на съвременните хора. Всяка религиозна система има значение за човека и става част от неговия живот, когато ясно изповядва култа към Бога. Присъединяването към конкретна религиозна деноминация се свързва и с промяна в човешката личност (Асенов 1998: 85).

Учебните дисциплини, даващи знания по религия

Религиозното образование в България допринася за разбиране на традиционната християнска религия и осмисляне на нравствените ценности. Придобитите знания по религия оказват влияние на цялостния светоглед на българите, а при някои хора са определящи и за присъединяването им към определена религиозна общност.

През последните няколко десетилетия голяма част от българския народ се оказва религиозно непросветен, защото липсва целенасочено и методично преподаване на знания за конкретна деноминация. Християнската култура с времето постепенно отслабва, дори и в семейства със здрави църковни традиции (Кожухаров 2009: 13).

Университетът по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) е държавен университет, в който от 13 академични години се преподава блок от дисциплини, свързани с религията.

¹ Първоначална редакция е публ. в: Хинкова, Б., М. Нанкова, съст. Нови информационни технологии в образователния процес. – София: За буквите – О писменехъ, 2015, с. 184-197.

УниБИТ е модерно висше учебно заведение, в което ревностно се пази духовността и любовта към четенето. Целенасоченото преподаване на знания по религия първоначално е реализирано за потребностите на Катедра *Културно-историческо наследство*, а впоследствие се оказва необходимо допълнение към общокултурните познания на студентите от целия Факултет по библиотекознание и културно наследство. Учебните дисциплини, ориентирани към религията, са: *История на религиозните деноминации в България; Информационни фондове на религиозните центрове; Празничен календар; Религиозен плурализъм; Църкви и манастири в България; Християнска археология* и др. (<http://www.unibit.bg>)

Методиката за преподаване на религиозни знания в УниБИТ включва изучаването на историята на човечеството, културата на цивилизациите и на секуларното разбиране на световните религиозни системи. Всички верови деноминации се преподават на студентите в контекста на българското културно-историческо наследство.

Образователният модел за преподаване на религия в УниБИТ е единствен по рода си, защото е създаден за потребности на бъдещите специалисти по културно-историческо наследство и включва: самостоятелни учебни дисциплини със статут на задължителни, избираеми и факултативни; написване на учебни пособия за целите на висшето образование; проектна работа, свързана с религиозното културно наследство.

Учебната среда, в която се реализира обучението по религия, са традиционните учебни зали и параклиса *Св. Николай Чудотворец* в Университета. Ефективното обучение е съпроводено с онагледяване и съпреживяване на изученото. От този факт се роди и идеята за учебен параклис. С тържествения водосвет, извършен от покойния Патриарх Максим на 6.12.2004 г., се освети първият параклис в светско висше учебно заведение.

По време на учебния процес по религия се извършват много индивидуални и групови теренни проучвания в столицата и страната. Усвоените знания се проверяват чрез тестове, курсови задачи и работни листове. Студентите попълват и анкетни карти, с които се проследява отношението към духовно-нравствените ценности и обществените нагласи към религията.

Партньори в учебната и научна дейност са Дирекция *Вероиз-*

поведания към Министерския съвет, богословските факултети в страната, Националният съвет на религиозните общности в България, всички деноминации на християнска и нехристиянска основа. Постоянни са контактите с ислямското, еврейското и арменското вероизповедание. Поддържат се връзки и с други религиозни общности като Бялото братство, Свидетели на Йехова и др.

Книгите от Отдел 2. Религия. Теология в БИЦ

Световното книжовно наследство се съхранява в библиотеките. Те осигуряват достъп до знание, информация и учене през целия живот. Разполагат с разнообразни ресурси и услуги и са общодостъпни за всички, независимо от раса, националност, етническа принадлежност, възраст, пол, религия, език, специални потребности, политически убеждения, икономически или трудов статус или степен на образователно равнище (Горман 2006:12).

За поддръждането на книгите в библиотечните фондове се използва Универсалната десетична класификация (УДК), която е система за библиотечно класифициране. Тя е разработена от белгийските библиографи Пол Отле и Анри Лафонтен в края на XIX в., а по-късно се доразвива от Мелвил Дюи и през годините е модернизирана и разширявана. УДК се определя като универсална, защото обхваща цялото човешко познание и всички сфери на дейност, затова е удобна за различните библиотеки с универсален характер на фондовете. Пълната версия на УДК включва над 220 000 раздела и подраздела на знанието. В случая обект на изследване е религиозният класификатор, в който се намират всички книги по религия. Това е Отдел 2. *Религия. Теология*, който съдържа следните подраздели: 21. Природна теология. Теодицея. Религиозна философия; 22. Свещено Писание. Библия. Стар и Нов Завет; 23. Догматична теология; 24. Практическа теология; 25. Пасторална теология (Богословие); 26. Християнска църква; 27. Обща история на Християнската църква; 28. Християнски църкви. Общини и секти; 29. Нехристиянски религии (<http://bgtestove.com>).

Идеологизацията, на която е подложена УДК в периода до 1989 г. довежда до произволна промяна в наименованието на От-

дел 2. От стандартното *Религия. Теология* е преименувано на *Религия. Атеизъм*. В резултат на настъпилите промени след 1989 г. се създават предпоставки класификационната система у нас да бъде съобразена с международните стандарти. Преработено е и заглавието на Отдел 2 и сега отново е *Религия. Теология* (Младенова 2003: 120).

Съвременната ситуация е различна, защото се определя от читателското търсене. Интересът към информация, свързана с религията, нарасна и библиотеките постоянно обогатяват фондовете си. На книжния пазар се появяват много книги в областта на религията. Те имат своето естествено присъствие в информационните фондове на общообразователните библиотеки. Тенденциите към издаване на разнообразна по съдържание и вид религиозна литература се засилват.

Продължителното пренебрегване на религията е причина да липсват елементарни познания за същността и спецификата на различните религиозни деноминации. Всички библиотечно-информационни специалисти, които класифицират документи в Отдел 2 *Религия. Теология*, го правят съобразно целия религиозен книгопоток и не дават приоритет на конкретна религиозна деноминация.

Библиотечно-информационният център (БИЦ) при УниБИТ комплектува, обработва и организира фондовете си, съобразно академичния си профил. В университетската библиотека може да се ползват библиотечни единици в читалнята; да се заемат част от книгите; да се изготвят библиографски справки; да се консултира при работа с библиотечни и извънбиблиотечни информационни ресурси и т.н. БИЦ разполага с 36 компютърни работни места, постоянно е осигурен достъп до интернет, до външни бази от данни и други информационни ресурси. Библиотечният фонд се състои от 53 925 тома специализирана литература, свързана с изучаваните в УниБИТ дисциплини. Ежегодно се прави абонамент за различни български и чуждестранни периодични издания. С множеството електронни версии на научни списания от абонамента за базите данни EBSCO Publishing, Springer Link и други се обогатява фондът от научна периодика, удовлетворяват се нуждите на учебния процес и се увеличават възможностите на студенти, докторанти и преподаватели за научноизследователска работа (<http://www.unibit.bg>).

БИЦ комплектува литература във фондовете си основно за учебно-образователния процес на студентите. С оглед на засиленото изучаване на дисциплини, свързани с религията, книгите, класирани в Отдел 2 *Религия. Теология*, са 173. Една част са постъпили като дарения, но повечето са закупени целенасочено. Преобладават заглавията на християнска тематика.

Библиотеката към учебния параклис Св. Николай Чудотворец

Идеята да има университетски параклис е утвърдена от Академичния съвет през 2003 г. По предложение на Ректора единодушно е избрано името на Св. Николай Мирликийски Чудотворец. Освен покровител на рибари и банкери, в неговото житие се посочва и един актуален призив *Не пропускайте нито един ден без четене!* Тази фраза би могла да се възприеме и като мото на УниБИТ, който е най-ревностният пазител на традиционната и електронната книга.

Отците на Църквата съветват ежедневно да се чете духовна литература, за да се учи човек на благочестив живот. Във веровите разбирания на християнска религията съществува постулатът, че Бог чрез молитва дава мъдрост и знание на всеки да разбере това, което чете.

Посоченият пример – съществуване на параклис в светски университет – първи по рода си и той има за цел практическо онагледяване на образователния процес. С освещаването на учебния параклис *Св. Николай Чудотворец* на 6.12.2004 г. се създаде и библиотечна сбирка. Към настоящия момент се обработва фондът на библиотеката към учебния параклис. Голяма част от книгите са от личните библиотеки на Илия Пехливанов – бивш главен редактор на в. *За буквите – О писменехъ*; на преподавателите по религиозни дисциплини. Ректорът на УниБИТ проф. д.ик.н. Стоян Денчев е предоставил свои редки и ценни книги на религиозна тематика от личната си библиотека. Неговият пример насърчава да се извършват и много дарения на книги от студенти, преподаватели и гости на Университета.

Постоянно се получават книги от проф. д-р Дечко Свиленов, един съвременен таксидиот. Освен медицинско, той има богос-

ловско образование и дълги години работи в Университета на Улм, Германия. Професор е по патология, по апологетика и етика, бивш консултант по религиозните въпроси в Министерството на образованието. Изнася постоянно лекции и беседи на християнска тематика пред различна публика. Съосновател е на Българското сдружение на християните-бизнесмени. През последните няколко години работи по проект *Библии за българските политици, академичните среди, учители, лекари и общественици*, който се осъществява от Фондация *Приятели на България*. Целта на проекта е да бъдат дарени максимален брой Библии, луксозно издание, съгласувано със Св. Синод на БПЦ и финансирано от германска благотворителна организация.

За първи път през април 2010 г. проф. Дечко Свиленов посети УниБИТ и подари лично на всички членове на Академичния съвет луксозни Библии. От тогава до сега всяка година в библиотеката на учебния параклис *Св. Николай Чудотворец* се получават безвъзмездно следните книги: *Нов Завет* – 200 бр.; *Християнска етика* – 200 бр.; *Библия за деца* – 50 бр.; *Еволюция или сътворение* – 200 бр.; *Миналото, настоящето и бъдещето на човечеството според Библията* – 200 бр.; *Какво е дал Израел на света?* – 200 бр.; *Сексуалност и секс. Какво учи Библията* – 200 бр.; *Живот след смъртта* – 200 бр.

В последното дарение беше и новата му книга със заглавие *Здраве, болести и страдания – какво казват медицината, религиите и Библията*. Много преподаватели и студенти споделиха интереса си към книгата. Всички книги от проф. Дечко Свиленов се използват в учебния процес по религия. Те ги подаряват на студенти, които желаят да ги притежават в личните си библиотеки.

Библиотечният фонд на библиотеката към учебния параклис *Св. Николай Чудотворец* разполага с книги на български език, малка чуждоезична сбирка, има периодични и непериодични издания, музикална и филмотечна колекция. Предстои библиотеката към параклиса на УниБИТ да бъде описана, а може би и дигитализирана.

Личните религиозни колекции на студентите

В последните години се провеждат изследвания, свързани с четенето, и се забелязва понижаване на интереса, но то все още е любимо занимание за много хора по света. Често явление е домашните книги да са пръснати и не подредени из всички стаи. Проблемът за домашните библиотеки е липсата на пространство и почти винаги тяхната подредба е хаотична. Притежателите им ги подреждат по интериорни виждания спрямо рафтовете, които имат, пространството и общата дизайнерска визия на дома. Организираните домашни библиотеки се събират равниво книга по книга. Поколения наред са нужни, за да се създаде богата домашна библиотека, която се възприема като безценно богатство на къщата и е най-голямото наследство, което може да се остави за поколенията.

Предмет на настоящото изследване са домашните библиотеки. Обект са личните религиозни колекции от книги на студентите от УниБИТ. Целта е да се проследи количеството книги на религиозна тематика и да се направи кратък библиометричен анализ. Важна задача е да се види притежанието на книги по теология в личните колекции на студентите.

Библиометрията като научно направление са заражда през 60-те години на ХХ в. Основните преимущества на библиометричните анализи са сферите им на приложения и практическите ползи. Доказва се, че мониторинговите библиометрични изследвания придобиват ценност като средство за предаване на социалния опит и културните традиции и могат да играят съществена комуникативна роля в човешкото общество [Арсенова 2012: 100].

Всеки обучаем трябва да попълни за изпита работен лист (вж. Приложението). Като резултати се очаква младите хора да се научат да описват книгите по сега действащия стандарт за библиографско описание. Анализът на работните листове би довел до доказване на следната работна хипотеза: Целенасоченото купуване на религиозна книжнина за попълване на личната библиотека почти не се извършва от младите хора. Притежаваните книги с религиозна насоченост са основно тези, получени като дарение по време на следването или закупени за нуждите на учебния процес.

Разгледани и анализирани са 95 работни листове на студентите от всички специалности на Факултета по библиотекознание и

културно наследство, които са изучавали богословски дисциплини през академичната 2014/2015 г. Изследването има пилотен характер и предстои резултатите да се допълват с работни листове от следващи учебни години. Данните са обработени със статистическия софтуер SPSS 16.

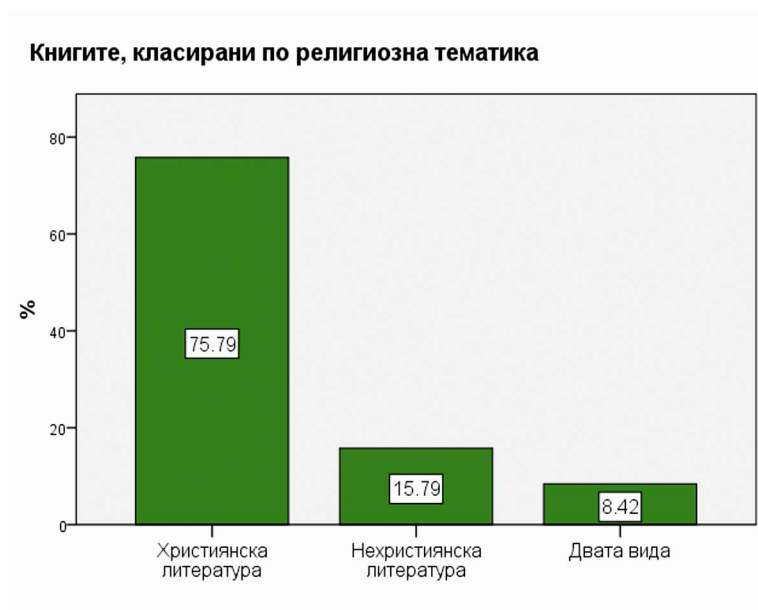

Фиг.1.

След обработване на работните листове изследователският интерес се фокусира върху начина на постъпване на книгите с религиозна тематика в личните библиотеки на студентите. Данните показват, че от наличните книги по религия в студентските библиотеки най-много са тези, които са подарени от преподавателя в УниБИТ. Благодарение на ежегодните дарения на книги от проф. Дечко Свиленов, те се използват активно в учебния процес и остават за лично ползване. От студентите се изисква да прочетат поне една от неговите книги, която да анотират, както и да я опишат правилно по действащия библиографски стандарт. Части от книгите се използват и за есеистични разсъждения, провеждат се и тематични дискусии по различни догматични теми.

На второ място стоят книгите, постъпили в личните студентски библиотеки свързани с конкретен интерес в религиозно направление. Вероятно родителите, роднините или други близки са имали духовно-философски и религиозни търсения по тези въпроси.

Другият начин за обогатяване на личните колекции е чрез подарък и/или дарение от други личности и/или институции. Тези книги са попаднали по случайност в личните книжни сбирки, но дали някога ще бъдат четени или са само интериорно подредени – е отделен въпрос.

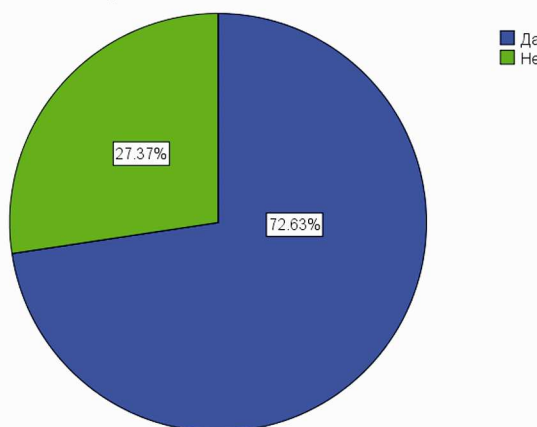
Фиг. 2.

Втората фигура показва книгите, класирани по религиозна тематика. Данните от работните листове отразяват най-голям брой книги с християнска насоченост, защото това е традиционното вероизповедание в България. След политическите промени през 1989 г. се засилва издаването и съответно продаването на религиозна литература. Най-значимо е количеството на книгите с християнска насоченост и съответно те са най-многочислената група в личните библиотечни колекции.

Нехристиянската литература е застъпена в доста по-малка степен, но все пак студентите сега формират религиозните си възгледи и проявяват интерес към всички религии, включително и към деструктивни култове и секти, като търсят и информацията по тези въпроси.

На трето място са личните библиотеки, които разполагат и с двата вида книги. Обикновено това са хора, които имат общо културно отношение към религията и искат да притежават повече заглавия. Може да се твърди, че по-големите колекции от книги по религия, които студентите описват в работните листи, са всъщност наследствените семейни сбирки в домашните библиотеки.

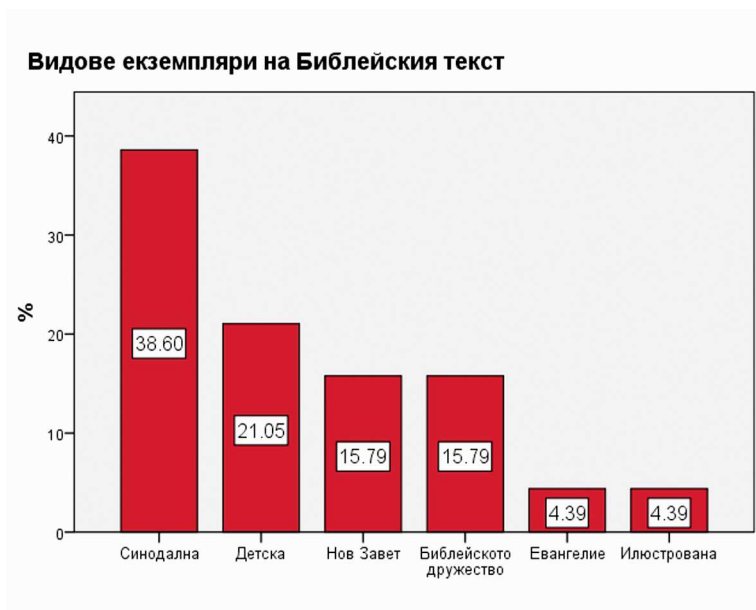
Има ли екземпляри от Библията в домашната библиотека?

Фиг. 3.

Следващата графична фигура показва притежанието на Библия в домашната библиотека. Масово се посочва, че съществуват различни екземпляри на Библията. Твърдението на Иван Вазов *Учудвам се, че тази Книга много малко се чете и знае у нас – не само от миряните, но и от духовниците* е актуално и днес, защото в България Библията продължава да е загадъчна книга. Тя съществува в домашните библиотеки, но не се познава като Слово Божие и не се чете. Предават ѝ се мистични свойства. Много хора смятат, че щом я има в библиотеките им, тя ще пази дома им. Към нейното

притежание се подхожда често суеверно, понякога интелектуално и много рядко духовно.

Фиг. 4.

Последната графика отразява какви видове Библии се притежават в личните библиотеки. Най-много в количествено отношение се посочва Синодалното издание на Библията, защото е най-масово разпространена и в последните години се подарява чрез проекта на проф. Свиленов на цялата културна общественост в България.

Следва изданието за деца, което е на издателство *Слънце* и отново е спонсорирано от фондация *Приятелите на България*. То е лесно четивно и се възприема и от възрастни, и от деца и служи за ограмотяване на подрастващите.

Еднакви са процентите на изданията на Новия Завет от издателство *Слънце* и изданията на Библийското дружество. Това е обективен резултат на усилен просветна пропаганда от протестантските общности. Те са най-мотивирани да благовестват чрез Словото Божие. Православната църква в периода 1998–2008 г.

направи няколко издания на Евангелията, съответно на Матей, Марко, Лука и Йоан. Те също се раздават безплатно, но не с такава масовост, което е отразено и в статистическите данни. Илюстрираната Библия е на последно място, но тя е лесна за разбиране, защото е илюстрирана с черно-бели графични сюжетни изображения.

Заключение

Изследването на броя книги в личните студентски библиотеки показва недостатъчен интерес към тематичния Отдел 2. *Религия. Теология* по УДК. Оказва се, че когато се подаряват книги с религиозна насоченост, те се съхраняват и притежават, но когато трябва да се закупят, се вижда, че не са чак толкова желани.

България е на първо място в света по разпространена християнска литература, благодарение на усилената духовна работа на проф. Дечко Свиленов. Притежанието на религиозна книжнина в частните библиотеки не означава, че тя се чете. Факт е, че българското население остава религиозно непросветено и слабо въцърковено.

Използвани източници

Арсенова, И. 2012: Поглед върху приложението на библиометричните закони в библиотечната дейност. // Научни трудове на УниБИТ, т. 10, с. 99-112.

Асенов, Б. 1998: Религиите и сектите в България. – София: Полиграф.

Горман, М. 2006: Нашите непреходни ценности: Библиотеките през XXI век. – София: УИ.

Кожухаров, В. 2009: Европейското образование в европейската училищна система. – Велико Търново: Веста.

Младенова, М. 2003: Универсална десетична класификация. Структура и методика на класифицирането. – София: Квазар.

<http://bgtestove.com/>.

<http://www.unibit.bg/>.

ПРИЛОЖЕНИЕ

РАБОТЕН ЛИСТ

Описание на книги с религиозна или атеистична тематика в частната (домашна) библиотека

Име: Курс:
Ф№ Дата:

Моля, опишете онези заглавия от Вашата лична библиотека, които смятате, че имат религиозен или атеистичен характер!

Няма ограничения относно годината на издаване или вида на изданието (книга, периодично издание, справочно издание и др.)!

РЕЛИГИОЗНИТЕ КУЛТУРНИ РАЗЛИЧИЯ НА БЪЛГАРИТЕ, ОТРАЗЕНИ В ЛИЧНИТЕ ИМ БИБЛИОТЕЧНИ КОЛЕКЦИИ¹

Светла Шапкалова

*Раят вероятно е вид библиотека.
Хорхе Луис Борхес (1899–1986)*

Във века на информационните технологии и мобилните устройства има място и за традиционата книга, която дава усещане за духовен уют и е с непреходна стойност. Цялото нематериално културно наследство, което познава човечеството, се съхранява, защото е записано на хартия. Мъдростта на вековете е събрана в книгите и те са запазени за идните поколения в библиотечно-информационните центрове. В епохата на дигитализация на знанието, материалното наличие на книгите все още има магнетично привличане и възпитателно въздействие. Дебелите кожени подвързии, фините страници, шрифтове с красиви извити букви, ароматът на хартия и мастило носят знанието и духа на своето време. Всички ценни книги се нуждаят от достатъчно място, където да бъдат подредени и съхранени, и това продължава да се случва в библиотеките – частни и обществени.

Мотото на статията е цитат от аржентинския писател Хорхе Луис Борхес, който сравнява библиотеката с религиозното измерение на понятието *Рай*. В християнството то се определя, като мястото на Бог отвъд времето и пространството. Раят е цел и смисъл на християнския живот и богослужение (http://www.pravoslavieto.com/docs/sv_otci/sv_ignatij_Brjanchaninov/kak_da_chetem.htm). Според Борхес, досегът с книгата е вид райско блаженство и духовно съпреживяване. Религиозното чувство се определя като феномен на човешкия дух и е присъщо и на съвременния човек. То се повлиява от духовно-

¹ Първоначална редакция е публ. в: Назърска, Ж., С. Шапкалова, съст. Хармония в различията. – София: За буквите – О писменехъ, 2016, с. 197-204.

то познание. Всяка религиозна система има значение за хората, когато те се присъединяват към нея и изповядват догматичните виждания за Бога. Присъединяването към конкретна религиозна деноминация предполага и духовно развитие на индивида (Асенов 1998: 85).

Личните библиотечни колекции

Изследванията на личните библиотечни колекции дават информация за духовно-нравствените интереси на обществото. По комплектуването на книги в домашните библиотеки може да се съди за протичащите културни процеси в страната. Книгите разкриват не само умствените занимания, характера и идеите на притежателите им, но и изграждат представи за отношението *книга – личност – общество*, като открояват и ролята на притежателите им за създаването на литературен вкус, книжовна култура и религиозни традиции.

Обект на библиотекознанието е да изследва личните библиотечни колекции. Това вече е сторено с част от библиотеките на българските възрожденци, в която област работи Елена Кирова. Мария Герасимова публикува поредица от статии за личните библиотеки на Никола Милев и Марко Балабанов, за Царската библиотека и др., намиращи се във фонда на ЦБ – БАН. С приносен характер са проучванията на Татяна Янакиева и Радка Колева на личната библиотека на проф. Петър Диневков. Остават още непроучени стотици лични библиотеки на известни български писатели, университетски преподаватели, учени и общественици. От научна гледна точка библиотечните колекции са ценни, защото те съдържат податки за творческите търсения на личността, за религиозната им ориентация, за историческото време, в което те създават своите трудове; откриват се следите на участието им в културния живот на страната (Младенов 2003).

За всеки човек, който обича книгите, личната колекция от печатни издания е изключително ценна и значима. Ето защо изграждането на собствена библиотека в рамките на дома е задължително допълнение в жилището на всеки ненаситен читател. Не е тайна, че голяма част от родното и световното културно-историческо наследство се намира в частните библиотеки. Техните притежатели също имат нужда от решение, с което да управляват богатите си сбирки – създаване на записи във фонда, водене на документация, консерва-

ция и т.н.. Необходима им е система, с която лесно и в домашни условия да каталогизират нужната информация (<http://www.comfort.bg/bg/interesno/view/3108.html>).

Домашните книги по религия

Читателската култура се формира с течение на времето и е процес, свързан с културните промени в обществото. В последните години се провеждат много изследвания, свързани с четенето. Тенденциозно се забелязва понижаване на интереса към четенето, но то все още е любимо занимание за много хора по света. Често явление, което се наблюдава при домашните книги е, че са пръснати и неподредени. Постоянно се случва притежателите им да не знаят какво точно имат. Забравят част от книгите, които са закупили или са им подарени. Има и такива хора, които притежават много книги, но никога не са ги чели.

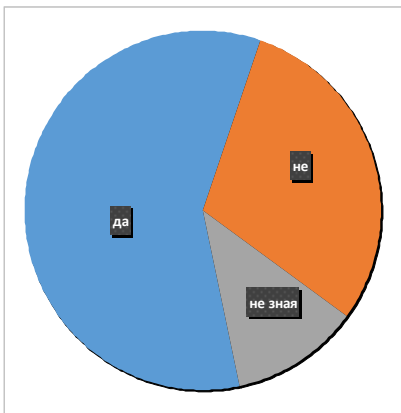
Предмет на настоящото изследване са книгите по религия, които присъстват в домашните библиотеки. Изследователската хипотеза е свързана с това, че има зависимост между видовете книги по религия в личната библиотечна колекция и културната нагласа на личността към дадена религиозна деноминация.

В продължение на две календарни години се проведе анкетно проучване. Въпросите са пет и са съобразени с целите на изследването (Приложение). Насочени са към християнството, защото това е традиционното вероизповедание за България. В графичен вид са дадени отговорите на въпросите, свързани с присъствието на религиозните книги в домашните библиотеки.

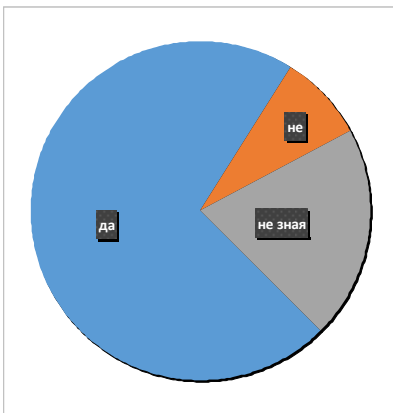
Първият въпрос от анкетата е свързан с притежанието на религиозни книги в личната библиотека. Повечето анкетираните отговарят положително, което свидетелства за подчертан интерес към религиозната литература. Не са малко хората, които заявяват, че не притежават книги с религиозна тематика. Третата група хора откровено заявяват, че не знаят.

Следващата графична фигура показва притежанието на Библия в домашната библиотека. Масово анкетираните посочват, че притежават библейския текст. Мисълта на Иван Вазов: *Учудвам се, че тази Книга много малко се чете и знае у нас – не само от миряните, но и от духовниците*, е актуална и днес, защото в България Библията

продължава да е загадъчна книга. Тя съществува в личните библиотеки, но не се познава като Слово Божие и не се чете. Придават ѝ се мистични свойства. Много хора смятат, че щом е в библиотеките им, тя ще пази дома им. Към нейното притежание се подхожда често суверено, понякога интелектуално и много рядко духовно.

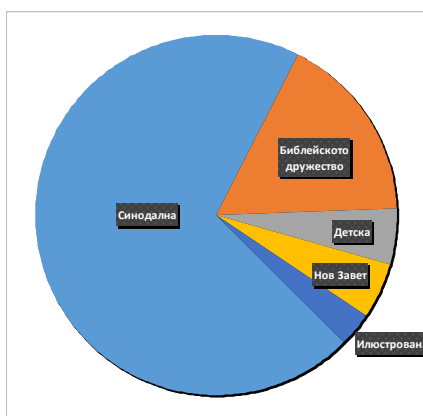
Фиг. 1

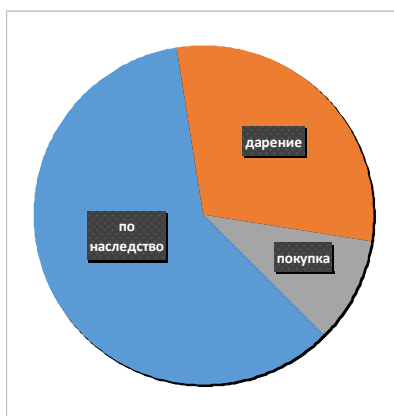
Фиг. 2

Третият въпрос конкретизира съществуващите различни екземпляри на Библията в домашната библиотека. Най-много в количествено отношение се посочва синодалното издание на Библията, защото е най-масово разпространена и в последните години се подарява чрез проекта на проф. Дечко Свиленов на цялата културна общественост в България. Следва изданието на Българското библейско дружество, защото това е обективен резултат на просветна пропаганда от протестантските общности. Те са най-мотивирани да благовестват и разпространяват Словото Божие. Следва изданието за деца, което е на Издателство *Слънце* и отново е спонсорирано от Фондация *Приятели на България*. То е лесно четивно, възприема се от възрастни и от деца и служи за ограмотяване на подрастващите. Почти са еднакви процентите на изданията на Новия Завет от Издателство *Слънце*. Това е резултат от духовната просветна дейност на протестантските общности. През 1998–2008 г. Православната църква направи няколко издания на Евангелията, съответно на Св. ев. Матей, Марко, Лука и Йоан. Те

също се раздават безплатно, но не с такава масовост, което е отразено в статистическите данни. *Илюстрираната Библия* е на последно място, но нейното предимство е, че е лесна за четене и разбиране, защото е илюстрирана с черно-бели графични сюжетни изображения. Малко хора посочват, че притежават всички библейски екземпляри, посочени в анкетата, но има и такива.

Фиг. 3

Фиг. 4

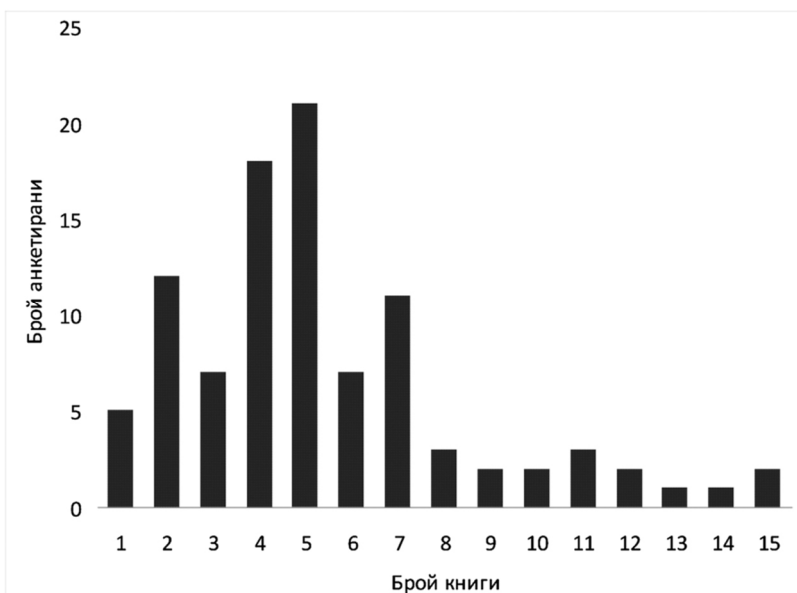
Предпоследният въпрос е свързан с това как постъпват книгите по религия в домашната библиотека. Оказва се, че повечето хора имат такива книги по наследство. Това показва, че религиозната култура в миналото е била много по-висока, каквито са били и духовните потребности на българите. Било е въпрос на висока интелигентност, престиж и благополучие да притежаваш богата частна библиотечна сбирка и в нея да присъстват книги с религиозна тематика.

Днес масовият български читател посочва, че е получил религиозните си книги като подарък. Това е благодарение и на проф. д-р Дечко Свиленов, който е един съвременен таксидиот. Освен медицинско образование, той има и богословско, дълги години е работил в Университета на Улм, Германия. Професор е по патология, както и по апологетика и етика, бивш консултант по религиозните въпроси в Министерството на образованието. Той изнася постоянно лекции и беседи на християнска тематика пред различна публика. Съосновател е на Българското сдружение на

християните-бизнесмени. През последните няколко години работи по Проект *Библии за българските политици, академичните среди, учители, лекари и общественици*, който се осъществява от Фондация *Приятели на България*. Целта на проекта е да бъдат дарени максимален брой библии, луксозно издание, съгласувано със Св. Синод на БПЦ и финансирано от германска благотворителна организация. В дарителската политика са включени и Новият Завет, и *Библия за деца*. Дечко Свиленов е написал следните книги на християнска тематика: *Християнска етика, Еволюция или сътворение, Миналото, настоящето и бъдещето на човечеството според Библията, Сексуалност и секс. Какво учи Библията, Какво е дал Израел на света?, Живот след смъртта* и др. Той сам ги финансира и разпространява чрез църковните институции, читалища, училища, университети и библиотеки.

На последно място се подреждат, хората които си купуват религиозни книги. Предполага се, че всеки сам избира духовна литература според църковната си принадлежност. Има и такива, които четат от интерес, за лично обогатяване. Когато се описват купените книги по религия, те са основно с езотерична тематика, следват книги от протестантски издателства и най-накрая се оказват книгите с ортодоксална насоченост.

Последният въпрос в анкетата цели да посочи какви точно книги по религия има в личните библиотечни колекции. Почти няма хора, които да описват библиотечните си колекции по действащия в момента стандарт. Масово са изброени книгите подарени по проекта на проф. Свиленов, чиято цел е да има християнски книги във всеки български дом. В анкетите високите стойности са на колекции с по 5, 4, 7 и 2 заглавия, следват 6, 3 и 1, после са с по 8, 11 и 15 и накрая 9, 10, 12, 13 и 14. Навсякъде присъстват екземпляри на Библията и описаните дарени книги на проф. Свиленов. Където броят на книгите е по-голям, забелязва се, че в описа присъстват и други с по-широк тематичен обхват – православна, протестантска, езотерика, което свидетелства не само за профилиран интерес, а за стремеж към по-задълбочено духовно познание. Ако един човек е само деноминационно причислен, той не желае да чете и да комплектува в личната си библиотека нищо друго, освен литературата на общността, към която принадлежи.

Фиг. 5

Православното разбиране за четенето на книги е продиктувано от църковните Отци, които съветват ежедневно да се чете духовна литература, за да се учи човек на благочестив живот. Четенето и разбирането на Евангелието е свързано с непогрешимата истина за всички християни (Абашидзе 20017: 11).

Вярващите хора смятат, че Бог чрез молитва дава мъдрост и знание на всеки да разбере това, което чете. *Блажен е оня човек, който не отива на събрание на нечестивци, в пътя на грешници не стои и в сборището на развратители не седи, а в закона на Господа е волята му, и върху Неговия закон той размишлява денем и нощем!* /Пс. 1:1-2/ (Библия 1998: 631). На друго място Свещеното Писание казва: *Страни от еретик, след като го посъветваш веднъж и дважд* /Тит. 3:10/ (Библия 1998: 1470). Тези съвети се отнасят само за миряни, които са необучени и лесно могат да се заблудят в неправилни учения. За знаещите вярващи християни посочените препоръки не са задължителни за изпълнение. Както Св. Отци на Църквата, пастирите и учителите са знаещи, така и просветените хора във вярата твърдо отстояват позициите си и няма опас-

ност за тях. Затова и хора, които се определят като православни, могат да притежават и друг вид литература в домашните си библиотеки, без това да се отразява на религиозните им убеждения.

Подредба на домашната библиотека

Съществен проблем за всички домашни библиотеки е липсата на пространство и почти винаги тяхната подредба е хаотична, без да се спазват правилата на каталогизиране. Често се случва книгите да са съобразени с интериорни виждания спрямо рафтовете, ситуирани според пространството и общата дизайнерска визия на дома. Има и много добре организирани и подредени домашни библиотеки, които ревниво са събирани и се пазят през годините. Поколения наред са нужни, за да се създаде богата домашна библиотека, която се възприема като безценно богатство на дома и е най-голямото наследство, което може да се остави за поколенията.

За разполагане на повечето домашни библиотеки се избира всекидневната – обикновено най-просторната стая в жилището. Още по-забележителен е резултатът от непосредствената близост на библиотеката до камината. Най-често срещаното интериорно решение за библиотеката е комбинирането с холната секция – практичен ход, който спестява място и едновременно осигурява на книгите една от централните позиции в дома. Някои библиотеки, секции и модули за съхранение са снабдени с вратички – непрозрачни или от прозрачно стъкло. Тази своеобразна преграда гарантира дълъг живот на книгите, тъй като ги предпазва от прах, миризми и други вредни влияния (<http://interiorendizain.com/%>).

Една древна поговорка гласи: *В Египет превеждат книгите, в Ливан ги издават, в Иран ги четат*. Независимо къде и как са подредени книгите в домашната библиотека, най-важното е те да бъдат четени. Религиозната книжнина има характер на душеспасителна, затова тя е по-различна от останалата литература. За вярващия човек четенето на религиозна литература има особен смисъл, защото е свързано с духовното му общуване с Бога.

Заклучение

Проведеното кратко емпирично изследване свидетелства за наличие на религиозна литература в личните библиотечни колекции на българите. Резултатите показват, че в домашните библиотеки религиозните книги не са много в сравнение с останалите книжовни издания. Обикновено купуването на книги с религиозна тематика е свързано с моментен интерес към дадена религиозна общност. Установява се, че когато се подаряват книги с религиозна насоченост, те се съхраняват и притежават, но когато трябва да се закупят, се вижда, че не са чак толкова желани. Библията присъства в домашните библиотеки, но не се познава, защото по-голямата част от българите не са практикуващи християни, а се определят като православни само по традиция.

Четенето на религиозна литература е в постоянна динамична промяна, защото е свързано с духовната нагласа на човека към момента. Такъв тип литература е трудна за изследване и анализ, защото не е ясно дали се чете от интерес, за обща култура или е свързана с духовните потребности на човек вследствие неговата вяра.

България е на първо място в света по разпространена християнска литература, благодарение на усилената духовна работа на проф. Свиленов. Притежанието на религиозна книжнина в частните библиотеки не означава, че тя се чете. Факт е, че българското население остава религиозно непросветено и слабо възърковано.

Използвани източници

Абашидзе, Л., архим. 2007: Какво е необходимо да знае съвременният православен християнин? – София: Тавор Прес.

Асенов, Б. 1998: Религиите и сектите в България. - София: Полиграф.

Библия. 1998: София: Св. Синод.

Младенова, М. 2003: Идеи за изследвания в областта на библиотекознанието. // Библиотечно сътрудничество – настояще и бъдеще. Доклади от XIII годишна конференция на СБИР www.lib.bg/dokladi2003/dokladi2003.htm

<http://www.comfort.bg/bg/interesno/view/3108.html>

<http://interiorendizain.com/%>

http://www.pravoslaviето.com/docs/sv_otci/sv_ignatij_Brjanchaninov/kak_d_a_chetem.htm

ПРИЛОЖЕНИЕ

АНКЕТНА КАРТА

за книгите по религия в личните библиотеки

1. Имате ли религиозни книги в дома си?

- а) да;
- б) не;
- в) не зная.

2. Притежавате ли Библия?

- а) да;
- б) не;
- в) не знам.

3. Каква Библия имате?

- а) Синодална;
- б) Детска;
- в) Библейското дружество;
- г) Нов Завет;
- д) Илюстрирана.

4. Как си попълвате личната библиотечна колекция от книги с религиозна тематика?

- а) покупка;
- б) дарение;
- в) притежавам ги по наследство.

5. Моля Ви, опишете библиографски книгите по религия от личната си библиотека!

ABSTRACTS

STUDY ON STUDENTS-THEOLOGIAN'S VALUE SYSTEM FLEXIBILITY in the PERIOD 1995–2005

Magdalena Garvanova

This article aims to analyze the flexibility of the value system of theology students through a comparative analysis of data from two empirical studies conducted in 1995 and 2005. The BIC-scale (Gerganov et al. 1996) reveals theologians as "hard collectivists" which can be explained by the leading role of religion in their lives. By SVS (Schwartz 1992) it was found that the importance of both individual- and collective-oriented values remain unchanged within the 10-year period. In value hierarchy of modern theologians, values of conservatism and self-transcendence take priority and collective interests dominate. There is however a tendency of "devaluation" of individualistic values, contrary to the desire to promote liberal democratic values in Bulgarian society after 1989.

THE CRISIS OF RELIGIOUS VALUES IN CONTEMPORARY BULGARIA

Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova

The article presents data from an empirical study, conducted during October–December 2014 among 228 students from various religious (Eastern Orthodox, Protestant, Armenian, Jewish, and Muslim) and secular professional fields. The aim of the research is to outline the substantial differences in the religious and collective values importance and the value crisis degree among the analyzed groups in

terms of phenomenological and dynamic aspects. The results reveal that while Muslim denomination demonstrates an “encapsulation” of the collective beliefs, an inverse process of secularization in Christian community is observed. With the exception of Protestant orthodoxy, all student groups have shown value crisis elevation. Value profile and value self-reflection intensity remain relatively stable among Eastern orthodox students in the period 1995-2014. Contrary to them, the secular students have registered an increase of the collective values importance, which in the long-term perspective leads to reduced levels of value crisis. The study also raises a number of issues related to possible ways to overcome the crisis of religious values in the contemporary Bulgarian socio-cultural environment.

IS THERE A CRISIS OF VALUES AMONG THE TRADITIONAL RELIGIOUS COMMUNITIES IN BULGARIA?

Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova

This article presents data from an empirical study, conducted during October–December 2014 among 124 students from various religions (Eastern Orthodox, Protestant, Armenian, Jewish, and Muslim). The aim of the research is to outline the substantial differences in the collective values importance and the value crisis degree among the analyzed groups. The results, obtained by SVS and VCQ reveal that while the Muslim denomination demonstrates an ‘encapsulation’ of the collective beliefs, an inverse process of secularization in the Christian communities is observed. With the exception of Protestant fraction, all student groups have shown value crisis elevation. The study also raises some issues related to possible ways to overcome the crisis of religious values in the country.

CRISIS OF RELIGIOUS VALUES IN CONTEMPORARY BULGARIA: EMPIRICAL STUDY OF CLERGY AND LAITY (2014)

Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova

The article presents the results of an empirical study of religious values, conducted by a team of the SULSIT in 2014. A cluster of 52 people (21 clergymen and 31 lay people) from different denominations (Catholics, Protestants, Armenians, Muslims, and Jews) were interviewed. Through qualitative methods the study finds a crisis of religious values, more pronounced among small religious communities and young people. It is concluded that the crisis of religious values could be overcome, as religious communities have a clear vision of its scale and have drawn up strategies how to master it.

STUDY OF RELIGIOUS VALUES IN PRESENT BULGARIA

Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova

This article examines the status and importance of religious values in the contemporary Bulgarian society. They are studied as an intangible religious heritage at risk, e.g. whose transmission through the generations, protection and conservation are threatened in present times. This is due to both the deep transformation that encompasses Bulgarian society during the past 25 years (fundamental changes of political and economic system, reconstruction of cultural institutions, and disintegration of the traditional family) and globalization in the postmodern situation, which is seriously affecting the Southeastern Europe. The main task of the paper is to study the crisis of religious values (as a system of beliefs, moral values, attitudes towards society and people, religious behavior, and belonging to religious institutions and communities) and the various strategies of managing it of different social groups (clergy, government officials, scholars, lecturers, and students). The study is based on anthropological perspective and on mainly qualitative methods: interviews with

religious leaders of the Orthodox, Catholic, Protestant, and Muslim denomination (higher and lower clergy, monks, members of religious councils), with representatives of alternative religious communities (the Universal White Brotherhood Society), with persons involved in the administration of religious communities (former and current principals of the *Religions* Directorate at the Council of Ministers), focus groups with scholars, lecturers and primary and secondary religious school teachers in Christian theology.

VALUE SIMILARITIES AND DIFFERENCES AMONG TRADITIONAL RELIGIOUS DENOMINATIONS IN BULGARIA

Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova

This article analyzes the value distances among students from the major traditional religious denominations in the country as Eastern Orthodoxy, Protestantism, Armenian, Judaism, and Islam (N=124). For this purpose, data from an empirical research conducted in October 2014 – February 2015 are presented. As a control group in the study students from secular specialties are included (N=128). A questionnaire design with a list of 19 SVS's collective values and a list of 9 religious values is used for the primary data collection. The applied mathematical and statistical methods for data classification as discriminant and cluster analyses outline the presence of both similarities and differences in the semantic value evaluation. For example, in two-dimensional value field all studied fractions gravitate around the center of the coordinate system in terms of religious and collective values, which probably reflects the convergence processes and social integration of religious communities in Bulgaria. Cluster analysis reveals the existence of differentiating semantic nests, which can be related to the processes of divergence of religious beliefs in the current situation.

SECULARIZATION OR DESECULARIZATION: LEVEL OF RELIGIOSITY OF THE ORTHODOX POPULATION IN BULGARIA, ACCORDING TO DATA FROM ORTHODOX PARISH REGISTERS (1989-2014)

Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova

The article examines the level of religiosity of the Orthodox religious community in the country during 1989-2014 on the basis of its religious behavior – its two sacraments, baptism and marriage. The reasons and factors (political, economic, demographic, social, etc.), that effect on trends in religiosity of the population, are also examined. So far the level of religiosity of the population in Bulgaria is studied mainly by ethnological field studies and sociological polls. The article uses an untapped source – the temple registers of sacraments led in each parish. They were tracked down and treated with an interdisciplinary methodology based on interviews, observation, documentary and statistical analysis. After processing a random sample of 89 statistical units a secularization process and imposed home religiosity are detected. Secularization process occurs with smooth pace and can be interrupted by the activity of the temples' trustees, white and black clergy, through the development of tourism, urbanization and urban planning.

RELIGIOUS SYMBOLS AND RELIGIOSITY OF THE ORTHODOX BULGARIANS (MID. 20TH - BEGINNING OF THE 21ST CENTURY)

Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova

The article deals with structure and level of religiosity of several generations of the Orthodox Bulgarians - born in the 1910-1920s compared to those born in the 1940-1990s. The main problem in the study is to investigate whether and to what extent the use of religious symbols is a marker of high religiosity or currently it shows layman-

phrased religiosity or even an absence of such on account of the presence of consumerist thinking. The analysis is done based on the results of empirical qualitative research conducted in 2015 and consisting of 75 in-depth standardized interviews of a random sample of respondents of different sex, age, place of birth and educational status.

RELIGIOUS BELIEFS IN EMERGING ADULTHOOD: THE BULGARIAN CASE

Magdalena Garvanova

The article presents the results from a comparative cohort study conducted in three stages among Bulgarian students from different universities and majors in bachelor degree courses: 1995 (N = 232), 2005 (N = 157), and 2015 (N = 255). The empirical study aims to analyse the religious attitudes, values and beliefs of youths in the age range 18-29 in dynamic perspective. The choice of target group of young people falling into this age group is not accidental. In developmental aspect, the age period between 18-29 is considered as a life stage of "emerging adulthood", which indicates the key transition from adolescence to adulthood (Arnett 2000; Arnett 2014a). The survey results suggest that religiosity/piety remains low by year, which can be explained with the overall secular socio-cultural context in the country, as well as normative fact that religiosity is not a leading component in the formation of psychosocial identity in youth. The study also traces the effects of gender and age on religious beliefs in personality development.

BIOETHICAL VIEWS AND RELIGIOUS VALUES IN CONTEMPORARY BULGARIA

Georgeta Nazarska, Svetla Shapkalova

The article examines one of the main topics in contemporary bioethics – acceptability of the intervention of people and science in the creation of human life, from the perspective of three age groups (20-39, 40-59, over 60). The main issues are: whether (and to what extent) the three generations (young, mature and older people) accept medical procedures as abortion, in vitro fertilization (assisted reproduction) and surrogacy; what is their individual moral judgment about them and how it coincides with their religious identity; whether these scientific innovations create new concepts of parenthood and kinship and how does this influence the communication between generations.

RELIGIOUS BOOKS IN BULGARIAN LIBRARIES

Svetla Shapkalova

This article examines the religious library funds in Bulgarian libraries. It deals with the analytical overview of the *Religion and Theology* Department 2. Tasks of the study are: to give a brief theoretical explanation for the ranking of religious books; to indicate the role of the Bulgarian Orthodox Church to form an Orthodox library fund; to make a bibliometric analysis of the movement of religious books.

RELIGIOUS BOOKS IN PERSONAL BOOK COLLECTIONS OF STUDENTS FROM THE SULSIT

Svetla Shapkalova, Magdalena Garvanova

The article deals with personal book collections of students from the State University of Library Studies and Information Technologies (SULSIT) and particularly with the religious books, which they possessed in their home libraries. The main tasks of the paper are: to describe selection, arrangement and signing of religious books in the library of the *St. Nickolas* University chapel at the SULSIT; to make a bibliometric analysis of the available religious books in private book collections of students and to make conclusions.

RELIGIOUS DIFFERENCES OF BULGARIANS REFLECTED IN THEIR PERSONAL LIBRARY COLLECTIONS

Svetla Shapkalova

The article deals with the level of religiosity and perception of the Other. It examines the selection of books on religion in personal library collections of Bulgarians. The tasks of the study are: to study of books on religion in home libraries; to describe the amount and types of books on religious topic; and to make conclusions about the spiritual interests and religious beliefs of the Bulgarians.

БЕЛЕЖКИ ЗА АВТОРИТЕ

Жоржета Назърска е магистър по история на СУ *Св. Климент Охридски* (1993), защитава докторат по история в СУ *Св. Климент Охридски* (1996), хабилитира се като доцент по История на България (2007) и професор по културно-историческо наследство (2014) в УниБИТ. Специализирала е по проблеми на религиозния плурализъм (Калифорнийски университет, Санта Барбара); религиозното разнообразие и интеркултурното образование (Съвет на Европа), юдаизма и антисемитизма в Модерния свят (Централноевропейски университет, Будапеща), интеграцията на малцинствата в гражданското общество (Талин, 2009 и Вилнюс, 2011). Занимава се със социокултурна история, проблеми на расизма и ксенофобията. Има публикации в областта на политическата история, историята на институциите, етноконфесионалните общности, образованието, културните дружества, интелектуалните елити, жените и пола. Участва в международни научни проекти и научни форуми. Адрес за кореспонденция: g.nazarska@unibit.bg

Магдалена Гарванова е магистър по социология (2000) и бакалавър по психология (2002) от СУ *Св. Климент Охридски*. Защитава докторат в Института по психология – БАН (2008). През 2009 г. получава награда от ВАК, СУБ и ФНТС за високи научни постижения на докторанти. През 2008–2013 г. работи в областта на маркетинговите изследвания като старши анализатор в международни проекти във фирма *cQuest Research & Consulting*. Главен асистент (2014) и доцент (2016) в УниБИТ. Основните ѝ изследователски интереси са свързани с личностната, възрастовата и кроскултурната психология, както и със статистическата обработка на данни. Автор е на над 60 научни публикации, между които монографията *Трансформация в ценностите на съвременния българин* (2013), учебникът *Статистическа обработка и анализ на данни със SPSS* (2014), учебните помагала *Ръководство за работа със SPSS* (2014) и *Въведение в MATLAB и SIMULINK* (2014). Адрес за кореспонденция: m.garvanova@unibit.bg

Светла Шапкалова е главен асистент по теология в УниБИТ (2004). Завършва ВТУ *Св. св. Кирил и Методий* като магистър по теология (1997), СУ *Св. Кл. Охридски* – като магистър по начална училищна педагогика (2002) и Специализираното висше училище по библиотекознание и информационни технологии – като магистър по библиотекознание и библиография (2006). Придобива научната и образователна степен *доктор* през 2010 г. През 1997–2006 г. работи като начален учител по СИП и ЗИП *Религия*. Има публикации в областта на религиозната толерантност, методиката на преподаване на религия и междупредметните връзки, изследва църковните библиотеки. Участва в научни конференции в страната и в чужбина. Адрес за кореспонденция: s.shapkalova@unibit.bg

РЕЦЕНЗИЯ

**НА МОНОГРАФИЯТА „ОПАЗВАНЕ НА
НЕМАТЕРИАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО:
РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ”
(София : „За буквите – О писменехъ”, 2016) /
проф. д-р Жоржета Назърска,
доц. д-р Магдалена Гарванова,
гл. ас. д-р Светла Шапкалова**

ПИОНЕРСКИ ПРИЗИВ НА РАЦИОНАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ

*И тъй, по плодовете им
ще ги познаете.
Мат. 7:20*

В монографията „Опазване на нематериалното културно наследство: Религиозните ценности в съвременна България” на едни от авторите – пионери по рационалното изследване на очертаващата се в рамките на това заглавие проблематика – проф. д-р Жоржета Назърска (Ж. Н.), доц. д-р Магдалена Гарванова (М. Г.), гл. ас. Светла Шапкалова (С. Ш.) – прави впечатление критичният дух на съзнание за значимостта на третираната от тях материя. Самото заглавие на техния колективен труд е призив към по-високо обществено внимание към опазването на нематериалното културно наследство.

Още в предговора към труда ни се открива сърцевината на проблема: „Отличителни особености на съществуващите и продължаващите да се публикуват проучвания са **обособеното изследване на отделни деноминации и продуктите на тяхната**

религиозна дейност, без да се отчита начина им на общуване с други верски общности. Много рядко се акцентира на нематериалното религиозно културно наследство на определени социални групи, като **младите хора се визират избирателно. Висшето образование не е включено като сфера, в която се осъществява социализация на религиозни ценности. Интердисциплинарният подход почти не се използва.** Рядко се случва, наред с изследването на материалното културно наследство, да се изследва и нематериалното. **Няма утвърдена практика сред научноизследователските колективи да се изследват и наблюдават духовните ценности. Фокусът на предлагания колективен труд е насочен към усвояването на религиозни знания и тяхното повлияване върху духовно-нравствените стойности на младите хора.**" (*Подчертаното – мое. – А. К.*) (с. 5 – тук и по-долу: цит. по ръкоп. на кн.).

С тази постановка на въпроса, обрисувача кълбото от невралгични въпроси по темата на изследването на монографията, идва и констатацията: **„Нематериалното религиозно наследство се свързва със спад в духовно-нравствената ценностната система на хората и изявата им в обществото. Проблемът на съвременното е изменението на нравствените стойности. Етичният кодекс на Десетте Божии заповеди, наложен в годините като общочовешки норми на поведение, губи своето първостепенно значение. Наблюдава се съществена криза на религиозните ценности, утвърдени в годините.**" (*Подчертаното – мое. – А. К.*) (с. 5).

И трите авторки са водещи преподаватели на Университета по библиотекознание и информационни технологии по отделни аспекти на проблемния комплекс на монографията „Опазване на нематериалното културно наследство: Религиозните ценности в съвременна България“. Но те не са избрали елементарния път да представят себе си – като към името на всяка от тях да бъдат събрани отделните им приноси, а са предпочели главното да бъде **същината на проблемите** и към тези проблеми те да обрисуват своите виждания с изтъкването на принадлежащата им авторска отговорност. Следа от авторството на отделните членове на ко-

лектива е равнището на библиографското оформление на справочните апарати към отделните фрагменти на монографията, което при бъдещата публикационна дейност на колектива следва да бъде приведено в единообразие.

Кръгът от самите проблеми в разглежданата монография е очертан пределно рационално и категорично чрез инструментариума на социологическите и психологическите анализи, благодарение на които тези анализи са наблюдаеми в множество схеми, диаграми и таблици (по отделните глави на книгата):

- I. Криза на религиозни ценности;
- II. Ниво на религиозност;
- III. Опазване и съхраняване на религиозните ценности.

В първата глава на труда са събрани такива аспекти като: *изследване на гъвкавостта на ценностната система на студенти богослови в периода 1995-2005 г.* (М. Г.) и *кризата на религиозни ценности в съвременна България* (М. Г., С. Ш.). Поставя се въпросът: *Има ли криза на ценностите сред традиционните религиозни общности в България?* (М. Г., С. Ш.). За намирането на отговора на този въпрос авторите провеждат емпирично изследване сред 124 студенти от различни религиозни общности (източноправославна, протестантска, арменогригорянска, израилтянска и мюсюлманска). Целта им е да се очертаят диференциалните различия в колективните ценности и степента на ценностна криза при анализиранияте групи лица.

Съществена находка на изследването е, че кризата на ценностите в съвременна България, очертана чрез самооценките на бъдещите православни свещеници, е тенденцията към секуляризация на колективните ориентации сигурност, конформност, традиция и доброжелателност. Авторките отчитат „Докато при мюсюлманската фракция се установява „втърдяване“ и укрепване на колективните убеждения, при християнските вероизповедни групи като че ли се наблюдава обратният процес на разширяване на влиянието на светските нагласи.“ (с. 54).

Особено ценно в рамките на тази глава е емпиричното изследване на духовници и миряни „*Криза на религиозните ценности в съвременна България*“ (Ж. Н., С. Ш.). На базата на статистически анализ, визуализиран от таблици и графики, авторките заклю-

чават: „В известната скала на Шварц религиозните ценности се позиционират в рамките на групите *консерватизъм и себетрансцендентирание*, т.е. в сферата на колективните интереси. Тук попадат *умереността, изпълнителността, дисциплираността, учтивостта, уважението към другите* (вкл. към възрастните и родителите), *скромността, придържането към традициите, вярата, отзивчивостта, честността, отговорността, любовта, грижливостта към по-слабите* и др.“ (с. 70).

Главата е финализирана от описанието на *ценностни сходства и различия между традиционните религиозни деноминации в България* (М. Г., С. Ш.).

Особен интерес представлява втората глава на монографията, която разкрива от рационално гледище нивото на религиозност. Сърцевината тук е *секуларизацията или десекуларизацията: ниво на религиозност на православното население в България според данни от православните храмови регистри (1989-2014)* (Ж. Н., С. Ш.) и разкриването на *структурата и нивото на религиозност на православните българи (средата на ХХ – началото на ХХI в.): религиозни символи и религиозни практики* (Ж. Н., С. Ш.). Акцент е поставен върху *религиозните убеждения във възникваща зрелост – българският случай* (М. Г.). Тук сравнителният анализ на данни от три проучвания, реализирани през 1995, 2005 и 2015 г. върху извадки при студенти във възникваща зрелост (18-29 г.), очертава ниския приоритет на религиозните и малко по-изявеното предпочитание към духовните ценности и убеждения – особеност на психо-социалното развитие в младежка възраст, подкрепено от образователните и секуларните социални практики в страната (с. 124).

Авторите на монографията стигат до извода, че е необходимо да се прилагат по-комплексен методологически дизайн на събиране и обработка на данните, който да съчетава количествени (напр. анкетно допитване) и качествени техники (дълбочинни интервюта, фокус групи, включено наблюдение и др.) (с. 124).

Третата глава на разглежданата тук монография „Опазване на нематериалното културно наследство: Религиозните ценности в съвременна България“ е компендиум по същинското опазване и съхраняване на религиозните ценности. Тук във фокуса на внима-

ние са такива аспекти като *биоетични възгледи и религиозни ценности в съвременна България* (Ж. Н., С. Ш.) и *религиозната книжнина в българските библиотеки* (С. Ш.). Специално внимание е отделено на *книгите по религия в личните библиотеки на студентите от УниБИТ* (С. Ш., М. Г.) и религиозните културни различия на българите, отразени в личните им библиотечни колекции (С. Ш.).

Прави впечатление привеждането на резюметата и ключовите думи на отделните фрагменти на монографията на английски език, както и издържаните биографични сведения за трите авторки.

Монографията „Опазване на нематериалното културно наследство: Религиозните ценности в съвременна България“ е пример на колективните емпирични изследвания и се налага да бъде отличена като системен академичен продукт с висока обществена стойност.

27.12.2016 г.

Проф. д.п.н. Александра Куманова

Жоржета Назърска, Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова

**ОПАЗВАНЕ НА НЕМАТЕРИАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО:
РЕЛИГИОЗНИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ**

Първо издание

Рецензент
проф. дпн Александра Куманова

Редактор
Поли Муканова

Формат 64/84/16
Печатни коли 17,5
Печат БПС ООД

Издателство
За буквите – О писменехъ
ISBN 978-619-185-254-3

София, 2016